

Alkalmazott Nyelvészet

V. Alkalmazott Nyelvészeti
Doktoranduszkonferencia

2011

MTA Nyelvtudományi Intézet
Budapest, 2011. február 4.

V. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia

Budapest, 2011. 02. 04.

Szerkesztette: Váradi Tamás

Lektorálta:

Balaskó Mária

Fenyvesi Anna

Fóris Ágota

Gósy Mária

Károly Krisztina

Klaudy Kinga

Markó Alexandra

M. Ivaskó Livia

Navracsics Judit

Prószéky Gábor

Szalai Andrea

Váradi Tamás

Technikai szerk.: Mátyus Kinga, Grácsi Tekla Etelka

ISBN 978-963-9074-57-6

Kiadja: MTA Nyelvtudományi Intézet

Budapest, 2011.

Tartalomjegyzék

Dabóczi Viktória, Túri Ágnes	
<i>EuroGr@mm – Német nyelvtan európai szemmel</i>	3
Deme Andrea	
<i>Az énekelt magánhangzók észlelése réshangkörnyezetben</i>	16
Erdős Klaudia	
<i>A deixis megjelenése a prozodiában</i>	29
Földesi András	
<i>Fordításelmélet, valenciaelmélet és szemantikai keretelmélet a szótár- építésben</i>	40
Grácsi Tekla Etelka	
<i>Explozívák a zöngésségi oppozíció függvényében</i>	51
Kertes Patrícia	
<i>A metapragmatikai tudatosság jelzései érvelő érettségi szövegekben</i>	66
Laki László János	
<i>Angol–magyar statisztikai gépi fordítórendszer minőségének javítása</i>	77
Lukács András	
<i>Idegenszerűségek az útikönyvek fordításaiban</i>	86
Makkos Anikó, Robin Edina	
<i>Explicitáció és implicitáció a fordítói kompetencia függvényében</i>	93
Nagy Ágoston	
<i>Terminológiakivonatolás francia nyelvű szabadalmak leírásaiból</i>	107
Svindt Veronika	
<i>Ami konvencionális, az könnyű? – Sematizációs folyamatok afáziában</i>	115
Szabó Tamás Péter	
<i>Küljavítások a tanórán</i>	128
Szücs Márta	
<i>Az irónia megértésének vizsgálata gyermekek körében</i>	140

EuroGr@mm – Német nyelvtan európai szemmel

Dabóczi Viktória, Turi Ágnes

SZTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
dabviki@yahoo.de, turi_agi@yahoo.de

Kivonat: Az EuroGr@mm egy projekt beszédes névvel, amely európai, grammatikával foglalkozik és egy modern médium, az internet segítségével jeleníti meg kutatási eredményeit. Cikkünk ezt a mannheimi Institut für Deutsche Sprache (IDS) által koordinált, öt ország meghívásával zajló együttműködést kívánja bemutatni. A projekt alapja az IDS által 2002-ben az interneten megjelentetett ProGr@mm, amely az 1997-ben nyomtatásban publikált Grammatik der deutschen Sprache (Zifonun et al. 1997) bizonyos egységeit dolgozza fel internetes és tartalmában egyszerűsített formában. A nemzetközi kooperáció célja ezen internetes német grammatika kibővítése francia, lengyel, norvég, olasz, illetve magyar kontrasztív elemekkel. A munka eredményeképpen a projektbe bevont témakörökből a kizárólag a németre fókuszáló egységek mellett öt párhuzamos, kontrasztív szemléletű tematikus leírás készül el az öt kontrasztnyelvnek megfelelően. Cikkünkben a magyar modul eddig elkészült elemeit, a magyar kontrasztív egységeken végzett munkát, a modul felhasználhatóságát és a tanítás során szerzett tapasztalatainkat szeretnénk bemutatni.

1 Bevezetés

Cikkünkben az EuroGr@mm nemzetközi projekt, illetve a keretein belül készülő ProGr@mm kontrasztív rövid bemutatására vállalkozunk. A projekt és a magyar csoport leírása után, a ProGr@mm nevezetű internetes nyelvtan részét képező ProGr@mm kontrasztív modult jellemezzük tömören. Ezt követően betekintést nyújtunk a projektmunka folyamatába, említést téve néhány eddig tapasztalt jelentősebb nehézségről is. Fontosnak tartjuk a főbb magyar célcsoportokat definiálni, illetve részletesebben kitérünk a ProGr@mm kontrasztív felsőoktatási felhasználása során szerzett tapasztalatainkra és ezen felhasználási lehetőség bemutatására. Reméljük, hogy cikkünkkel sikerül képet adnunk az EuroGr@mm nemzetközi projektről és a ProGr@mm kontrasztív összehasonlító internetes nyelvtanról.

2 Az EuroGr@mm nemzetközi együttműködés és a magyar munkacsoport

Az EuroGr@mm elnevezés magában hordozza a projekt legfontosabb jellemzőit: keretein belül európai együttműködésben egy internetes nyelvtan készül. A projektben kontrasztnyelvi csoportként részt vevő francia, lengyel, norvég, olasz, illetve magyar kutatócsapat munkáját a németországi Mannheimban található Institut für Deutsche Sprache (IDS) koordinálja.

A magyar munkacsoport Prof. Dr. Bassola Péterⁱ vezetésével végzi tevékenységét. Tagjai 2007 és 2011 júniusa között Dr. Scheibl György, Vargáné Dr. Drewnowska Ewaⁱⁱ (mindnyájan a Szegedi Tudományegyetem munkatársai), Dr. Péteri Attila (az Eötvös Loránd Tudományegyetem Német Nyelvészeti Tanszékének munkatársa), valamint a jelen cikk szerzői voltak. 2011 júniusában Dr. Gyuris Beáta (MTA Nyelvtudományi Intézet) és Dr. Uzonyi Pál (Eötvös Loránd Tudományegyetem Német Nyelvészeti Tanszék) csatlakoztak a projekthez, míg Dr. Scheibl György, Túri Ágnes és Vargáné Dr. Drewnowska Ewa befejezték a magyar csoportban végzett munkájukat. A nemzetközi EuroGr@mm együttműködés 2007 és 2012 között pályázati keretből kerül finanszírozásra. A finanszírozási keretet a Német Szövetségi Köztársaság és Baden-Württemberg Szövetségi Tartomány közösen biztosítja. A projekt gyökerei 2004/2005-re nyúlnak vissza, amikortól az egyes munkacsoportok egy ún. *Pilotphase*ban megvalósították a *Phrasen* (Szócsoportok) egység kontrasztív kidolgozását.

3 ProGr@mm és ProGr@mm kontrasztív

Az EuroGr@mm projekt keretében készülő ProGr@mm kontrasztív alapját az IDS által 2002-ben az interneten megjelentetett ProGr@mmⁱⁱⁱ képezi, amely az 1997-ben kiadott *Grammatik der deutschen Sprache* (Zifonun et al. 1997) bizonyos egységeit dolgozza fel internetes és tartalmában egyszerűsített formában. A nemzetközi kooperáció fő célja ezen internetes német grammatika kibővítése francia, lengyel, norvég, olasz, illetve magyar kontrasztív elemekkel. Az elkészülő kontrasztív változatok német nyelven íródnak és szervesen integrálódnak a német nyelvű ProGr@mm internetes nyelvtanba, annak ProGr@mm kontrasztív alegységének részeként érhetők el, amint azt az alábbi két ábra is szemlélteti:

1. ábra. A Programm kontrasztív nyitóoldala^{iv}

The screenshot shows the ProGr@mm website interface. At the top, there is a navigation bar with several icons and a search bar. Below the navigation bar, there are several tabs: Grammatisches Grundwissen, Kontrastiv, Terminologisches Wörterbuch, Grammatisches Wörterbuch, Grammatische Bibliografie, and Forum. The main content area is titled "Aus ungarischer Sicht" and contains text about the Hungarian component of the ProGr@mm Kontrastiv module. The text discusses thematic units like Phrasen, Primäre Komponenten des Satzes, Flexionsmorphologie, Wortarten, and Tempus, and mentions that the description of these units will follow in the future.

2. ábra. A magyar modul nyitóoldala^v

A munka eredményeképpen minden – a projektbe bevont – témakörből a meglévő német kidolgozások mellett öt párhuzamos verzió készül el, a részt vevő öt országnak megfelelően, illetve bizonyos tematikus egységek csak az együttműködés révén kerülnek be a ProGr@mm német témakörei közé is. Eddig a **Phrasen** (Szócsoportok), **Primäre Komponenten des Satzes** (A mondat fő elemei), **Flexionsmorphologie** (A ragozás alaktana), **Wortarten** (Szófajok) és **Tempus** (Igeidő) egységek készültek el és érhetőek el az internetes felhasználók számára is. Jelenleg a **Wortstellung** (Szórend) témakör záró munkálatait végezzük és az **Intonation** (Intonáció) egység kontrasztív feldolgozását készítjük elő.

A nemzetközi együttműködés záró szakaszában egy, az eddigiektől jelentősen eltérő feladat megvalósítása a cél, melynek során morfológiai és szintaktikai vizsgálatokon túl szövegnyelvészeti elemzések segítségével szövegekbe integrált mondatok információs szerkezetét kívánjuk alaposabb nyelvészeti vizsgálat tárgyává tenni. A munka a korábbi fázisokkal ellentétben hangsúlyosan korpuszalapú. A korpuszt a Wikipedia cikkei alkotják, melynek előnye, hogy minden részt vevő nyelv számára rendelkezésre áll. Az azonos téma és szövegtípus a nyelvek közötti összehasonlítást szintén lehetővé teszi. A korpuszok annotálva kerülnek be az IDS Cosmas II rendszerébe,^{vi} így egyszerűsödik a morfológiai információk keresése. A korpuszok a későbbiekben minden felhasználó számára elérhetőek lesznek. A magyar Wikipedia korpusz annotálását az MTA Nyelvtudományi Intézetben Váradi Tamás és Oravecz Csaba végezte.

Az új szakaszban a munkamódszer is változik az eddigiekhez képest (ld. később): a csoportok lényegesen nagyobb szabadságot kapnak, mint korábban. A vizsgálat elsősorban a mondatok ige előtti részére fókuszál, mely az egyes nyelvekben nagy eltéréseket mutat. A kutatás első fázisa inkább kvantitatív jellegű, és elsősorban az ige előtt található szófajok és mondatrészek vizsgálatát tartalmazza. A második fázisban a szövegszint kerül előtérbe. A magyar csoport eddigi tervei szerint az információs struktúra megjelenésével, és a topik és fókusz magyar nyelvben megfigyelhető formai jegyeivel fog foglalkozni a némettel való összevetésben.

4 Munka az EuroGr@mm keretein belül

A ProGr@mm kontrasztív egységeinek elkészítése során a koordináló német és a kontrasztnyelvi munkacsoportok folyamatos konzultációja igen fontos. Ennek lényeges fórumai az évenként kétszer (egyszer Németországban, egyszer pedig valamely részt vevő országban) megrendezésre kerülő projekttalálkozók, melyeken összegzésre kerülnek az addig megszerzett tapasztalatok, illetve kijelöljük a következő munkaszakasz főbb feladatait. Ezen kívül elengedhetetlen a rendszeres eszmecsere és egyeztetés, amelyre főképpen az interneten keresztül nyílik lehetőség.^{vii}

Az összehasonlító egységek kidolgozásában rejlő alapvető nehézségek már a **Pilotphase** során nyilvánvalóvá váltak. A legfőbb problémát a „kontrasztivitás” mértékének meghatározása jelentette, illetve jelenti olykor még most is. Ennek többek között oka az is, hogy az elkészülő párhuzamos verzióknak egységesnek kell maradnia és meg kell őriznie az eredeti német egység felépítését is. A kontrasztnyelvek közül az egyedülként nem indoeurópai magyar esetében a felmerülő jelentős eltérések miatt sokszor még nehezebb annak betartása, hogy a leírások a magyar nyelv önálló bemutatásában a minimumra szorítkozzanak és csak a némettel való összehasonlítás szempontjából fontos elemeket emeljék ki.

A tartalmi hangsúlyok kifejezésének egyik fontos eszköze az úgynevezett **Versteckabsatz** (Rejtett bekezdés) alkalmazása, ami a párhuzamos egységek hasonló kinézetének biztosításához is hozzájárul azáltal, hogy a kevésbé a németre fókuszáló, inkább a mindenkori kontrasztnyelv sajátosságait taglaló részek az egyes szakaszokban rejtve, csak egy kontrasztív tartalmat jelölő címsorral jelennek meg. Az adott címre kattintva nyithatja meg a felhasználó a részletesebb kontrasztív leírást tartalmazó bekezdést, illetve szakaszt.

Versteckabsatzra találunk példát többek között a 3. és 4. ábrán, amely a **Primäre Komponenten des Satzes** tematikus egység **Überblick über die Kernkomplemente und ihre Leitformen** (Az eset- és elöljárószerzős vonzatok és szubsztitúciós elemek áttekintése) egységében található. Az adott ábrákon bemutatott rész szemléletes példát szolgáltat a fent említett „kontrasztivitási” problémára. A főszövegben a felhasználó táblázatos áttekintést kap a német alany nyelvi realizációs lehetőségeiről. A táblázat alatt található lenyitható **Versteckabsatz**ban a német bemutatással analóg módon megjelennek a magyar alany nyelvi kifejezési formái. A magyarra vonatkozó táblázatból kiderül, hogy az alany a magyarban is kifejezhető alanyesetben álló névmással, azonban egy lényeges különbségre is utalás történik: a magyar igeragozásban – eltérően a némettől – az igealak egyértelműen kifejezi az alany számát és személyét, így az alanyesetű személyes névmás csak bizonyos esetekben, főleg kiemelt hangsúlyhoz kötődően jelenik meg a mondatban.

Kernkomplemente

Subjekt (K_{sub}) - Leifform: Anaphorisches Personalpronomen im Nominativ (er, es, sie; sie)
Thematisch verwandte Bezeichnung: Nominativergänzung

NP im Nominativ	<i>Der Mann hat bei der Katastrophe seine Familie verloren [...].</i> [die tageszeitung, 11.02.2005] Ung.: <i>A férfi a katasztrófában elveszítette a családját [...].</i>
PROP im Nominativ	<i>Er hat sich leise nach vorne gearbeitet [...].</i> [die tageszeitung, 03.01.2005] Ung.: <i>(O) halkán nyomult előre [...].</i>
dass/ob-Satz	<i>Dass wir nicht abgestiegen sind, freut mich sehr.</i> [Zürcher Tagesanzeiger, 20.05.1997] Ung.: <i>Nagyon örülök, hogy nem estünk ki.</i> <i>Ob sie aber ihr Ziel erreichen wird, ist äußerst strittig.</i> [die tageszeitung, 24.01.2005] Ung.: <i>Az meglehetősen vitatott, hogy elérte-e célját.</i>
wenn-Satz	<i>Für die Naturwissenschaften entspricht es auch ganz dieser Tendenz, wenn die Natur nicht nur unabhängig von Gott sondern auch unabhängig vom Menschen betrachtet wird [...].</i> [Werner Heisenberg, 1963] Ung.: <i>A természettudományok esetében ez teljesen annak a tendenciának felel meg, mint amikor a természetet nem csak Istenről, hanem az embertől is függetlenül szemléljük [...].</i>
W-Satz	<i>Wer nicht hören will, muss fühlen.</i> [die tageszeitung, 18.02.2005] Ung.: <i>Aki nem hallgat a szóra, megérdemli sorsát.</i>
V-2-Satz	<i>[...] tags darauf fiel ihm ein, er könnte noch eine Trainingseinheit [...] auf den Hartplätzen von Flushing Meadows gebrauchen.</i> [die tageszeitung, 05.09.1998] Ung.: <i>[...] másnap eszébe jutott, szüksége lehetne még egy edzésre [...] Flushing Meadows keménypályáin.</i>
Infinitiv mit zu	<i>Dem Schreiber dieses Leserbriefs zu antworten, macht keinen Sinn.</i> [die tageszeitung, 18.08.2004] Ung.: <i>Nincs értelme ezen olvasói levél írójának válaszolni.</i>
reiner Infinitiv	<i>Ihm antworten macht keinen Sinn.</i> Ung.: <i>Nincs értelme neki válaszolni.</i>

► Infinitiv mit oder ohne "zu" (Abschnitt ein-/ausblenden)

► Liste der verwendeten Abkürzungen (Abschnitt ein-/ausblenden)

► KONTRASTIV: Ungarische Realisierungsformen des Subjekts (Abschnitt ein-/ausblenden)

3. ábra. Az alany és szubsztitúciós elemei a németben^{viii}

W-Satz	<i>Wer nicht hören will, muss fühlen.</i> [die tageszeitung, 18.02.2005] Ung.: <i>Aki nem hallgat a szóra, megérdemli sorsát.</i>
V-2-Satz	<i>[...] tags darauf fiel ihm ein, er könnte noch eine Trainingseinheit [...] auf den Hartplätzen von Flushing Meadows gebrauchen.</i> [die tageszeitung, 05.09.1998] Ung.: <i>[...] másnap eszébe jutott, szüksége lehetne még egy edzésre [...] Flushing Meadows keménypályáin.</i>
Infinitiv mit zu	<i>Dem Schreiber dieses Leserbriefs zu antworten, macht keinen Sinn.</i> [die tageszeitung, 18.08.2004] Ung.: <i>Nincs értelme ezen olvasói levél írójának válaszolni.</i>
reiner Infinitiv	<i>Ihm antworten macht keinen Sinn.</i> Ung.: <i>Nincs értelme neki válaszolni.</i>

► Infinitiv mit oder ohne "zu" (Abschnitt ein-/ausblenden)

► Liste der verwendeten Abkürzungen (Abschnitt ein-/ausblenden)

► KONTRASTIV: Ungarische Realisierungsformen des Subjekts (Abschnitt ein-/ausblenden)

NP im Nominativ	<i>A fiú alszik. (Der Junge schläft.)</i> <i>Ő alszik. (Er/sie/es schläft.)</i>
PROP im Nominativ	Anmerkung: Im Ungarischen ist die explizite Realisierung des nominativischen Personalpronomens nicht charakteristisch, weil Person und Numerus des Subjekts durch die Verbform eindeutig festgelegt werden (vgl. László (1988), Ágel (1993)). Die Realisierung des Personal- oder bei Nicht-(menschlichen) Lebewesen des Demonstrativpronomens als Subjekt hat dementsprechend meistens die Funktion der besonderen Betonung oder Hervorhebung des Subjekts.
Subjunktorsatz mit dem Subjunktor <i>hogy</i>	<i>Fontos, hogy szólj nekik. (Es ist wichtig, dass du ihnen Bescheid sagst.)</i>
Relativsatz	<i>Aki akar, jöhet. (Wer will, kann kommen.)</i>
Infinitiv(konstruktion)	<i>Fontos szólni nekik. (Es ist wichtig, ihnen Bescheid zu sagen.)</i> <i>Lehetetlen itt maradnunk. (Es ist unmöglich für uns, hier zu bleiben.)</i> Anmerkung: Im zweiten ungarischen Beispiel ist es ersichtlich, dass der Infinitiv im Ungarischen flektiert werden kann.

4. ábra. Az alany és szubsztitúciós elemei a magyarban^{ix}

A magyar igeragozás jelentős eltérést mutat a némethez képest – többek között – abban a tekintetben, hogy megkülönböztetünk alanyi és tárgyias ragozást, míg a német igeragozásban nem található az **Akkusativobjekt**től függően eltérő ragozási paradigma. Erre a lényeges különbségre a **Flexionsmorphologie** tematikus egység **Verbflexion – Flexion nach Person und Verbnúmerus** (Igeragozás – Személy és szám szerinti ragozás) egység főszövegében is történik utalás (vö. 5. ábra), a némethez képest sajátosan magyar tárgyias ragozás paradigmája azonban már nem a főszöveg részeként, hanem **Versteckabsatz**ban kerül bemutatásra (vö. 6. ábra).

Personal- und Numerusendungen im Ungarischen

Das ungarische Konjugationssystem entwickelte sich sprachgeschichtlich aus agglutinierenden Suffixen: die unmarkierte Personalform war die dritte Person, der unmarkierte Numerus der Singular. Ein Verb in dritter Person Singular Präsens Indikativ ist auch im heutigen Ungarisch mit keinem Suffix markiert, sondern besteht aus dem Wortstamm: *olvas* (er/sie liest). Die erste und die zweite Person wird jeweils mit einem Personalsuffix markiert:

*olvaso*k (ich lese)
*olvaso*l (du liest)

Im Plural ist aber das Pluralsuffix mit dem Personalsuffix zu einer einzigen Endung verschmolzen:

*olvaso*nk (wir lesen)
*olvaso*tok (Ihr lest)
*olvasna*k (sie lesen).

Das Präteritum wird mit dem Suffix *-t/-tt*, der Verbmodus Konditional mit dem Suffix *-n* markiert. Das Präteritalsuffix und das Konditionalsuffix dürfen nicht kombiniert werden. (Zum Ausdruck des Konditional Präteritums s. *früher*.)

Auf diese Weise ergibt sich folgendes ungarisches Konjugationsparadigma (Man beachte: der Konsonant der Konjugationsendung ist konstant, der Vokal variiert sich nach den Vokalqualitäten im Verbstamm):

	Person	Singular	Plural	Singular	Plural
(1) <i>olvas</i> (lesen) vs. <i>néz</i> (sehen) Präs. Ind.	1.	<i>olvaso</i> k	<i>olvaso</i> nk	<i>nézek</i>	<i>néző</i> nk
	2.	<i>olvaso</i> l	<i>olvaso</i> tok	<i>néz</i> el	<i>néz</i> tek
	3.	<i>olvas</i>	<i>olvasna</i> k	<i>néz</i>	<i>néz</i> nek
(2) <i>olvas</i> vs. <i>néz</i> Indikativ Präteritum	1.	<i>olvas-t</i> am	<i>olvas-t</i> unk	<i>néz-t</i> em	<i>néz-t</i> ünk
	2.	<i>olvas-t</i> ál	<i>olvas-t</i> atok	<i>néz-t</i> él	<i>néz-t</i> etek
	3.	<i>olvas-ott</i>	<i>olvas-t</i> ak	<i>néz-ett</i>	<i>néz-t</i> ek
(3) <i>olvas</i> vs. <i>néz</i> Konjunktiv Präsens	1.	<i>olvas-n</i> ék	<i>olvas-n</i> ánk	<i>néz-n</i> ék	<i>néz-n</i> énk
	2.	<i>olvas-n</i> ál	<i>olvas-n</i> atok	<i>néz-n</i> él	<i>néz-n</i> etek
	3.	<i>olvas-n</i> a	<i>olvas-n</i> anak	<i>néz-n</i> e	<i>néz-n</i> ének

► Kommentär zur Tabelle (Abschnitt ein-/ausblenden)

Im Ungarischen gibt es auch ein anderes Paradigma der Person- und Numerusformen, das im Gegensatz zum oben ausgeführten Paradigma der sog. allgemeinen Konjugation **definite Konjugation** genannt wird. Dieses Paradigma wird bei definiten (bestimmten) Akkusativobjekten benutzt, während die allgemeine Konjugation bei indefiniten (unbestimmten) Akkusativobjekten bzw. in Strukturen ohne Akkusativobjekt verwendet wird. Die definite Konjugation verfügt auch über ein vollständiges Paradigma, d. h. sie hat Endungen in allen Verbkategorien. Vgl. z. B.:

*Olvaso*k egy könyvet. (Ich lese ein Buch.) vs. *Olvaso*m a könyvet. (Ich lese das Buch.)

Damit korrespondiert das ungarische Verb nicht nur mit dem Subjekt (wie das deutsche), sondern in bestimmten Grenzen auch mit dem Akkusativobjekt (s. unten: Korrespondenzen des Verbs)

► KONTRASTIV: Das Paradigma der definiten Konjugation im Ungarischen (Abschnitt ein-/ausblenden)

5. ábra. Igeragozás (Verbflexion) – szám és személy szerinti ragozás a magyarban^x

Im Ungarischen gibt es auch ein anderes Paradigma der Person- und Numerusformen, das im Gegensatz zum oben ausgeführten Paradigma der sog. allgemeinen Konjugation **definite Konjugation** genannt wird. Dieses Paradigma wird bei definiten (bestimmten) Akkusativobjekten benutzt, während die allgemeine Konjugation bei indefiniten (unbestimmten) Akkusativobjekten bzw. in Strukturen ohne Akkusativobjekt verwendet wird. Die definite Konjugation verfügt auch über ein vollständiges Paradigma, d. h. sie hat Endungen in allen Verbkategorien. Vgl. z. B.:

Olvaso **k** egy könyvet. (Ich lese ein Buch.) vs. *Olvaso* **m** a könyvet. (Ich lese das Buch.)
Damit korrespondiert das ungarische Verb nicht nur mit dem Subjekt (wie das deutsche), sondern in bestimmten Grenzen auch mit dem Akkusativobjekt (s. unten: **Korrespondenzen des Verbs**)

► **KONTRASTIV: Das Paradigma der definiten Konjugation im Ungarischen (Abschnitt ein- /ausblenden)**

Die definite Konjugation hat die folgenden Endungen. Es werden wiederum die Kategorien Indikativ Präsens, Indikativ Präteritum und Konditional Präsens bei einem Verb mit velaren Stammvokalen (*lát*) und bei einem mit palatalem Stammvokal (*mér*) als Beispiel genommen.

	Person	Singular	Plural	Singular	Plural
(1) <i>lát</i> (sehen) vs. <i>mér</i> (messen) Präs. Ind. definit	1.	<i>lát</i> m	<i>látj</i> u k	<i>mér</i> m	<i>mérj</i> ü k
	2.	<i>lát</i> od	<i>látj</i> átok	<i>mér</i> ed	<i>mérj</i> étek
	3.	<i>látj</i> a	<i>látj</i> ák	<i>mérj</i>	<i>mérj</i> ik
(2) <i>lát</i> vs. <i>mér</i> Indikativ Präteritum; definit	1.	<i>lát</i> - am	<i>lát</i> - u k	<i>mér</i> - t-ém	<i>mér</i> - t-ük
	2.	<i>lát</i> - t-ad	<i>lát</i> - t-átok	<i>mér</i> - t-ed	<i>mér</i> - t-étek
	3.	<i>lát</i> - t-a	<i>lát</i> - t-ák	<i>mér</i> - t-e	<i>mér</i> - t-ék
(3) <i>lát</i> vs. <i>mér</i> Konjunktiv Präsens; definit	1.	<i>lát</i> - n-ám	<i>lát</i> - n-án k	<i>mér</i> - n-ém	<i>mér</i> - n-énk
	2.	<i>lát</i> - n-ád	<i>lát</i> - n-átok	<i>mér</i> - n-ed	<i>mér</i> - n-étek
	3.	<i>lát</i> - n-á	<i>lát</i> - n-ák	<i>mér</i> - n-é	<i>mér</i> - n-ék

Den Tabellen lässt sich entnehmen, dass die definite Konjugation im Ungarischen in der Regel eigene Endungen hat. Besonders auffällig ist es, dass die in der allgemeinen Konjugation unmarkierte Stammform, die dritte Person Singular in der definiten Konjugation mit einer Endung markiert ist. Manchmal gibt es auch im Ungarischen **Synkretismen**: Einige Endungen der definiten Konjugation (besonders in den Konditionalformen) unterscheiden sich formal nicht von den entsprechenden Formen der allgemeinen Konjugation.

6. ábra. Igeragozás (Verbflexion) – tárgyas ragozás a magyarban^{xi}

5 Magyarországi célcsoportok

Felépítéséből és tartalmából adódóan a ProGr@mm kontrastiv egységeit egészében elsősorban német szakos hallgatóknak (BA és MA egyaránt) ajánljuk. Főként az interaktív, egyéni gyakorlásra alkalmas feladatok azonban a német nyelvtanulók (B2-es szinttől) tanulási folyamatában is jól hasznosíthatók (ld. Dabóczy 2007: 134). Harmadik célcsoportként pedig a német nyelvtanárokat kell említenünk, akik az előbb említett feladatok beépíthetők a tanórákba, emellett pedig saját nyelvtani/nyelvészeti tudásukat is felfrissíthetik és rendszerezhetik a kontrastív leíró nyelvtan segítségével. Az alábbi kép egy, a nyelvtanításban is felhasználható kontrastív feladatot mutat be:

Bestimmen Sie den markierten Verbformen nach folgenden Kategorisierungen: Person, Numerus, Tempus, Verbmodus, Genus verbi!
Ergänzen Sie die Flexionsendungen in den ungarischen Übersetzungen dieser Verbformen!

1. An deiner Stelle **würde** ich im Winter wärmere Sachen **anziehen**, du bist ganz blau vor Kälte.
 felhúz

2. Da ich meinen Führerschein zu Hause gelassen habe, **haben** wir ihn **gebeten**, ihn zu holen.
 megkér

3. Ich wünschte, ich **wäre** diesem Mann nie **begegnet**.
 találkoz

4. Wenn es an euch **läge**, würdet ihr ganz gewiss mitfahren.
 múlt

5. Müllers **haben** die Fenster rechtzeitig **renovieren lassen**, und haben damit eine spätere teure Reparatur vermieden.
 felújít

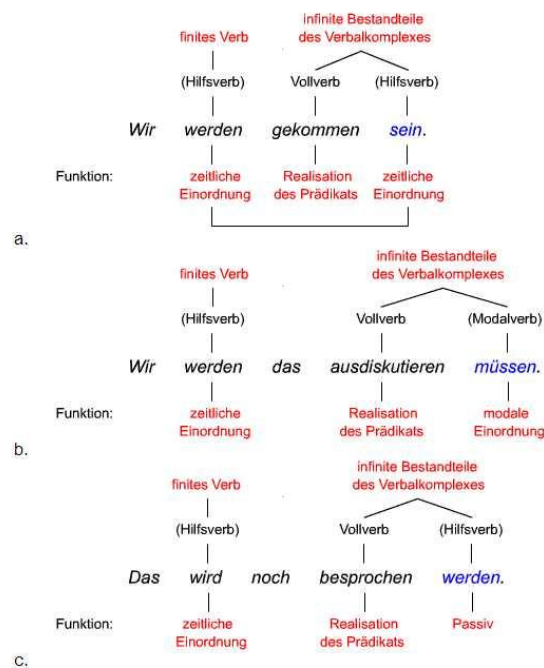
6. Wenn du die Gebrauchsanweisungen gründlich **gelesen hättest**, müssten wir das Gerät nicht schon jetzt reparieren lassen.
 olvas

7. Wenn das Haus schon früher an die Mieter **verkauft worden wäre**, müssten sie jetzt die Renovierungskosten tragen.
 elad

7. ábra. Kontrasztív feladat az igeragozáshoz^{xii}

6 Felhasználás és tapasztalatok Magyarországon

Az 5. pontban felsorolt célcsoportok közül konkrét használati tapasztalatokra német szakos hallgatókkal tettünk szert. A ProGr@mm kontrasztív eddig elkészült egységei mind BA, mind MA szinten a tananyag szerves részét képezik a Szegedi Tudományegyetem és az ELTE német nyelvészeti képzésében. A felhasználás módját illetően, az előadások keretein belül elsősorban az egyéni felkészülést (leíró nyelvtani egységek, terminológiai szótár) és gyakorlást (interaktív feladatok) szolgálják a nyelvtan egységei és gyakorlatai. Magukon az előadásokon a színes táblázatok és mozgó, vagy statikus ábrák szemléltetésként való felhasználására nyílik lehetőség, melyek kiválóan segítik az egyes nyelvtani problémák megértését. Szemléltetésül álljon itt példaként a következő ábra, mely az ún. **Verbalkomplex** (igei csoport) elemei közötti funkciómegoszlást mutatja be:

8. ábra. Az igei csoport (Verbalkomplex) elemei és ezek funkciói:^{xiii}

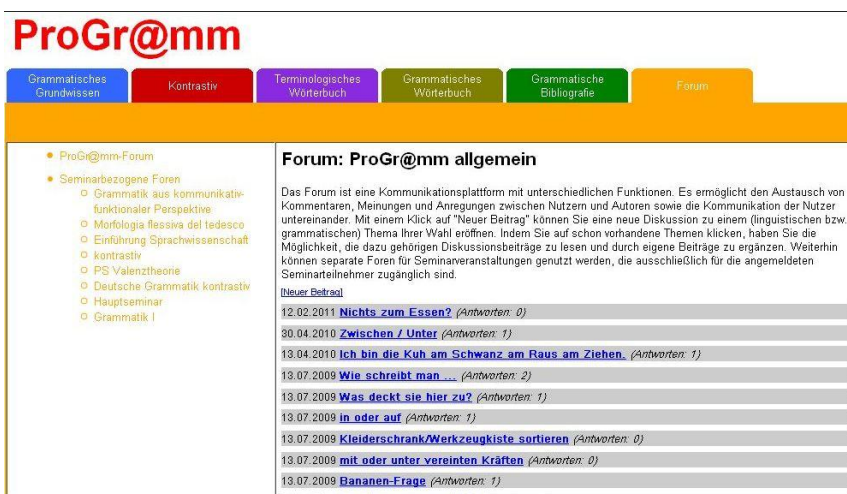
Intenzív munkára és a ProGr@mm valamennyi moduljára kiterjedő felhasználásra a szemináriumok keretein belül nyílik lehetőség. A szemináriumokkal kapcsolatos tapasztalataink a Szegedi Tudományegyetem német szakos képzésében 2007 óta folyamatosan meghirdetésre kerülő szemináriumokon^{xiv} alapszanak. A szemináriumok minden esetben számítógépekkel felszerelt teremben zajlottak/zajlanak, minden hallgató számára rendelkezésre áll egy számítógép, amelyen önállóan dolgozhat. Ily módon lehetőség nyílik a német és magyar nyelv sajátosságait szemléltető és ezek összehasonlítását szolgáló táblázatok és ábrák közös elemzésére, a terminológiai szótárra épülő önálló kutatásra és feladatmegoldásra az óra keretein belül és azon túl, valamint közös gyakorlásra is.

A szeminárium szervezését nagyban segíti a szemináriumvezetőként való regisztráció, melyet a 9. ábrán zöld körrel jelölt ikonra kattintva ingyenesen és könnyen lehet igényelni az IDS-től:

9. ábra. Regisztráció szemináriumvezető (Seminarleiter) funkcióra

A szemináriumvezető státusz mind szakmailag, mind pedig az oktatásszervezésben segítheti az oktató és a csoport közös munkáját két, konkrét szemináriumhoz köthető funkción keresztül. A szakmai munka kibővítéséhez és érdekesebbé tételéhez járul hozzá a 'Forum'. A ProGr@mm általános, mindenki számára nyilvános fórumán túl, minden szemináriumvezetőnek lehetősége van arra, hogy saját csoportja számára egy ún. belső, csak a kurzus számára látható és hozzáférhető fórumot nyisson. Ezen a kurzusspecifikus fórumon a hallgatók és az oktató egymás között vitathatnak meg a szeminárium anyagához kapcsolódó kérdéseket, problémákat két óra között. A fórum felépítését az alábbi kép szemlélteti:

10. ábra. Általános és konkrét szemináriumokhoz tartozó fórumok a ProGr@mmban^{xv}

Az oktatásszervezési munkát az ún. 'Zusatzmaterial' azaz 'extra anyag' funkció segíti, mely lehetővé teszi különböző anyagok feltöltését az egyes nyelvtani részekhez. Ezek az anyagok lehetnek a szemináriumot kísérő oktatási, szervezési anyagok, vagy hallgatók referátumainak handoutjai, melyeket az adott szeminárium hallgatói tudnak megnyitni és használni.^{xvi} Az anyagok minden esetben egy adott tematikus egységhez vannak rendelve, és az adott egység megnyitásával válnak láthatóvá. Az 'extra anyag' jelenlétét az ezt jelző ikon háttérének sárgára változása jelzi. A sárga háttérű ikonra kattintva külön ablakban jelennek meg a rendelkezésre álló anyagok, ahogyan ezt a következő ábrán láthatjuk:

11. ábra. 'Zusatzmaterial' funkció a ProGr@mm kontrastivban^{xvii}

A ProGr@mm kontrastiv egységeinek felhasználhatóságát nem csupán az egyes előadásokon és szemináriumokon az oktatók által leszűrt tapasztalat, hanem hallgatói visszajelzés is segíti. 2007 telén és 2008 tavaszán az első két szemináriumi csoport részvételével került sor kérdőívés felmérésre a Szegedi Tudományegyetem Német Nyelvészeti Tanszékén (Dabóczy és Túri 2009). A kérdőívben a ProGr@mm kontrastiv általános felhasználhatóságára, a használat módjára és gyakoriságára, az esetlegesen felmerülő problémákra és az internetes forma előnyeinek (mozgó ábrák, linkek, azonnal elérhető terminológiai szótár) fogadtatására voltunk kíváncsiak. Az összesen 34 résztvevő véleménye összességében pozitív volt. Többen nemcsak valamelyik szemináriumon, hanem előadás formájában is találkoztak az internetes nyelvtannal, és azt nemcsak az adott órákon, hanem más órákra való készüléshez és szemináriumi dolgozatokhoz is használták. A felhasználók többsége az órán és otthon nyitotta meg az egységeket, heti 1-2 alkalommal (Dabóczy és Túri 2009: 19). A linkeket és ábrákat a válaszadók többsége előnyösnek találta. Hasonló válaszokat kaptunk a feladatokkal kapcsolatban is (Dabóczy és Túri 2009: 22). A megkérdezettek válaszaival és saját órai tapasztalataink tanúsága szerint kisebb nehézségek csupán a ProGr@mm terminológiájával kapcsolatban adódnak, mivel ez az IDS-Grammatikára (Zifonun et al. 1997) alapuló terminológia merőben eltér a tradicionális nyelvtanok fogalomhasználatától, melyet a hallgatók általában ismernek. Mind a hallgatók véleménye, mind pedig saját tapasztalataink szerint azonban, ez a nehézség az órák folyamán, magyarázatok segítségével hamar megszüntethető. A feladatokkal pedig csoportosan és individuálisan is elmélyíthető a nyelvtani tudás és az ezt leíró fogalomrendszer.

7 Záró gondolatok

Cikkünkben arra törekedtünk, hogy a ProGr@mm kontrastiv internetes összehasonlító nyelvtant általánosságban és meglévő konkrét tapasztalataink tükrében is bemutassuk. A mai modern világunkhoz igazodó forma és az állandó elérhetőség Szegeden igen népszerűvé tette a bemutatott nyelvtant, melyet a hallgatók visszajelzéseinek és saját tapasztalataink tükrében sikeresen építettünk be a német nyelvészeti képzésbe. Re-

méljük, rövid bemutatónk kedvet csinál a kísérletezéshez, és a jövőben még többen osztják meg velünk tapasztalataikat.

A Progr@mm kontrastiv magyar oldalának elérhetősége:

www.ids-mannheim.de/ProGr@mm/kontrastiv/ungarisch

Irodalom

- Dabóczi, V. 2007. EuroGr@mm - neue Denkweise und moderne Medien im Sprachenlernen: Ein Projektbericht. *Deutschunterricht für Ungarn* Vol. 2007. No. 1–2. 129–136.
- Dabóczi, V., Túri, Á. 2009. Zwischenbilanz ProGr@mm/EuroGr@mm – Erste Evaluationsergebnisse an der Universität Szeged (Ungarn). In: Blachut, E., Cirko L., Jurasz A., Tworek A. (szerk.) *Studia Linguistica XXVII* (Acta Universitatis Wratislaviensis No 3160). Wrocław. 17–27.
- Zifonun, G., Hoffmann L., Strecker B. et al. 1997. *Grammatik der deutschen Sprache*. Berlin, New York: de Gruyter.

ⁱ Prof. Dr. Bassola Péter szintén a Szegedi Tudományegyetem Német Nyelvészeti Tanszékének oktatója.

ⁱⁱ Vargáné Dr. Drewnowska Ewa 2010-től kapcsolódott be a magyar projektcsoporthoz munkájába.

ⁱⁱⁱ A ProGr@mm nyitóoldala és regisztrációs felületének elérhetősége: <http://hypermedia.ids-mannheim.de/programm/>

^{iv} http://hypermedia.ids-mannheim.de/pls/public/gruwi.ansicht?v_typ=o

^v http://hypermedia.ids-mannheim.de/pls/public/gruwi.ansicht?v_typ=o&v_id=5528

^{vi} <https://cosmas2.ids-mannheim.de/cosmas2-web/>

^{vii} A projektben részt vevő munkacsoportok kidolgozás alatt álló és már kész tematikus egységei például felkerülnek egy központi adatbázisba, mely csak a projektagok számára hozzáférhető. Ez a felület megkönnyíti az egyes munkacsoportok számára a különböző egységekbe való betekintést és az egyeztetést.

^{viii} http://hypermedia.ids-mannheim.de/pls/public/gruwi.ansicht?v_typ=o&v_id=3406

^{ix} Az oldal elérhetőségét ld. a 8. lábjegyzetben. A 4. ábrán a magyarra vonatkozó leírás ún. *Versteckabsatzban* (rejtett bekezdésben) olvasható.

^x http://hypermedia.ids-mannheim.de/pls/public/gruwi.ansicht?v_typ=o&v_id=3560

^{xi} Az oldal elérhetőségét ld. a 10. lábjegyzetben. A 6. ábrán a Magyar tárgyas ige-
ragozásra vonatkozó leírás ún. *Versteckabsatzban* (rejtett bekezdésben) olvasható.

^{xii} http://hypermedia.ids-mannheim.de/uebungen//FM/FM_Uebungen_UN/Verbflexion.htm

^{xiii} http://hypermedia.ids-mannheim.de/pls/public/gruwi.ansicht?v_typ=o&v_id=3382

^{xiv} 2007 óta az alábbi szemináriumok keretei között kerültek felhasználásra a ProGr@mm kontrastiv egységei és a ProGr@mm további moduljai: 'Wortarten kontrastiv' (2007), 'Wortarten im Deutschen und Ungarischen' (2008), 'Flexionsmorpho-

logie kontrastiv’ (2009), ’ Ausgewählte grammatische Phänomene aus kontrastiver Sicht’ (2009) valamint ’Deutsche Grammatik kontrastiv’ (2011). A szemináriumokat minden esetben Dabóczy Viktória vezette.

^{xv} <http://hypermedia.ids-mannheim.de/pls/public/foren.ansicht>

^{xvi} Mind a szemináriumhoz tartozó fórum, mind pedig a plusz anyagok megnézéséhez és letöltéséhez regisztrált felhasználónak kell lenni (az olvasó nézet nem elégséges). A ProGr@mmba való egyéni regisztráció után az oktatónak a szemináriumhoz kell rendelni a hallgatókat, hogy a funkciók elérhetőek legyenek számukra.

^{xvii} A konkrét példához ezen a helyen nem adunk meg elérhetőséget, mert a *Zusatzmaterial* funkció mindig egy adott szemináriumhoz kötődik, és az elérhetőséget a szeminárium vezetője állítja be.

Az énekelt magánhangzók észlelése réshangkörnyezetben

Deme Andrea

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
andrea_deme@hotmail.com

Kivonat: A normál beszéd-től eltérő beszédprodukción technikák (így az éneklés) kutatása egyre több beszéd-kutatással foglalkozó diszciplína érdeklődését felkeltő feladat. Fonetikai szempontból az énekelt magánhangzók észlelésének és akusztikai szerkezetének vizsgálata lehet az egyik fő kutatási irány. A nemzetközi szakirodalom adatai szerint az éneklés artikulációs kényszere (nagyobb állkapocsnyitás, ajakréses ejtés) miatt a beszédhangokra jellemző artikulációs konfiguráció megváltozik: az éneklés képzési jegyeivel nem egyező képzési hangok ejtése nyíltabb és ajakréses lesz, észlelésükben pedig a nyíltabbra és ajakrésesre tévesztés tendenciája látható. Mivel korábbi, a magyar nyelvre végzett kísérleteink nem igazolták egyértelműen e tendencia megjelenését a nazális környezetben (*mVn*) ejtett vokálisokra, a jelen kutatásban a (zöngés és zöngétlen) spiráns hangkörnyezet (*sVs*, *zsVzs*) vizsgálatát végeztük el. Eredményeink szerint az eredmények eltérései nem magyarázhatók a nazalizációnak az észlelést megnehezítő hatásával, így az eltérések értelmezésére további kísérleteket tartunk szükségesnek.

1 Bevezetés

Beszélőszerveink a mindennapi beszéd létrehozásán kívül számos alternatív beszéd-technikai produkcióra is képesek. Ezek vizsgálata fontos területét képezi a fonetikai kutatásoknak, különösen akkor, ha a mindennapi életben játszott szerepük is jelentős, hiszen produkciójuk és a produktum percepciója is közel mindennapos feladat. Ilyen technika az éneklés és a suttogás is. Az énekelt és a suttogott hangok artikulációja és ennél fogva akusztikai szerkezete is jelentősen különbözik a normál beszéd során artikulált hangokétól.

A suttogás akusztikai szerkezetével és percepciójával kapcsolatban hazánkban már számos kutatási eredmény elérhető. E beszédtechnika produkciója során nem keletkezik zöngé, így nincs alaphang, sem pedig beszéddallam, ráadásul – ahogy Gósy (2002) kimutatta –, a magánhangzók formánsszerkezetében is szignifikáns változások figyelhetők meg. Ennek ellenére a suttogott beszéd nagymértékben érthető marad (az egyes hangok eltérő felismerhetősége mellett) (vö. Grácsi 2005, 2006). A témával szupraszegmentális szempontból foglalkozó szakirodalom arról is beszámol, hogy a dallam hiánya ellenére a modalitás is jó arányban detektálható (vö. Markó 2008). Az énekelt beszéddel kapcsolatosan magyar nyelvű kutatási eredmények azonban még alig állnak rendelkezésre.

Az éneklésre jellemző artikulációs jegyek közül a legfontosabb a gége süllyesztése, a többi részben ennek a fiziológiai kompenzációjaképpen lép fel. Elsősorban a magas alaphang eléréséhez használt további artikulációs mozgás az állkapocs nyitásszögének

növelése, az ajkak széthúzása, tehát az illabiális ejtés és a toldalékcso kizélesztése a velum területén (Sundberg 1970). Ezek a mozgások segítik az F_0 emelését, míg az F_0 intenzitásának megőrzésével a „szép énekhangot” (vö. Sundberg 1969, 1970), a hang hatékonyságának növelésével pedig a távolról is jó hallhatóságot (vö. Garnier et al. 2010) éri el az énekes. Ám ezek a mozgások sokszor eltérnek a beszédhangok artikulációjának a normál beszédben megfigyelt jellemzőitől (a magyar köznyelvi beszédhangokra jellemző artikulációs beállásokról l. Gósy 2004), különösen a zárt és ajakke-rekítéses magánhangzók esetében. Ennek következményeképpen azt mondhatjuk, hogy 1. nehéz a különböző magánhangzó-minőségek elkülönítése a produkció oldaláról nézve (tehát az ejtésben), és 2. feltehetően nehéz az elkülönítés az észlelés oldaláról is. (Megjegyzendő, hogy a nem stúdiókörülmények között rögzített énekhang esetében további akusztikai faktorok, maszkolási jelenségek is nehezítik az észlelést, szövegénekléskor pedig magánhangzónyújtás és mássalhangzó-rövidülés is tapasztalható [vö. Scotto di Carlo 2007].)

A korábbi nemzetközi kísérletek az artikuláció és az akusztikum változását, illetve az énekhang észlelésének jellemzőit vizsgálták a svéd, az angol és a francia nyelvben. A magyar nyelvre eddig született egyetlen kutatás az akusztikum egyes jellemzőit és az észlelésben megmutató tendenciákat kísérte meg feltérképezni (l. Deme 2010). A magyarra vonatkozó elemzéseknél az akusztikumra vonatkozó adatai igazolták a korábbiak tanulságai alapján megfogalmazott hipotéziseket, de az észleléssel kapcsolatos elvárások csak részben teljesültek. Nem várt eredményként ugyanis a következőket találtuk: 1. a magánhangzók nyíltabbnak és illabiálisnak észlelése helyett a zártabbnak észlelés volt a jellemző; 2. a legmagasabb alaphangon a legnyitottabb állkapoccsal képzett *á* felismerése rossz volt; míg 3. két zárt vokális (*i*, *ü*) azonosítása jó maradt magas F_0 -on; végül pedig 4. az *á* helyett nagy számban inkább *i*-re tévesztettek a hallgatók (Deme 2010).

Az említett kutatásunkban nazális hangkörnyezetben ejtett vokálisok azonosítását teszteltük. Az itt tapasztalt nagyszámú zártabbra tévesztésből arra következtethetünk, hogy az énekes ejtése is zártabb volt (a nyitás helyett). A jelenség magyarázatára a következő feltételezéseket vizsgálhatjuk meg: 1. az énekes egy artikulációs jellegzetességéről vagy egy énektechnikai sajátosságról lehet szó (vö. Garnier et al. 2010); 2. a tendencia nem az ejtés jellemzője, csak a percepcióban jelenik meg, mert a hallgatók valamilyen oknál fogva kompenzálnak; 3. a tévesztéseket az észlelésben a hangrendszer jellemzői motiválják; illetve 4. a tévesztések természetéért a kísérletben használt mássalhangzó-környezet a felelős.

A nyelvi kontextus kiválasztásakor énektechnikai szakkönyvekre és empirikus megfigyelésekre támaszkodtunk, melyek azt igazolják, hogy a nazális környezet „jó zengető”, jó rezonanciafejlesztő (vö. pl. Kerényi 1959), tehát a magas alaphangok elérésekor e hangok ejtése kisebb vokális erőfeszítést igényel. Ugyanakkor a nazalizációra vonatkozó korábbi kutatások kimutatták, hogy a nazális jelentős hatással lehet a környező vokálisok akusztikai szerkezetére, ebből következően pedig ronthat a vokálisok pontos azonosíthatóságán (vö. Rosner és Pickering 1994, Horváth 2005, 2008). Jelenleg még nem egyértelműen tisztázott kérdés, hogy az éneklés során megjelenik vagy megjelenhet-e a nazalizáció, és ha igen, mely alaphangterjedelemben és milyen mértékben (vö. Vennard 1964, Yangisawa et al. 1990, Gramming et al. 1993 és Stephen 1996 eredményei).

A jelen kutatás azt a célt szolgálja, hogy ellenőrizzük, hogy az eddig kapott (és nem várt) eredményekért mennyiben lehet felelős a nazális kontextus. Hipotéziseink szerint 1. a nem nazális hangkörnyezetben látványosabban megmutatkozik a beszéd-

hangok nyíltabbként és illabiálisként való azonosítása, és 2. a nazális hangkörnyezetben a legmagasabb F_0 -on a nyílt és illabiális hangok felismerése lesz a legjobb (első-sorban az *á* hangé).

2 Anyag, módszer és kísérleti személyek

A kutatásban a produkciót és a percepciót vizsgáló kísérleteket végeztünk, a beszélő személy a jelen tanulmány szerzőinek korábbi kutatásaiban is közreműködő 50 éves profi soprán énekesnő volt. Az első, beszédprodukciónak szakasz során csendesített szobában rögzítettük az adatközlő hangját (Zoom H4 típusú mikrofonnal, 44,1 kHz-en, 16 biten). Az énekes első feladata az volt, hogy *mVn*, *sVs* és *zsVzs* szerkezetű *á*, *ú*, *í*, *a*, *ó*, *é*, *e*, *ő*, *ű* hangokat tartalmazó logatomokat olvasson fel átlagos beszélt alaphangmagasságán (~200 Hz), három alkalommal ($3 \times 9 \times 3$ hangsor). A felvételek készítésekor a fonológiaiailag hosszú magánhangzókat használtuk fel, mert korábbi kísérleteink azt mutatták, hogy könnyebb az énekes számára a megfelelő ejtés („szép énekhang”) tervezése, ha tudja, hogy tetszőlegesen hosszan ejtheti a hangokat. (A fonológiaiailag rövid hangok ejtését a beszélő fonetikailag is rövidre tervezte, így hangja gyakrabban elcsuklott, nem állt rendelkezésére elegendő idő a magánhangzó hangoztatására.)

Ezután a hangsorokat énekelt ejtésben is rögzítettük négy további alaphangmagasságon ($F_0 = 500, 550, 600, 650$ Hz), nem mozgó dallammenet mellett, F_0 -onként három alkalommal ($3 \times 9 \times 4 \times 3$ hangsor). Hogy könnyítsük a hangmagasságok elérését, és hogy az énekes ne „csússzon le”, fejhallgatón keresztül az adott frekvencián folyamatosan szóló szinuszhangokat juttattunk a fülébe.

A hangmagasságok kiválasztásakor egyenközű lépések által kialakított mesterséges skálát vizsgáltunk (ahol egy lépés = 50 Hz), nem vettük figyelembe a történelem során kialakult zenei hangsorok felépítésének jellemzőit. Ezt a döntést az indokolja, hogy további kísérleteink során azt is vizsgálni kívánjuk, hogy van-e kapcsolat a zenei hangsorok kialakítása és az énekprodukciónak jellemzők, illetve az énekhang észlelése között, azaz feltételezhető-e, hogy a zenei hangsorok történeti alakulásában szerepet játszott a beszédprodukciónak vagy a percepciónak, az emberi hallással kapcsolatos tudás vagy tapasztalat.

A második szakaszban észlelési kísérletet végeztünk a hangsorok másodszori ejtésének felvételeivel. Így ($9 \times 3 \times 5 \Rightarrow$) 135 hangsort vizsgáltunk, melyek közül mindegyik kétszer szerepelt a stimulusok között (összesen 270 stimulus). A kísérletben 10 nő és 5 férfi vett részt (18–29 évesek, átlagos életkoruk 23 év). A hallgatók feladata az volt, hogy a Praat beszédelemző szoftver (Boersma és Weenik 2009) segítségével készített tesztben jelöljék meg, az elhangzó logatomokban melyik magánhangzót észlelik. A tesztet a résztvevők egyesével, számítógépen végezték el, a kísérleti személyek fülhallgatón keresztül kapták a hangzó stimulusokat. Az egyes stimulusok lejátszásával egyidejűleg a képernyőn megjelent a hosszú magyar magánhangzók betűjele helyesírásban. Az instrukció alapján a résztvevőknek kattintással kellett kiválasztaniuk azt a magánhangzót, amelyet az éppen hallott logatomban (a vizsgált logatomokat lásd fent) észleltek. A kísérleti személyeknek lehetőségük volt a stimulusok többszöri (tetszőleges számú) meghallgatására és a félrekattintások javítására is (a soron következő döntés meghozataláig).

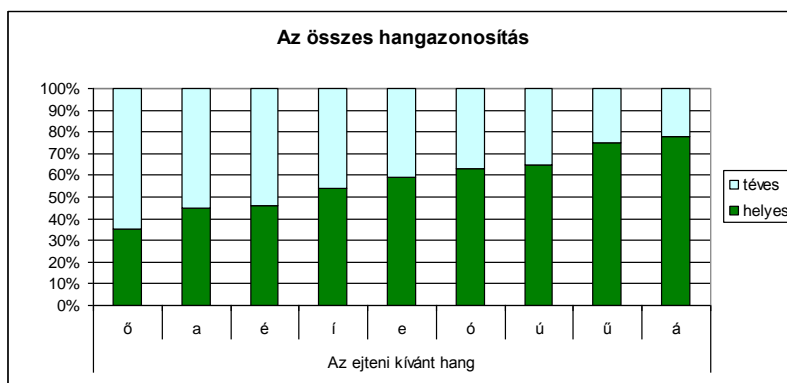
A kapott eredményeken az SPSS 13.0 szoftver segítségével végeztünk statisztikai elemzéseket (χ^2 próba).

Az elemzés során vizsgáltuk 1. a magánhangzókra jellemző azonosítási mutatókat és a tévesztési tendenciákat, 2. az összes hangkörnyezetre és hangmagasságra legjellemzőbb tévesztési tendenciákat, 3. a pontos magánhangzó-azonosítás és az F_0 összefüggését, illetve 4. az ejtési szándéktól eltérő azonosítások számának és tendenciáinak a hangkörnyezetekkel kimutatható összefüggéseit.

3 Eredmények

3.1 A téves azonosítások beszédhangonkénti eloszlása

A vizsgált magánhangzókval kapcsolatban mért pontos és téves észlelés százalékos mutatóit szemlélteti az 1. ábra. Az eredmények elemzése során használt „hibás”/„téves”, illetve „helyes”/„pontos” azonosítás kifejezéseken azt értjük, hogy a hallgató az adott hangot az ejtési szándékkal (a felolvasni kívánt hangminőséggel) megegyezően, vagy attól eltérően észlelte-e. Az artikulációt és a vokálisok akusztikai megvalósulását a jelen kutatásban produkciós oldalról nem vizsgáltuk, így az azonosítást csak az ejtési szándékkal való összevetés tükrében értelmezhetjük.

1. ábra. A helyes és téves hangazonosítások vokálisonként

Jól látható, hogy a legtöbb hiba az *ő* esetében mérhető, míg a legnagyobb számban minden alaphangmagasságon és hangkörnyezetben pontosan azonosított hangzó az *á*. A hibaeloszlás véletlenszerűségének ellenőrzésére a χ^2 próbát alkalmaztuk, mely igazolta, hogy a kapott adatok nem véletlenszerűek ($\chi^2 = 302,721$, $df = 8$, $p < 0,001$), a hibás azonosítások száma és a hibák eloszlása hangonként jellemző.

Ez az eredmény részben a magyar nyelv hangrendszeri jellemzőivel magyarázható. Az *ő* hang a rendszerben elfoglalt helye szerint három olyan szomszédal rendelkezik, melyek vele könnyebben téveszthetők, ugyanis csak egy artikulációs jegyben térnek el tőle (*ű*, *é*, *ó*). Az *á* hang esetében ezzel szemben nincs olyan magánhangzó, mely csak egy képzési jegyben térne el. A sorban az *ő*-t követő *a*-nak és *é*-nek is van egy jegyben eltérő párja, ez magyarázhatja, hogy ezek esetében is (az *ő*-höz hasonlóan) több hibát számoltunk, mint pontos azonosítást.

További magyarázat lehet az *á* hang jó arányú azonosítására az énekés egyik artikulációs jellemzője is, ugyanis a magasabb alaphangok képzésekor az énekes az áll-

kapocs nyitáshang növelésével emeli az F_0 -t. Ezáltal a nyitottabb állkapocccal képzett hangok ejtése nem ütközik akkora nehézségbe, mint zártabb párjaiké, tehát mind ejtésük, mind észlelésük jobb arányban kivitelezhető.

Nem kizárható a magyarázatok sorából az sem, hogy az o hanggal kapcsolatban egy énektechnikai megoldásra vagy a beszélő egy ejtési jellegzetességére derült fény. Erre a kérdésre más énekesek hangjának vizsgálata adhat választ.

3.2 A jellemző tévesztési tendenciák magánhangzónként

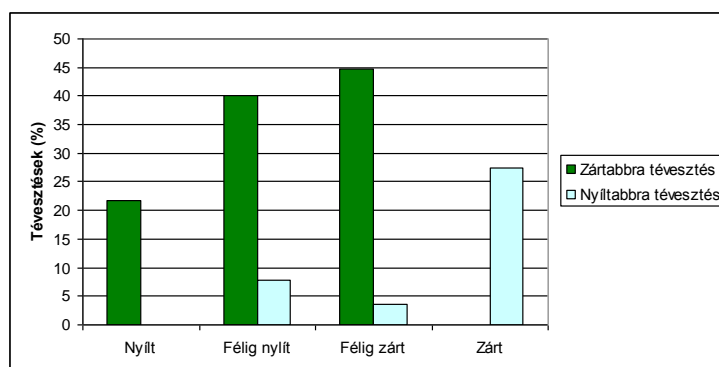
A magánhangzókra jellemző hibatípusok vizsgálatával egyrészt képet kapunk arról, hogy a két vizsgált tendencia (zártabbra tévesztés és illabiálisra tévesztés) közül melyik jellemző nagyobb mértékben a vizsgált stimulusok észlelésekor, és hogy ezek hogyan oszlanak meg az egyes hangminőségeken. Másrészt arról is, hogy a zártabbra vagy nyíltabbra tévesztés közül melyik tendencia jelenik meg nagyobb mértékben. Az összes énekelt alaphangmagasságra jellemző összes hiba eloszlását vizsgáljuk.

Az 1. táblázat azt szemlélteti, hogy az összes vizsgált hang esetében, melyek képzésekor az állkapocsnyitás és az ajakműködés is változhatott, egyértelműen az állkapocsnyitás szerinti tévesztések domináltak. Feltehető tehát, hogy az artikuláció is ilyen módon változott meg a normál beszédhez képest, azaz az énekes jellemzően az állkapocs nyitásával érte el a kívánt alaphangemelést.

	<i>a</i>	<i>á</i>	<i>e</i>	<i>é</i>	<i>ó</i>	<i>ő</i>	<i>ú</i>	<i>ű</i>	<i>i</i>
Ajkrésesre	17%	-	-	-	7%	19%	6%	43%	-
Ajakkerekítésre	-	99%	64%	27%	-	-	-	-	47%
Zártabbra	83%	100%	84%	91%	80%	86%	-	-	-
Nyíltabbra	17%	-	16%	2%	19%	4%	99%	79%	61%

1. táblázat. A magánhangzónként jellemző tévesztési tendenciák

A 2. ábrán jól látható, hogy azon hangok esetében, melyek félig nyílt vagy félig zárt állkapocccsal képzettek (tehát ejtésük során a nyitottabbként illetve a zártabbként ejtés tendenciája is megjelenhetett), mely tévesztési tendenciák jellemzőek.

2. ábra. Az állkapocsnyitás szerinti tévesztési tendenciák megjelenése a vokálisokra jellemző állkapocsműködés függvényében

Az *a*, *e*, *é*, *ó*, *ő* hangokat félig nyílt, illetve félig zárt állkapoccsal ejtjük. Ezek esetében az látható, hogy a zártabbra tévesztés (39%) a nyíltabbra tévesztéssel (14%) szemben átlagosan nagyobb számban jelent meg.

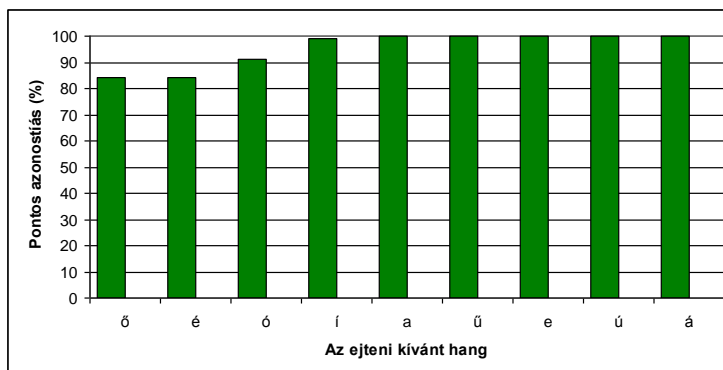
A magánhangzók és a hibatípusok összefüggéseire vonatkozó adatokat a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. az ajakműködés és az állkapocsműködés közül jellemzően az állkapocs működésével kapcsolatosan tévesztettek többet a percepció teszben részt vevő személyek, ezért feltételezhetjük, hogy a beszélő személy az éneklés során elsősorban állkapocsa nyitáshoz igazította az éneklés artikulálásához;

2. az állkapocsnyitáshoz kapcsolódó észlelési hibák közül nagyobb számban a hangok zártabbként észlelését találtuk, így a produkcióra nézve azt feltételezhetjük, hogy a beszélő éneklés során a nyitottabb ejtés helyett a zártabbban ejtést alkalmazza. Ez utóbbi eredmény a korábbi nemzetközi eredményeknek – azaz az éneklésre jellemző artikulációs jellemzők leírásával – ellentmond (vö. pl. Sundberg 1969, 1970, Scotto di Carlo és Germain 1985, Garnier et al. 2010), míg a jelen tanulmány szerzőjének korábbi, a magyar nyelvre készített vizsgálataival (Deme 2010) összhangban van. (Ugyanakkor az eredmények értelmezéséhez fontos ismét hangsúlyoznunk, hogy az idézett magyar nyelvű kutatás és a jelen vizsgálat adatközlője ugyanaz a személy volt, így nem zárhatjuk ki, hogy a kapott adatok a beszélőre jellemző ejtési sajátosságokból fakadnak.)

3.3 A magánhangzók azonosításának változása az alaphang emelésével

A beszélt alaphangmagasságon ($F_0 \sim 200$ Hz) ejtett hangsorok percepció vizsgálatát a magánhangzó-minőség azonosítása szempontjából kontrollként használtuk. A beszélve ejtett stimulusok esetében közel 100%-os azonosítást vártunk. A közel 100%-os eredmények pedig a beszélő által ejtett vokálisok megfelelő ejtését és azonosíthatóságát biztosítják.

3. ábra. A magánhangzó-minőségek ejtési szándékuknak megfelelő azonosítása a beszédben ($F_0 \sim 200$ Hz)

A 3. ábra szemlélteti, hogy az *ő* hang volt a beszélt ejtésben is az egyik legkritikusabb hangzó (itt az *é*-vel együtt, mindkettő 84%-os felismeréssel). Erre korábbi, a magyar nyelv hangrendszerét alapul vevő (az egy képzési jegyben eltérő párok számából kiinduló) érvelésünk lehet a magyarázat. Ezt a magyarázatot igazolja az is,

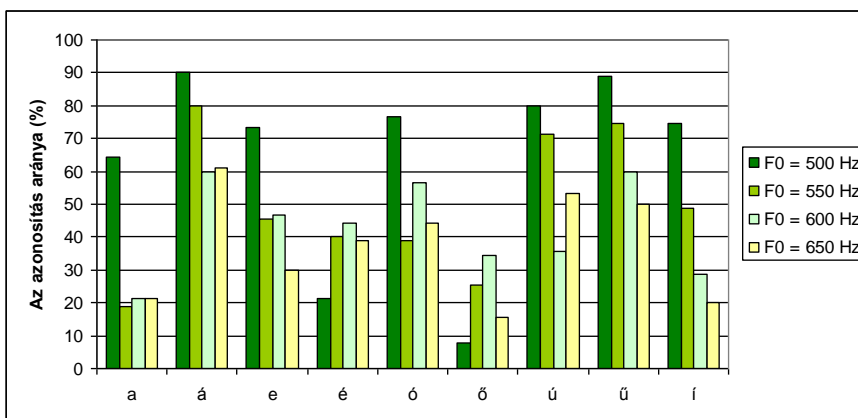
hogy három egy képzési jegyben eltérő párral rendelkezik az *ő*-t és *é*-t a sorban követő *ó* hang is (91%-os felismeréssel).

Az eddigi kutatások bizonyították, hogy az alaphangmagasság emelésével egyre nehezebb a hangok elkülönítése a produkcióban, hiszen egyre erősebb a magánhangzótér centralizációja (Joliveau et al. 2004). Ennek megfelelően azt vártuk, hogy az F_0 emelkedésével az ejteni szándékolt hangok észlelése is pontatlanabb lesz, azaz a helyes azonosítások száma csökken. A hangmagasság és az észlelés változásának összefüggéseit szemlélteti a 4. ábra.

Az ejtési szándéknak megfelelő hangazonosítások száma az F_0 emelésével nem lineárisan csökken (4. ábra). A legalacsonyabb énekelt alaphangon ($F_0 = 500$ Hz) legjobb arányban felismerhető hangzó az *á* (90%) és az *ú* (89%), míg a legrosszabb eredményt az *ő*-nél (8%) láttuk.

A legmagasabb alaphangon ($F_0 = 650$ Hz) a legnagyobb arányban az *á* (61%) volt felismerhető, majd ezt sorrendben az *ú* (53%), *ű* (50%) és *ó* (44%) vokális követte. A legkisebb arányban 650 Hz-en ismét az *ő* hangzót ismerték fel a hallgatók (16%).

A legmagasabb alaphangon a legnagyobb arányban pontosan észlelt hangok között az *á* megjelenése a hipotéziseknek megfelelő, hiszen képzési jegyei (nagyértékű állkapocsnyitás, illabiális képzés) egybeesnek a magas énekelt alaphang eléréséhez szükséges artikulációs jegyekkel. Ugyanakkor az *ú*, *ű* és *ó* zártabb hangzók hasonlóan nagyszámú pontos azonosítása elvárásainkkal ellenkező eredmény, hiszen ezek képzésekor zártabb az állkapocs, tehát ejtésük – elméletben – nem kivitelezhető megfelelően a magas énekelt alaphangokon.

4. ábra. Az ejtési szándéknak megfelelő hangazonosítás változása az alaphangmagasság függvényében (énekelt alaphangmagasságok)

Az *ű* hangzó észlelésének kérdéséhez kapcsolódik továbbá az is, hogy első helyen szerepelt a tévesztési hierarchiában (24%-kal). Ez azt jelenti, hogy ezt a hangot jelölték a hallgatók a legnagyobb arányban azon esetek közül, mikor nem az ejtési szándéknak megfelelő hangot észlelték, különösen (a tévesztések számának sorrendjében) az *ő*, *í*, *é*, *e* téves észlelése esetén. Az *ű* zárt és ajakkerekítéses lévén nem tekinthető az éneklés során (akár az itt felsoroltaknál) könnyebben ejthető hangnak. Emellett pedig egy korábbi, a sávszűrt hangok észlelését vizsgáló kísérlet sem mutatott hasonló tendenciákat (nagyszámú *ű*-re tévesztést) az említett vokálisokra azokban az esetekben, mikor a spektrumot az alacsony frekvenciatartományban vágják (Gósy 1987). A je-

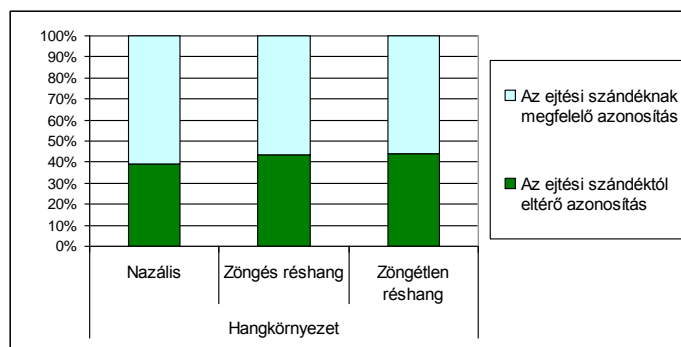
lenségre tehát jelenlegi eredményeink alapján nem tudunk magyarázattal szolgálni, további kutatást kívánó feltételezésünk, hogy nem az énekprodukciónak, hanem a beszédészlelés folyamatainak sajátosságáról lehet szó.

A helyes azonosítás alakulásában látható nem lineáris változások, ugrások (pl. az *ő* vagy az *é* hang, de akár az *a* vagy az *ú* esetében is) természetének és jellegének feltérképezése, megjelenésük oka szintén további vizsgálatokat igényel.

3.4 A hibák száma és típusa hangkörnyezetenként

A jelen kutatás egyik hipotézise az volt, hogy a nazális hangkörnyezet az éneklésben negatív hatással van a magánhangzók percepciójára. Ezt ellenőrizendő megvizsgáltuk a hibák számának és típusainak eloszlását a három vizsgált (nazális, zöngétlen réses, zöngés réses) hangkörnyezetben.

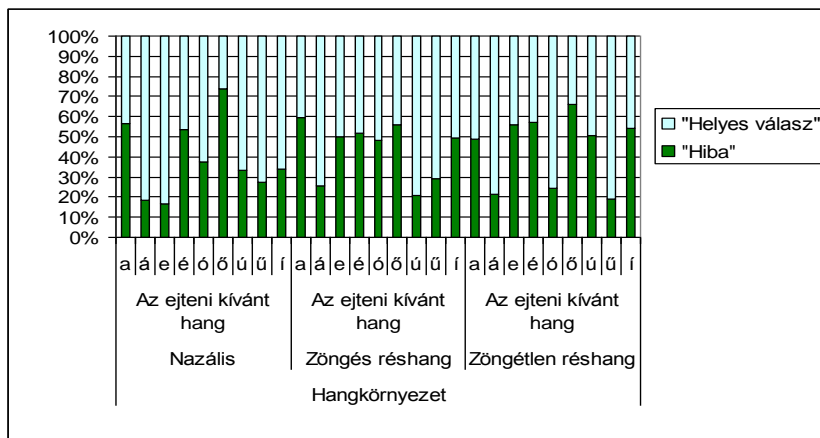
A kapott adatok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy bár százalékos eloszlásban kicsinek tűnik a különbség a három hangkörnyezetre produkált észlelési eredmények között (5. ábra), mégis szignifikáns az eltérés a réses és a nazális környezetre kapott értékek között ($\chi^2 = 8,511$, $df = 2$, $p = 0,014$).

5. ábra. A hibák eloszlása hangkörnyezetenként

Az elvárásainktól eltérően azonban nem a nazális környezet okozott nagyobb problémát a hallgatóknak a hangminőségek azonosításában, hanem épp ez a kontextus mutatta a legmagasabb átlagos felismerési értéket (61%). A zöngétlen kontextusban 56%-ban, a zöngésben 57%-ban sikerült a hallgatóknak az ejtési szándékknak megfelelő hangazonosítás.

Ha a hibák eloszlását a hangkörnyezetek és az ejteni kívánt hangok összefüggésében vizsgáljuk (6. ábra), az látható, hogy a nazális és zöngétlen környezetben egyaránt az eddig már többször kiemelt *ő* hang mutatkozik kritikuskak.

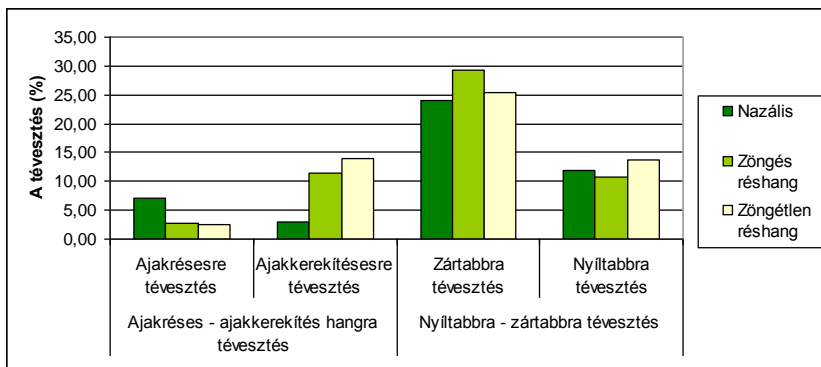

6. ábra. A hibák eloszlása a hangkörnyezet és az ejteni kívánt vokálisok függvényében

Az *ő* részesevése a nazális környezet összes hibájából 21%, míg a zöngétlen környezet esetében 16%, hibás azonosítása a két adott kontextusban pedig 70% illetve 65% fölötti.

A *zsVzs* hangkörnyezetben nem várt eredményként azt tapasztaltuk, hogy az *a* hang felismerése okozta a legnagyobb problémát, téves azonosítása itt közel 60%, míg részesevése a kontextus összes hibájából 15%.

Megvizsgáltuk a hibák jellegét és a típusok eloszlását is a hangkörnyezet függvényében (l. 7. ábra).

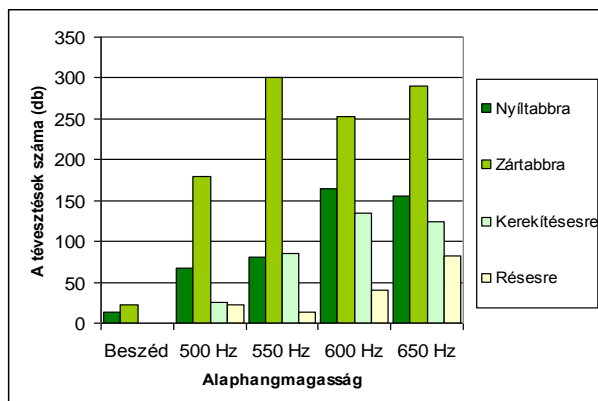

7. ábra. A hibatípusok eloszlása hangkörnyezetenként

Az eredmények az előzőeket igazolva azt mutatják, hogy a három hangkörnyezet-típusban egyenként is az állkapocsműködés szerinti tévesztések a legjellemzőbbek, azon belül is a zártabbra tévesztés tendenciája dominál (nazális környezetben 24%, zöngés környezetben 29%, zöngétlen környezetben 25%).

Ha a hibatípusok számának változását az alaphangmagasság függvényében ábrázoljuk (l. 8. ábra), arra is fény derül, hogy bár a hibák száma, mint korábban láttuk, ugrásokkal és egyenetlenül, de nem teljesen kiegyenlítősen növekszik. Az egyre

magasabb F_0 értékeknél a tévesztési típusok megjelenése egyre nagyobb szóródást mutat.

8. ábra. A hibatípusok számának változása az alaphangmagasság emelésének függvényében

Ebből arra következtethetünk, hogy a vokálisok ejtéséhez beálló artikulációs konfiguráció az egyre magasabb alaphang eléréséhez egyre neutrálisabb helyzetet vesz fel, mely ezáltal egyre kevésbé hasonlít bármelyik – a nyelvünk artikulációs bázisában meglévő – hangra. A hallgatók tehát egyre inkább csak „tippelni” képesek, azaz véletlenszerű válaszokat adnak az emelkedő F_0 hatására megváltozott artikulációval ejtett magánhangzók azonosításakor.

4 Következtetések

A magánhangzók észlelését meghatározó akusztikai paraméterek közül a szakirodalom elsősorban a hangidőtartamot, a hangkörnyezetet és a spektrális minőséget emeli ki. Ezek közül az első két formáns fontosságát (Wodarz-Magdics 1970, Gósy 2004), illetve a hangidőtartam kiemelt szerepét (Kovács 1998) már a magyar beszédhangok észlelésével kapcsolatban is több alkalommal igazolták. A szűrt magánhangzók észlelését vizsgáló kutatások azt is bizonyították, hogy a beszédhangok (különösen a zárt hangzók) észlelése nehéz, ha csak a magas frekvencia-összetevők állnak a hallgatók rendelkezésére az azonosításkor (Gósy 1987). A szűrés során alkalmazott „levágás” akusztikai értelemben némileg hasonlít az énekléskor a magas alaphang eléréséhez átalakult artikuláció következtében fellépő változásra, hiszen a felismeréshez fontos, alacsony frekvenciájú akusztikai tartalom eltűnését idézi elő. Erre és a nemzetközi szakirodalom korábbi eredményeire támaszkodva tehát megfogalmazhattuk az énekléssel kapcsolatos alapvető hipotézisünket, mely szerint a magas alaphang elérése érdekében megváltozó artikuláció és akusztikum megnehezíti (bizonyos esetekben pedig feltételezhetően lehetetlenné is teszi) a magánhangzók pontos észlelését. Ugyanakkor a magas alaphang és a beszédhangok a köznyelvi értékeknél magasabb formánsértékekkel történő megvalósulása önmagában nem jelenti azt sem, hogy az ejteni kívánt magánhangzó-minőség észlelése lehetetlen volna. (Ezt igazolja a gyermekek beszédejtése is, melyben a köznyelvihez képest bizonyítottan magasabb for-

mánsértékekkel és a felnőttekéhez képest magasabb alaphangon realizálódnak a magánhangzók (Gósy 1984, Deme 2011), mégis azonosíthatóak.) Így az észlelés hangzótévesztési tendenciáinak megjelenése és jellege az éneklés különleges produkciós módozatában kétségtelenül releváns kérdés.

A bevezetőben megfogalmazott hipotéziseink a kutatás során csak részben igazolódtak. Feltételeztük, hogy a korábbi, a nemzetközi szakirodalommal részben össze nem egyeztethető eredményeink az eddig vizsgált nazális hangkörnyezet hatásának tudhatók be. Ez a hipotézis nem igazolódott, hiszen azt láttuk, hogy mind a nazális, mind a zöngés és zöngétlen réshang kontextus elsősorban a hangok zártabbra tévesztését indukálta a percepcióban.

A második hipotézisünk a magas alaphangon is jó arányban felismerhető hangzókra vonatkozott. Itt részben bizonyítás nyert, hogy az éneklés artikulációs kényszere miatt a nyíltabb (és illabiális) hangzók pontos azonosítása lehetséges a legmagasabb alaphangon is jó arányban, hiszen a nyílt állkapoccsal ejtett *á* hang felismerése volt a legjobb. Meglepető eredményként azonban két zárt hangzó (az *ú* és az *ű*) is hasonló mértékben maradt pontosan észlelhető. Az *ú* jó arányú felismerése (53%) annak fényében különösen váratlan, hogy egy korábbi, szűrt hanganyag észlelését vizsgáló kutatás (Gósy 1987) is bizonyította, hogy a vokális pontos felismeréséhez különösen szükséges az alacsony frekvenciaértékű összetevők jelenléte (mely a hangképzési jellemzők és a magas alaphang miatt itt nem állt rendelkezésre). Az említett kísérletben a filterezett *ú* hangokat 550 Hz fölötti összetevőkkel mindössze 20%-ban, 680 Hz fölöttiekkel pedig csupán 30%-ban azonosították pontosan. A jelen kutatásban szintén nagyobb arányban felismert (50%) *ű* hanggal kapcsolatban viszont elmondható, hogy még az alacsonyabb összetevők hiánya esetén is valamelyest jobb felismerési arányt produkált (550 Hz fölötti összetevőkkel 30%, 680 Hz fölötti összetevőkkel 50%). Ez pedig részben magyarázza a zárt *ű* hangzó felismerhetőségének megmaradását magas alaphangon is.

Az eredmények alapján feltételezhető, hogy az ajakműködés és az állkapocsműködés alkalmazása mint F_0 -emelési mód olyan technikai jellemző, mely csak egyes énektechnikák vagy csak egyes hangképzési technikák sajátja. Az is feltehető továbbá, hogy a hangok zártabban vagy nyíltabban képzése is ehhez fogható technikai sajátosság, így a hangok azonosításával kapcsolatos, a jelen kutatásban is bemutatott tendenciák sem feltétlenül csak nyelvspecifikus, hanem akár technikai jellemzőkről is árulkodnak. Az sem kizárt, hogy ezen technikák feltérképezése útmutatót adhat a jövőben az énekes hangképzési profizmusának akusztikai, artikulációs és percepciósi mérésére is.

A nazális hangoknak a magánhangzó ejtését könnyítő, „zengető” hatását az énektechnikai szakkönyvek, az énektanárok tényként kezelik, a beéneklés során az énekesek, kóristák pedig rendszeresen alkalmazzák. Kutatásunk bizonyos tekintetben ezt a tényként kezelt hipotézist is alátámasztotta, ugyanis azt tapasztaltuk, hogy a magánhangzók észlelési adatai nazális környezetben magasabbak voltak, tehát feltehetjük, hogy pontos ejtésük is könnyebb volt ebben a kontextusban.

Annak érdekében, hogy ellenőrizzük, hogy az elvártól eltérő kísérleti eredmények az énekes technikai vagy ejtési jellemzőiről árulkodnak-e, feltétlenül szükséges további énekesek és énektechnikák vizsgálata. A mássalhangzó-környezet az éneklésben tapasztalható hatásának további kutatása az énektanításra, énektechnikára is hatással lehet, ezért szükségesnek tartjuk olyan kritikusan feltételezett hangokra is kiterjeszteni a vizsgálatokat, mint a felpattanók vagy a közelítőhangok.

Az énekhangeszlelés és az énekhangejtés közti összefüggések pontosítására a jövőben akusztikai mérésekkel, illetve beszédértési kísérletekkel fogjuk kiegészíteni a hangazonosítási tesztekkel.

Kutatásunk megalapozó jellege miatt egy egyenközű hangskálát használtunk a kísérletekhez. A továbbiakban terveink között szerepel az is, hogy a hangskálák és hangregiszterek figyelembevételével folytassunk kísérleteket, melyek eredményei akár az itt felmerült és meg nem válaszolt kérdéseket is tisztázhatják.

Irodalom

- Boersma, P., Weenink, D. 2009. *Praat: doing phonetics by computer (Version 5.1)*. Elérhető: http://www.fon.hum.uva.nl/praat/download_win.html
- Deme, A. 2010. Az énekelt magánhangzók fonetikai elemzése. In: Parapatics, A. (szerk.) 2010. *Féliúton 6. A 6. féliúton konferencia (2010) kiadványa*. Elérhető: <http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk10/>
- Deme A. 2011. Egy nyolcéves gyermek beszélt és énekelt magánhangzóinak akusztikai jellemzői. Elhangzott: *A Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság Kongresszusa*, Budapest, 2011. június 25.
- Garnier, M., Henrich N., Smith J., Wolfe J. 2010. Vocal adjustments in the high soprano range. *Journal of Acoustical Society of America*. Vol. 127. No. 6, 3771–3780.
- Gósy, M. 1984. *Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében*. Nyelvtudományi Értekezések 102. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gósy, M. 1987. A főmánszervezet változásának hatása a magánhangzók felismerésére. *Magyar Nyelv*. 49–59.
- Gósy, M. 2002. Beszédképzés zöngé nélkül. In: Gósy M. (szerk.) *Beszédkutatás 2002*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 18–37.
- Gósy, M. 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gottfried, T. L. 1980. Identification of sung vowels. *Journal of Acoustical Society of America*, Vol. 68, 100th Meeting: Acoustical Society of America, 100.
- Gráczy, T. E. 2005. Suttogott mássalhangzók zöngességének észlelése. In: Gósy, M. (szerk.) *Beszédkutatás 2005*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 78–91.
- Gráczy, T. E. 2006. Suttogott ejtésű magánhangzók észlelése. In: Gósy M. (szerk.) *Beszédkutatás 2006*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 86–100.
- Gramming, P., Nord, L., Sundberg J., Eliot N. 1993. Does the nose resonate during singing? *STL-QPSR* Vol. 34. No. 4. 35–42.
- Horváth, V. 2005. A magánhangzók nazalizációjáról. In: Gósy, M. (szerk.) *Beszédkutatás 2005*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 51–62.
- Horváth V. 2008. Nazális hatás a magánhangzóképzés függvényében. In: Gósy M. (szerk.) *Beszédkutatás 2008*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 22–32.
- Joliveau, E., Smith J., Wolf J. 2004. Vocal Tract resonances in singing: The soprano voice. *Journal of Acoustical Society of America*. Vol. 116. No. 4. 2434–2439.
- Kerényi, M. Gy. 1959. *Az éneklés művészete és pedagógiája*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Kovács, M. 1998. A spektrális minőség és az időtartam szerepe a magánhangzók percepciójában. In: Gósy M. (szerk.) *Beszédkutatás 1998*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 35–46.
- Markó, A. 2008. A Magyar eldöntendő kérdő mondat megvalósulásai különböző beszédmódokban. In: Gósy M. (szerk.) *Beszédkutatás 2008*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 77–92.
- Rosner, B. S., Pickering, J. B. 1994. *Vowel perception and production*. Oxford: Oxford University Press.
- Scotto di Carlo, N., Germain, A. 1985. A perceptual study of the influence of pitch on the intelligibility of sung vowels. *Phonetica*, Vol. 42. No. 4. 188–197.

- Scotto di Carlo, N. 2007. Effect of Multifactoral Constraints on Intelligibility of Opera Singing (II). *Journal of Singing* 63. No. 4. 559–567.
- Sundberg, J. 1969. Articulatory differences between spoken and sung vowels in singers. *STL-QPSR*, Vol. 10. No. 1. 33–46.
- Sundberg, J. 1970. Formant structure and articulation of spoken and sung vowels. *Folia Phoniatica*, Vol. 22. No. 1. 28–48.
- Stephen, F. A. 1996. Movement of Velum During Speech and Singing in Classically Trained Singers. *Journal of Voice*. Vol. 11. No 2. 212–221.
- Vennard, W. 1964. An Experiment to Evaluate the Importance of Nasal Resonance in Singing. *Folia Phoniatica*. 16. 146–153.
- Yanagisawa, E., Kmucha S. T., Estill J. 1990. Role of the soft palate in laryngeal functions and selected voice qualities. *Annals of Otology, Rhinology and Laryngology*. 99. 18–28.
- Wodarz-Magdics K. 1970. Experiments in Hungarian vowel recognition. *Linguistics* 56. 64–87.

A deixis megjelenése a prozodiában

Erdős Klaudia

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
erdosklaudia@gmail.com

Kivonat: A deixis, azaz a nyelvi rámutatás jelenségének gazdag pragmatikai szakirodalma van, azzal azonban, hogy mindez hogyan jelentkezik az artikulációban, csak néhány külföldi munka foglalkozott. Jelen tanulmány egy olyan progresszív elővizsgálatot mutat be, mely további magyar kutatásokhoz adhat ösztönzést a témában. A szupraszegmentumok univerzális funkcióit alapul véve abból indultunk ki, hogy a magyar beszélők hasonló módon hívják fel a hallgató figyelmét a deiktikus elemmel az új információra, ahogyan azt a korábbi nemzetközi tanulmányok eredményei is mutatták. A vizsgálathoz a BEA spon-tánbeszéd korpuszból választottunk egy szűk mintát, melyet a PRAAT beszéd-elemző szoftverrel elemeztünk általános tendenciákat és nyelvspecifikus jegye-
ket keresve.

1 Bevezetés

A deixis a görög *deiktitos* ‘mutatás’ szóból származik, nyelvi rámutatást jelent, mely-lyel a beszélő a hallgató figyelmét a megnyilatkozás bizonyos körülményeire irányítja (Tolcsvai 2001). A kognitív megközelítés szerint a deixis prototipikusan azt a célt szolgálja, hogy a mindenkori beszélő a hallgató figyelmét az új információra vagy a már ismert egy új aspektusára irányítsa (Cornish 2005). Típusai: személydeixis, térdeixis, idődeixis, móddeixis, minőségdeixis (Tolcsvai 2001), Levinson továbbá kiegészíti ezt a tipológiát szociális valamint diskurzusdeixis (vált. szövegdeixis) fo-galmakkal (Tátrai 2000). A magyar nyelvben névmások, névutók, bizonyos határozó-
szók kerülhetnek deiktikus helyzetbe. A lexikai elemek mellett adott nyelv grammati-
kai lehetőségei mint birtokos személyjelek, igei személyragok is betölthetik ezt a funkciót.

A deiktikus elemek egocentrikus módon szerveződnek, a deiktikus centrum leg-
gyakrabban a beszélő, akinek a nézőpontjából megismerjük a beszédhelyzetet. A
beszélő és a hallgató térben és időben egymáshoz fűződő kapcsolata alapján megkü-
lönböztetünk kanonikus és nem kanonikus szituációkat. Előbbi esetben a beszélő és a
hallgató a produkció és befogadás szempontjából egyszerre van jelen a megnyilatko-
zás idejében. A nem kanonikus szituációk elsősorban írásbeli megnyilatkozások,
ezekben jellemzően a szövegalkotás és szövegbefogadás nem egyazon térben és idő-
ben valósul meg (Tátrai 2000).

Vizsgálatunk során a deixis azon fajtájával foglalkozunk, amely adott beszédhely-
zetben diskurzuson belüli vagy kívüli személyre mutat. Több személydeixissel foglal-
kozó külföldi tanulmány célzott arra, hogy a rámutatás aktusa és a megnyilatkozás
artikulációja között összefüggés van. Van Donselaar és Lentz (1994) rámutatott arra,
hogy összefüggés figyelhető meg az információ jellege és a dallamstruktúra között.
Rump és Collier (1996) tanulmányában a dallamesúcsok és fókuszok kapcsolatát

vizsgálta. Birch és Clifton (1995) a diskurzusok dallamstruktúráját elemezve megfigyelte, hogy a beszélő máshogy hangosítja meg a régi és az új információt. Cornish (2005) a francia nyelv kapcsán megjegyezte, hogy a harmadik személyű személyes névmás morfológiailag más alakot vesz fel attól függően, hogy hangsúlyos vagy hangsúlytalan helyzetben van. Bardovi és Harlig (1983) szerint a nyomatékkal ejtett névmásnak jelentésmódosító szerepe van: ha a megnyilatkozás ágense megváltozik, a beszélő nagyobb nyomatékkal ejti a személyes névmást.

A nemzetközi szakirodalom eredményeit Cutler, Dahan és van Donselaar (1997) közös tanulmánya foglalja össze:

- Elkülöníthetők univerzális és nyelvspecifikus szupraszegmentális jegyek, de nem sikerült még kimutatni olyan szisztematikusan működő elemet, ami egyértelműen mutatja a fókusz és a prozódia közti kapcsolatot.
- A beszélő az új információt hordozó elemet igyekszik kiemelni, amit leggyakrabban a hangsúllyal fejez ki.
- Ha a beszélő a régi-új ellentétpár alapján hangsúlyoz, a hallgató számára könnyebb megértés.
- A hangsúly kiemeli a fontos információkat, de rejtett tartalmakra is utalhat.

A magyar szakirodalomban É. Kiss Katalin (1992) vizsgálta a fókuszpontok hangsúlystruktúráját megállapítva, hogy a fókusz az ige előtt szerepel és a megnyilatkozásban ezen az elemen van a főhangsúly. Koutny Iona (1998) tanulmányában rámutatott arra, hogy a magyarban több fókusz hely is lehet. Péteri Attila (2006) megjegyzi, hogy léteznek konvencionális intonációs minták, de szupraszegmentumok a pragmatikai szándéknak megfelelően variálhatók. Bóna Judit és Imre Angéla (2007) percepciókísérletükben arra az eredményre jutottak, hogy a hangsúlyeltolódás nem feltétlenül zavarja a hallgatót, de rontja a szövegértés határfokát. Tátrai (2000) szerint a deiktikus elem megjelenhet anaforikus funkcióban, azaz visszautalhat a megnyilatkozás során már megjelent elemre.

Jelen tanulmányban a szupraszegmentumok univerzális funkcióiból kiindulva felvetettük a kérdést, hogy miként jelölik a magyar beszélők a személydeixist a társalgás során, különös tekintettel a deiktikus elem kiemelésének prozódiai stratégiáira, köztük a tagolásra és nyomaték kifejezésére. Ez alapján két hipotézist fogalmaztunk meg:

- A deiktikus helyzetben lévő elem a nemzetközi szakirodalom eredményeinek megfelelően realizálódik a kiejtésben.
- A hallgató figyelmének egy adott információra irányítása során a beszélő egyszerre több prozódiai elemet is használhat. Ha a deixisnek jelentésmódosító szerepe van, a beszélő igyekszik még erőteljesebben kiemelni a kontextusból.

2 Kísérleti személyek, anyag és módszer

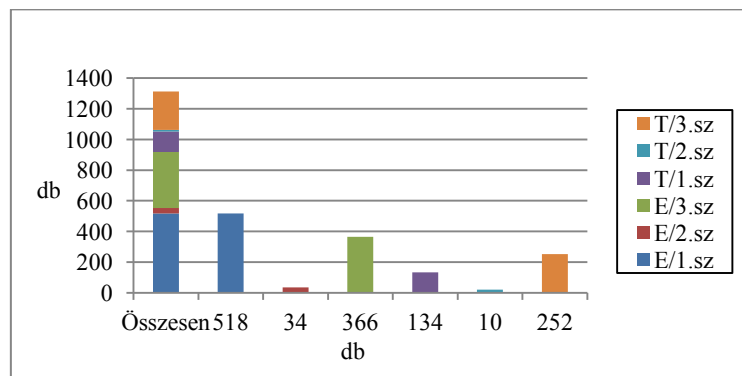
Vizsgálatunkhoz 10 felvételt választottunk a **BEA** beszélt nyelvi adatbázisból (Gósy 2008), az egyes hanganyagok 22 hónapos időintervallumon belül készültek. Az adatközlők 20 és 30 év közötti ép beszédű és ép halló nők voltak. A társalgások során a

részvevők aktuális témákról beszélgettek, melyeket a felvételvezető adott meg, ugyanakkor az adatközlő és a beszélgetőpartner is alakíthatta a beszélgetést a diskurzus során. Az egyes felvételek ezen 12-15 perc hosszúságú spontán dialógus részét választottunk ki, megkerestük az adatközlő azon megnyilatkozásait, melyekben személydeixis jelenik meg. Ezeket a megnyilatkozásokat a PRAAT beszédelemző szoftverrel annotáltuk és elemeztük. A kapott adatok statisztikai elemzését az SPSS statisztikai szoftverrel végeztük. Szupraszegmentumok közé az alábbi prozódiai elemeket soroltuk: beszédtempó, beszéddallam, beszédszünet, beszédritmus, hangsúly, hangerő, egyéni hangszínezet (Gósy 2004). Az egyes prozódiai eszközök jelölésekor objektivitásra törekedtünk, ezért akkor vettük figyelembe adott jelenséget, ha a deiktikus elemen jelent meg, szünet esetében közvetlenül megelőzte vagy követte azt. Hangsúlyt akkor jelöltünk adott elemen, ha egyértelműen észlelhető volt. Ha az akusztikai és vizuális észlelet alapján a hangsúly jelenléte bizonytalan volt, úgy a magyar hangsúlyozás szabályait vettük alapul az annotálás során.

A felvételek elemzése során megfigyeltünk együttbeszéléseket; mivel ezen szakaszon nem lehet objektív szupraszegmentális méréseket végezni, ezeket a részeket nem vettük figyelembe. Kivontuk továbbá azokat az eseteket, amikor deiktikus kivetítés történt, azaz a beszélő egy másik személy nézőpontjába helyezte magát, ezt pedig adott személy beszédstílusának utánzásával, karikírozásával nyomatékosította a hallgatók számára.

3 Eredmények

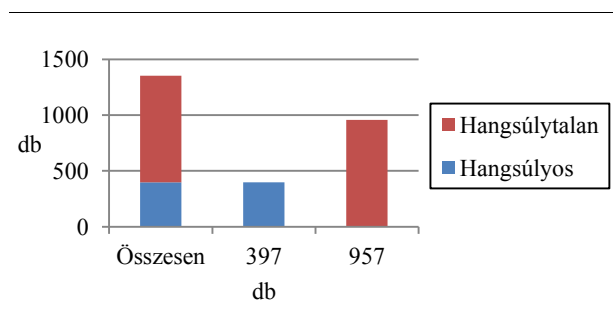
Összesen 1354 deiktikus elemet annotáltunk, amelyek személyre utaltak. A vizsgálatba bevont 1314 adat az utalt személye szerinti megoszlását az 1. ábra foglalja össze.

1. ábra. A deiktikus elemek megoszlása a deixis iránya szerint

Eredményeink alapján a megnyilatkozás során a beszélő a leggyakrabban saját magára utal, de jelentősek az egyes szám harmadik személyű, egy a diskurzuson kívüli személyre történő, illetve többes szám harmadik személyű utalások. Az összesített adatok mellett az egyes felvételeken előforduló utalások arányait is összevetettük. A varianciaanalízis megerősítette, hogy a beszélők szignifikánsan gyakrabban utalnak önmagukra és harmadik – diskurzuson kívüli – személy(ek)re (egytényezős ANOVA: $F(5, 59) = 5,084, p = 0,001$).

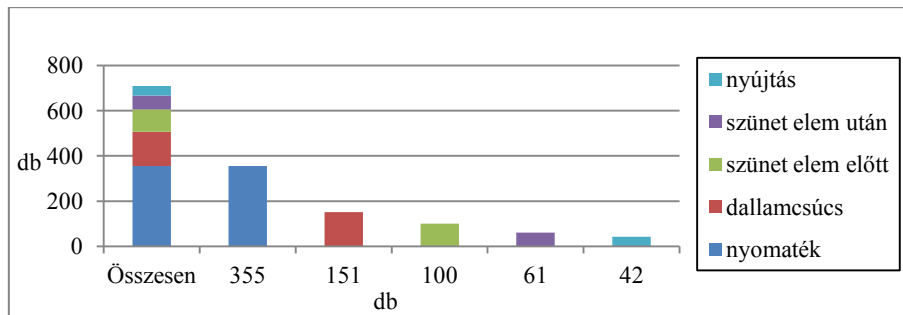
Megvizsgáltuk továbbá a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben lévő elemek gyakoriságát és egymáshoz való arányát. Az összes elem 29,32%-án jelent meg legalább egy kiemelő eszköz, míg 70,68% beleolvadt a szupraszegmentális struktúrába. Eredményeink alapján nem szignifikáns a hangsúlyos és hangsúlytalan elemek egymáshoz viszonyított előfordulási aránya, de tendenciaszerűen nagyobb arányban található a spontán beszédben deiktikus elemek hangsúlytalan helyzetben. A kiemelt elemeken 355 esetben volt megfigyelhető nyomaték, azaz a vizsgált esetek 89,42%-án, amely megerősíti a szakirodalom eredményeit, miszerint a kiemelés leggyakoribb eszköze a hangsúly. A hangsúlyos és hangsúlytalan elemek egymáshoz viszonyított arányát a 2. ábra foglalja össze.

2. ábra. Hangsúlyos és hangsúlytalan elemek aránya

A hangsúlytalan elemek nagyobb számú megjelenését grammatikai és pragmatikai okok magyarázzák. A magyar nyelvben nemcsak lexémák, hanem morfológiai elemek is megjelenhetnek deiktikus funkcióban. Az igei személyragok, igei személyjelek a szó végén helyezkednek le, mely nyelvünk hangsúlyozási szabályai szerint hangsúlytalan helyzet. Ugyancsak az agglutináló nyelv sajátos vonása, hogy egy megnyilatkozáson belül ugyanarra a személyre több utalás is történhet. A beszélő a nyelvi gazdagságra való törekvésében nem kell, hogy minden elemet nyomatékosítsa a hallgató számára, ehelyett a valóban fontos információt emeli ki, ugyanakkor a már ismert kiejtését pedig szupraszegmentális struktúrába simítja.

A hangsúlyos 397 elemen összesen 709 szupraszegmentum jelent meg, átlagosan 1,78 az egyes deiktikus elemeken. Ez igazolta a hipotézisünket, mely szerint a beszélő a hallgató számára egyszerre több prozódiai eszközzel is érzékeltetheti a nyelvi rámutatást. A hallgató számára több szupraszegmentális elem is kiválthat hangsúlyélményt, ezért a nyomaték kategóriát vezettük be, tekintettel azokra az esetekre, ahol a beszélő a hangsúlyt mint prozódiai elemet használja, míg hangsúlyosnak azokat az adatokat tekintettük, melyeket a beszélő valamilyen szupraszegmentummal kiemel a hallgató számára. Az egyes prozódiai eszközök számát és arányát a 3. ábra mutatja.

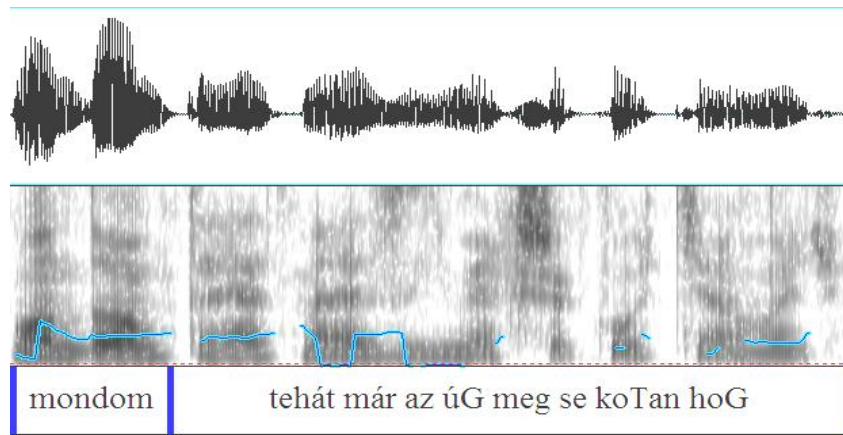

3. ábra. Hangsúlyos elemek száma típusonként

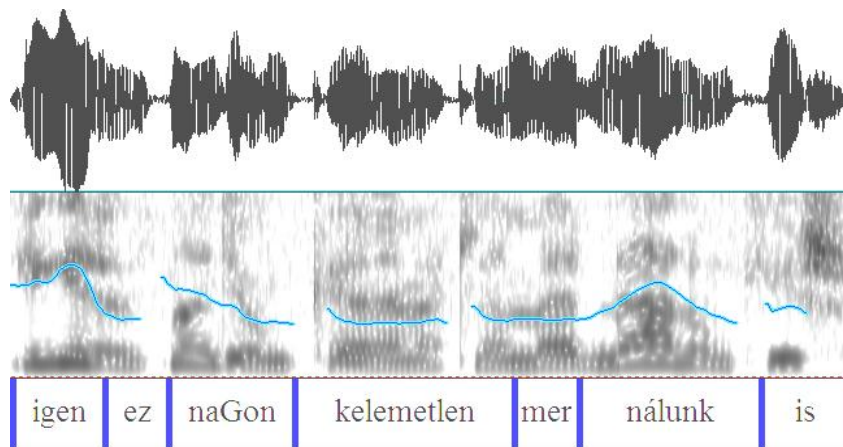
A nyomaték mellett a hangsúlyosság meghatározó eszköze a dallamsúcs a deiktikus elemen, mely kiemelt helyzetben lévő elemek 38,03%-án jelent meg. A beszélő ezek mellett úgy is felhívhatja a hallgató figyelmét a fontos elemre, hogy szünetet tart előtte vagy utána. 100 esetben előzte meg szünet a személyre utaló elemet, 61 alkalommal pedig utána jelent meg: a vizsgált adatok 25,18%-a előtt és 15,36%-a után. Legkevésbé a nyújtás jelent meg, az összes elem 10,33%-án, 41 esetben. A 4., 5., 6. és 7. ábrán olyan megnyilatkozások hangszíneképei láthatók, melyeken a beszélő a deiktikus elemet különböző prosódiai eszközökkel emelte ki.

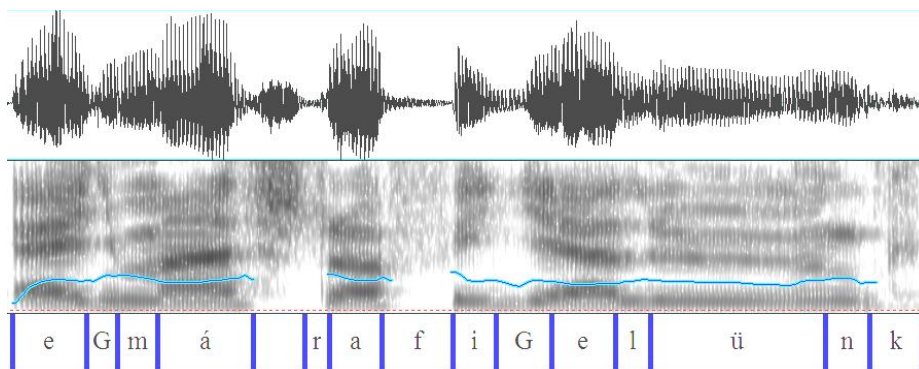
4. ábra. Nyomaték az *én* személyes névmáson

5. ábra. Nyomaték megjelenése az igei személyragon

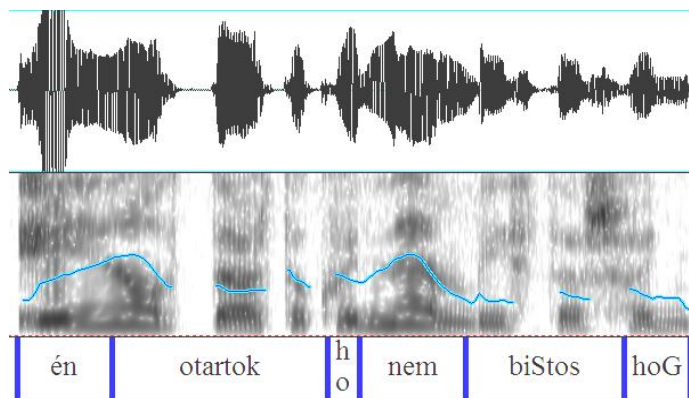

6. ábra. Dallamsúcs a névmáson

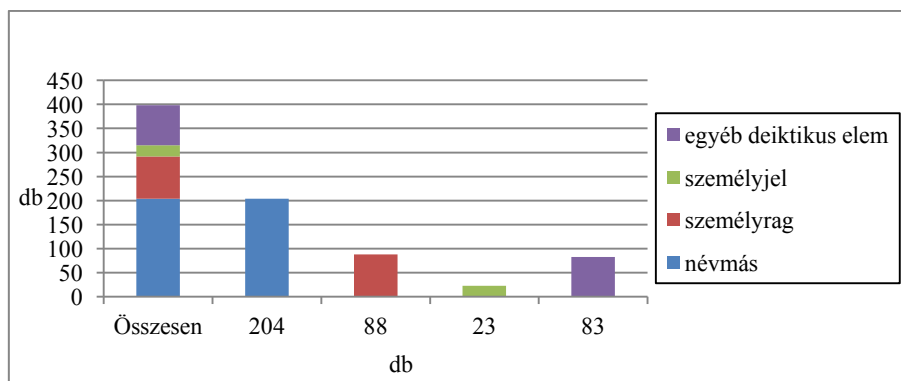
7. ábra. Nyújtás az igei személyragot megelőző magánhangzón

A korpusz adatait elemezve megfigyelhető volt, hogy a beszélő egyszerre több eszközzel is kiemelhette a hallgató számára fontos információt hordozó elemet. Az egyes szupraszegmentumok – nyomaték, nyújtás, dallamcsúcs, szünet – egymást erősítve változatosan variálódtak.

8. ábra. Nyomaték, nyújtás és szökő dallammenet a megnyilatkozást kezdő *én* személyes névmáson

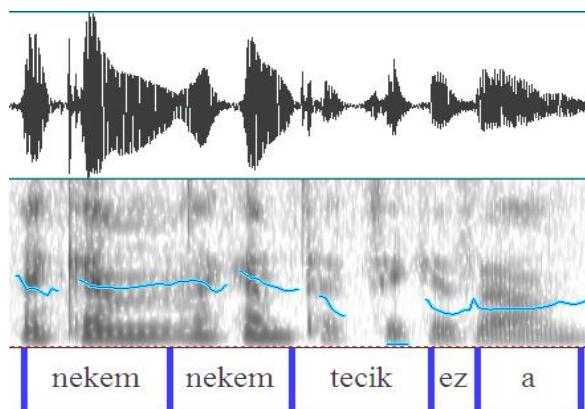
A fenti példákban a deiktikus elemeknek többféle prozódiai realizációja megtalálható. Megvizsgáltuk, hogy az adatközlők ejtésében miképp jelennek meg a szupraszegmentumok az egyes grammatikai kategóriákon, ha azok deiktikus funkciót töltenek be. Három alapsoportot neveztünk meg: névmás, igei személyrag és igei személyjel. Ezt a kategorizálást kiegészítettük egy negyedikkel, az egyéb deiktikus elemek csoportjával, melybe olyan lexémák pl. rokoni kapcsolatra utaló szavak és grammatikai megoldások kerültek, melyek szintén személyre utaltak, azonban túl kevés esetben jelentek meg ahhoz, hogy külön csoportba különítsük őket. Az összesítés során nem vettük figyelembe azokat az adatokat, amelyeket a beszélő ironikus szándékkal ejtett. A 9. ábra azt mutatja, hogy milyen grammatikai kategóriákba sorolhatók azok a deiktikus elemek, amelyeket a beszélő valamilyen prozódiai eszközzel a hallgató számára kiemelt az artikuláció során.

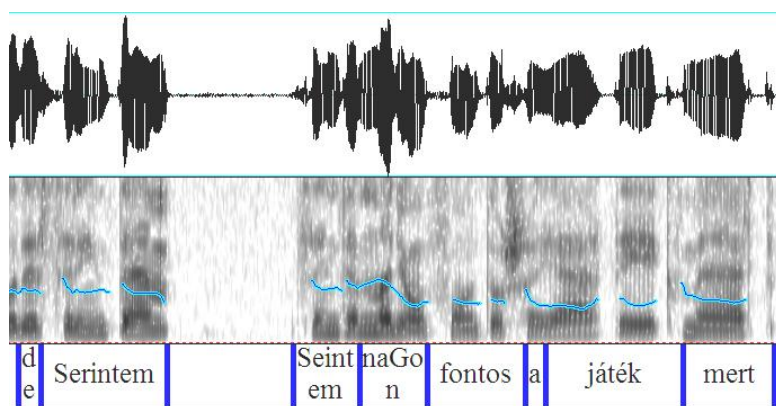
9. ábra. A hangsúlyos elemek előfordulása az egyes grammatikai kategóriák szerint

A beszélők adatai alapján az összes kiemelt elem 51,26%-a volt névmás, 22,21%-a igei személyrag, 20,85%-a egyéb deiktikus elem és mindössze 5,78%-a igei személyjel. A magyar nyelv hangsúlyozási szabályainak megfelelően nagyobb gyakorisággal került nyomtaték a különálló lexémára, mint a szó végén megjelenő toldalékokra. Ugyanakkor megfigyelhető volt bizonyos fokú prioritás a megnyilatkozáson belül megjelenő deiktikus elemek hangsúlyviszonyaiban. Több hasonló funkciójú elem megjelenésekor általában a névmást emelte ki a beszélő, míg a többi változó mértékben a prozódiai szerkezetbe simulott. Ha a beszélő a szabálytól eltérően a szó végére tette a kiemelést, megfigyelhető volt, hogy ott lévő elem olyan információt hordozott, amelyet fontosnak tartott, ezért a hallgató figyelmét vokális eszközökkel ráirányította, gyakran véleménykifejező szándékkal.

Megfigyeltünk ismétléseket is, melyek során a beszélő aszerint alakította artikulációs stratégiáját, hogy az adott elem bír-e új információval a hallgató számára. Alábbiakban két példát emeltünk ki a jelenség bemutatására.

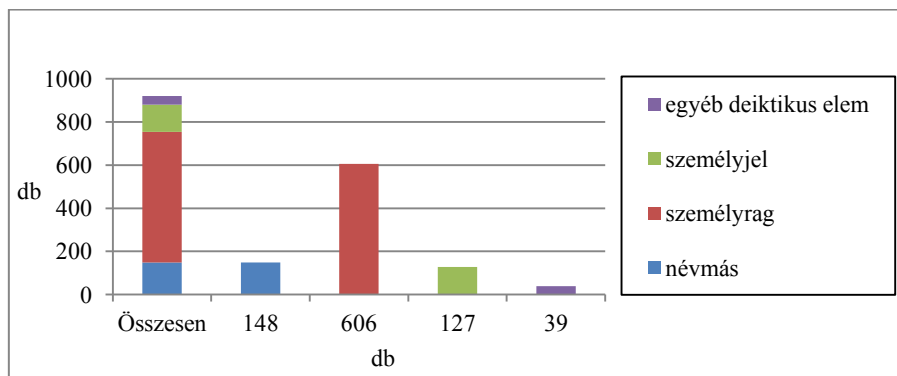
10/a. ábra. A *nekem* realizációja két kiemelt helyzetben: első alakon nyomtaték és nyújtás, a másodikikon kisebb nyomtaték és dallamcsúcs

10/b. ábra. A *szerintem* kétféle artikulációja: nyomtaték és nyújtás az első alakon, második ejtéskor elnagyolt artikuláció

Ha az első ejtésben az elem kiemelt helyzetben jelent meg, a másodikban már kevésbé (10/a. ábra) vagy egyáltalán nem (10/b. ábra) vált ki a prozódiai szerkezetből.

Összegyűjtöttük azokat a deiktikus elemeket is, amelyeket a beszélő nem emelt ki a szupraszegmentális struktúrából és megvizsgáltuk az eloszlásukat a négy kategória szerint. Az ironikus szándékkal ejtett eseteket nem vettük figyelembe az adatok összesítésekor. Az eredményeket a 11. ábra mutatja.

11. ábra. A hangsúlytalan elemek eloszlása grammatikai kategóriák szerint

Az adatok alapján a beszélők kiejtésében a szupraszegmentális struktúrába simuló deiktikus elemek 65,87%-a igei személyrag volt, 16,09%-ban névmás, 13,80%-ban az igei személyjel és mindössze az esetek 4,24%-ban jelent meg egyéb deiktikus elem hangsúlytalan helyzetben. Az egyes kategóriákba sorolt elemek hangsúlyosság szerinti százalékos eloszlását az alábbi táblázat foglalja össze.

Deiktikus elem típusa	Hangsúlyos	Hangsúlytalan
Névmás	57,95%	42,05%
Igei személyrag	12,68%	87,32%
Személyjel	15,33%	84,66%
Egyéb deiktikus elem	68,03%	31,97%

1. táblázat. A korpuszban előforduló deiktikus elemek százalékos eloszlása hangsúlyosság szempontjából

Az adatok alapján megállapítható, hogy a beszélők a deiktikus funkcióban megjelenő lexémákat gyakrabban emelik ki prozódiai eszközökkel, míg az ugyanebben a szerepben megjelenő todalékmorfémákat kevésbé. Azonban nem lehet egyértelmű tendenciát felállítani, mert a kiemelés függ a beszélő szándékától, beszédstílusától.

4 Következtetések

Megvizsgáltuk és elemeztük a korpuszban megjelenő személydeixiseket, összesítettük az adatokat, melyek alapján igazolódtak a hipotéziseink. A magyar beszélők hasonló módon emelik ki a személyre utaló nyelvi elemet, mint ahogy azt a nemzetközi szakirodalom eredményei alapján vártuk. Ezek az elemek leggyakrabban nagyobb nyomatékkal jelentek meg az artikulációban, ugyanakkor a beszélők ügyeltek arra, hogy

azokat a lexémákat, morfémákat jelölik meg szupraszegmentális eszközökkel, amelyek a hallgató számára új információt hordoztak, vagy a már ismert fogalmat egészítették ki új tartalommal.

A hangsúly mellett szívesen és változatosan használtak egyéb prozódiai elemeket is, akár többet is egyszerre. A beszéd spontán jellegéből eredően megfigyelhető volt, hogy akkor vált élénkebbé az artikuláció, amikor az adatközlő olyan témáról beszélt, amely személy szerint érintette (emfatikus hangsúly), vagy amelyről határozott véleménye volt.

A vizsgálat alapjául szolgáló beszédszituációk alapján több módszertani tanulságot is megfigyeltünk. A hangszín vizsgálatától az eredmények kiértékelésekor eltekinttünk, ugyanis az egyes beszélők lelki alkatuktól függően hosszabb-rövidebb idő alatt adaptálódtak a feladathoz. Azt tapasztaltuk, hogy a hangfelvételek elején beszédük halkabb, monotonabb volt, majd az artikuláció élénkülésével fokozatosan változott a mesterkélt hangszín egyre természetesebbé.

Különleges színfoltként jelentek meg a vizsgált hanganyagokban a deiktikus kivevítések azon fajtái, amikor a beszélő egy diskurzuson kívüli személy szerepébe helyezi magát, hogy annak beszédstílusát karikírozó, ironikus módon átveszi. Jelen tanulmányban nem foglalkoztunk ezen felvételrészek szupraszegmentális szerkezetének elemzésével, azonban mélyebb vizsgálatuk közelebb vihet minket az irónia és a humor prozódiai realizációjának megértéséhez.

Jelen tanulmány eredményei hasznosak lehetnek elsősorban a deixis, a fókusz további prozódiai vizsgálatához. Segítséget nyújthatnak annak megértéséhez, miként jelzi a beszélő a régi és új információkat a megnyilatkozás során, hogyan segíti elő a hallgató számára a megértést a tagolással, hangerő- és nyomatékváltásokkal és különböző artikulációs stratégiákkal.

Irodalom

- Bardovi-Harlig, K. 1983. Pronouns: when “given” and “new” coincide. In: Chukerman, A., Marks M., Richardson J. F. (szerk.) *Papers from the 19th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago: CLS. 15–26.
- Birch, S., Clifton, C. Jr. 1995. Focus, accent, and argument structure: Effects on language comprehension. *Language and Speech* Vol. 38. 365–391.
- Bóna, J., Imre, A. 2007. A hangsúlyeltolódás hatása a beszédfeldolgozásra. *Beszédkutatás 2007*. 75–83.
- Cornish, F. 2005. *Prosody, discourse deixis and anaphora*. Elhangzott: IDP 05: Discourse-Prosody Interface. Aix-en-Provence, Franciaország.
- Cutler, A., Dahan D., van Donselaar W. 1997. Prosody in the Comprehension of Spoken Language: A Literature Review. *Language and Speech* Vol. 40. No. 2. 141–201.
- Donselaar, W. van, Lentz, J. 1994. The Function of sentence accents and given/new information in speech processing: different strategies for normal-hearing and hearing-impaired listeners? *Language and Speech* Vol. 37. 375–391.
- É. Kiss, K. 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer, F. (szerk.) *Strukturális magyar nyelvian I. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 79–178.
- Gósy, M. 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest: Osiris.
- Gósy, M. 2008. Magyar spontánbeszéd-adatbázis – BEA. *Beszédkutatás 2008*. 194–207.
- Koutny, I. 1998. Kísérlet a magyar nyelvű megnyilatkozások jellemzőinek automatikus meghatározására. *Beszédkutatás 1998*. 223–235.
- Péteri, A. 2006. Prozódia a grammatika és a pragmatika határán. *Beszédkutatás 2006*. 69–85.

- Rump, H. H, Collier, R. 1996 Focus Conditions and the Prominence of Pitch-Accented Syllables. *Language and Speech* Vol. 39. No. 1. 1–17.
- Tátrai, Sz. 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. *Magyar Nyelvőr* 124. évf. 2. sz. 226–238
- Tolcsvai Nagy, G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 175–180.

Fordításelmélet, valenciaelmélet és szemantikai keretelmélet a szótárépítésben

Földesi András

DE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
andras.foldesil@gmail.com

Kivonat: A címben megnevezett elméletek fogalmi apparátusának meghatározott részeit felhasználva olyan szótári koncepciót kívánok létrehozni, amelybe a két nyelv közötti fordításhoz vagy az idegennyelv-elsajátításhoz szükséges nyelvi és világismeret (enciklopedikus információ) összesűrítendő. Emellett megkísérlem a fordítástudomány gyakorlati (fordítási) tapasztalatokból elvont megállapításait egy tervezett szótár szócikkein belülré átültetni. Ezt úgy kívánom elérni, hogy a lemmatizáció nyersanyagának, és a fordítási művelet alapegységének is a vonzatkeretet tekintem. A nemzetközi fordítástudomány vagy fordításelmélet néhány képviselőjének a fordítás folyamatáról alkotott teóriájából indulok ki. Az ekvivalencia fogalmának központi jelentőséget tulajdonítok. A szó szerinti egyezések (verbal equivalences) és a formai megfelelések helyett azonban az információ megőrzésének útját választom. A jelentésátvitelt lehetetlennek tekintem. A fordítás értelmezésében nem más, mint szótári címszóvá emelt vonzatkeretek egymásba való átalakítása.

1 A fordítás folyamatának célja és a totális fordítás lehetősége

A fordítás folyamata műveletek sorából áll, melyeknek végterméke a célnyelvi szöveg, amely két különböző nyelv természetéből adódóan (Nida és Taber 1969: 12) egy új produktum. A fordítás célja az, hogy a legtermészetesebbnek ható módon „reprodukáljuk” a forrásnyelvi üzenetet a célnyelven, de ne az üzenet formáját konzerváljuk, hanem a célnyelven a tartalmát továbbítsuk. A kiindulási nyelv szerkezeteinek (grammatikai és lexikai sajátosságainak) a megőrzése a célnyelvben értelmetlen. „Néztünk szerint a jelentés egy adott nyelv sajátossága” (Catford 1980: 153). Az alapvető, totális fordítást ellehetetlenítő szembenállás tehát Nidához hasonlóan Catford elmélete szerint is a szövegekvalencia (a különböző nyelvű szövegek vagy szövegrészek egyenértékűnek-tekintése) és a formális megfelelés között feszül, ami mindig csak hozzávetőleges. Formális megfelelőnek, azaz ekvivalensnek fogadható el „bármely olyan célnyelvi kategória (egység, szerkezet, szerkezeti elem), **amelyről megállapítható, hogy a lehető legpontosabban „ugyanazt” a helyet foglalja el a célnyelv rendszerében, mint az adott forrásnyelvi kategória a forrásnyelvben**” (Catford 1980: 147). A fordítás lehetetlensége mellett érvelők véleményét úgy tűnik, osztja Catford, amikor a totális fordítást keresztülvihetetlennek véli, viszont nála megengedett, hogy a formális megfelelés hozzávetőleges legyen. Ez az engedmény azt jelenti, hogy a fordítás maga igenis lehetséges. Albert Sándor a fordítás paradoxonjai közt tartja számon, hogy ha a fordító a fordítás problémái felől közelíti meg a lefordítandó

szöveget, akkor nem fogja tudni lefordítani azt (Albert 2001: 46), mivel a fordítás célja nem az, hogy nyelvi fragmentumok közötti ekvivalenciákat szolgáltatson, hanem egy diskurzus-szintű ekvivalenciának kell létrejönnie. Albert a szöveget tekinti annak az alapegységnek, amelyen a fordítás művelete végbemegy, ezért a fordítás folyamatát összekapcsolja a vele párhuzamosan futó szövegértelmezés feladatával. Azonban Enrico Arcani szavaival ugyanott leszögezi, hogy a szövegek különböző pontjain a nyelvi fragmentumok jelentéssel bíró szituációkat reprezentálnak. Ez fontos megállapítás a jelen tanulmány számára, mivel a szituációkhoz kötött fogalmi sémákban való gondolkodásra utal, illetve egy ilyen gondolkodást feltételez. A fordítás paradoxonairól szóló cikk szerzője a szótározás és a fordítás közé egy harmadik műveletet épít be, amit értelmezésnek nevez: a fordítónak „meg kell próbálnia átalakítani a szótár által megadott szójelentéseket ... egy olyan **üzenetté**, amelynek globális értelme kell, hogy legyen, és csak miután ezt az értelmező műveletet végrehajtotta, kezdhet hozzá ahhoz a tevékenységhez, hogy ezt az értelmet újra kifejezze a célnyelvi nyelvi eszközeivel” (Albert 2001: 47, kiemelés tőlem).

Az elképzelés átültetése a gyakorlatba, tehát szótáron belülre, éppen az értelmezés párhuzamosan végrehajtott művelete miatt kérdőjeleződik meg. Úgy is mondhatnánk, a fordítással párhuzamosan végbemenő szövegértelmezés kiváltja a szituációt reprezentáló nyelvi fragmentum szerkezetének szótárbeli megjelenítését. Hangsúlyozom, hogy egy szócikkben csak a reprezentáló szerkezetek megjelenítésére lehet mód, maguknak a szituációknak a megjelenítésére nem. A szituáció szerepét tekintve a forrásnyelvi jelentés megértésében és célnyelvi visszaadásában Charles J. Fillmore szemantikai keretelméletéhez hasonló koncepciót érdemes körvonalazni:

The details of my description have been criticized, but the point remains, that we have here not just a group of individual words, but a 'domain' of vocabulary whose elements somehow presuppose a schematization of human judgement and behavior involving notions of worth, responsibility, judgement, etc., such that nobody can understand the meaning of the words in that domain who does not understand the social institutions or the structure of experience which they presuppose (Fillmore 1987: 31).

Nézetem szerint a hozzávetőleges ekvivalensek (formális megfelelők) megállapítása, a szituációk szereplőinek és egyéb összetevőinek azonosítása, majd az így meghatározott forrásnyelvi keretek előbb forrásnyelvi, aztán célnyelvi szemantikai keretekké való átalakítása mind a fordítás folyamatának részmozzanatai és megjeleníthetők egy kétnyelvű szótárban, amely ily módon nemcsak a szavakra, hanem a világra vonatkozó ismereteket is tömörítheti.

Klaudy Kinga tanulmányában már feltette a kérdést, amely a lexikográfusok szemében jogosulatlannak tűnhet: tanulhatnak-e a fordítók átváltási stratégiákat a kétnyelvű szótárakból? Mi az, amit a fordító a szótárból is megtanulhat, és mi az, amire magától kell rájönnie (Klaudy 2007: 79)? A kétnyelvű szótárakban – mint írja – a szótárhasználók szószintű ekvivalenciákat keresnek, ezért a körülírás a szótáríró kudarcának is tűnhet. A szótárak használatáról alkotott, a köztudatban ma is meglévő fogalmainknak ez az állítás tökéletesen megfelel. Véleményem szerint azonban abban, hogy a felhasználók egy fordítóprogramtól szótári funkciókat és szótárszerű működést várnak el, valamint abban, hogy a szótárakban szeretnénk a szavaknál nagyobb, több tagú szerkezeteket is azonnal megtalálni, a szótárfogalom megváltozása (Fóris 2002: 5–19) érhető tetten. Nagyon valószínű, hogy sok fölhasználó nincs tisz-

tában a fordítóprogram és a szótárprogram közötti különbséggel (Prószéky és Tihanyi 2009: 42), de az is lehetséges, hogy nem ragaszkodhatunk tovább ahhoz a lexikográfiai hagyományokon alapuló meggyőződéshez, hogy „a körülírás az egynyelvű szótárak feladata” (Klaudy 2007: 79). A fordítás irányától függően és a célnyelv sajátosságainak megfelelően vagy jelentéstömörítésre, vagy a nyelvi egységek széttagolására van szükség. Az előbbi jelentés-összevonással, az utóbbi jelentésfelbontással érhető el. „Több szó jelentése olvad bele egyetlen magyar szóba, s ezeket a jelentéseket a fordítók angolra, németre, oroszra fordítva kibontják, illetve kénytelenek kibontani” (Klaudy 2007: 83). Az „idéző mondategységek igéinek fordításakor ... [a] konkrét jelentésű magyar mondást jelentő igét (*hördült fel, hajtogatta, kötekedett* stb.) ... egy általános jelentésű igére és egy módhatározóra bontják fel a fordítók (*mondta felhördülve, mondta szünet nélkül, mondta kötekedve...*)” (Klaudy 2007: 83), amely körülírás Klaudy példái láttán is ugyanolyan, mint az egynyelvű szótárakban is gyakran alkalmazott parafrázis, pl.

Anmarsch *der*; **1** das Gehen, der Marsch zu einem Ort **2** der Weg des Anmarschs (1) II ID *im Anmarsch sein* *gespr*; unterwegs, auf dem Weg sein;... (Götz et al. 1997: 53)

A német szócikk ide vonatkozó részét idéztem, hogy lássuk, ezt a típusú parafrázist csak az választja el a címszó teljesen cirkuláris magyarázatától, hogy a ‘menés’ (*Gehen*), ‘menetelés’ igeekötővel kifejezett irányultságát az ‘egy (megadott) helyre’ körülírás váltja fel. Az, hogy a szinonima (*Gehen*) elsőként ad alkalmat a címszó jelentésének értelmezésére, és csak másodjára folyamodik a szótár a körülíráshoz, hasznos és dicséretes megoldás, mert az e szótár esetében nem anyanyelvű felhasználó esetleges sikertelen megértési kísérleteinek elejét veheti. Ez ellenben nem változtat azon, hogy az ismételt körülírásként felfogható idiomatikus kifejezés (*im Anmarsch sein*) ugyanannak a főnévi lexémának az igésítése. Amennyiben lexémán (Hessky és Knipf 1998: 53) a lehető legegyszerűbb minimális formát értjük, az 1. jelentéscsoportban előforduló *Marsch*-ra kell gondolnunk, ha pedig a szavak nyelvi síkjának jelentést hordozó absztrakt egysége komplex is lehet, az *Anmarsch*-ra szintén igaz, hogy a címszó szerepel a címszó értelmezésében. Egynyelvű szótárban nyilván még több szó ismeretét kívánná meg, ha a körülírásban mindenáron kerülnék a címszová megtett lexéma újbóli felbukkanását. Kétnyelvű szótárban viszont meggyőződésem, hogy biztos támaszkodhatnánk a kiindulási nyelvet anyanyelveként bíró szótárhasználó ismereteire, mivel azok rendszerint bővebbek a szótárhasználó idegen nyelvről szerzett ismereteinél.

Ha a körülírás, Klaudy terminusával **jelentésfelbontás** egy nyelven belül és két nyelv között egyformán alkalmazott eljárás, nem látom akadályát, hogy az egynyelvű értelmező szótárak módszerét kétnyelvű szótárban is felhasználjuk, ezzel értelmező jelleget kölcsönözve neki, ahogy a ma népszerű tanuló szótárak szerzői meg is kísérik ezt.

2 Vonzat

2.1 „Igei” vonzatkeretek

Az elsősorban szó nagyságú egységek egy része „megszabja, hogy milyen lehet a környezete” (Komlósy 1992: 307). Ezeket az elemeket a *Strukturális magyar nyelvtan* első kötete régenseknek nevezi. Azok az egységek, amelyeknek az előfordulását a régensek megkövetelik vagy lehetővé teszik, vonzatok. Az ezeken kívül a mondatokban viszonylag szabadon előforduló mondatrészek szabad határozókként könyvelődnek el. A mondatok a valóság egy-egy darabját forgatókönyvszerű struktúrában ábrázolják, amelynek „van cselekménye, vannak szereplői, akikkel vagy amikkel történik valami, s mindez bizonyos körülmények („kulisszák”) mögött megy végbe” (Komlósy 1992: 308). Ha visszapillantunk ennek a dolgozatnak az első szakaszára, észrevehetjük, hogy a szereplők, az esemény és a körülmények egy fillmore-i értelemben vett szemantikai keretbe rendeződnek:

Péter tegnap a banketten felpofozta Pali.

szereplők: *Péter, Pali*

esemény: *felpofozta*

körülmények: *tegnap, a banketten*

A példamondatból nem, de az azt megelőző meghatározásokból kiviláglik, hogy a vonzás nem olyan **tulajdonság**, amely kizárólag az igék sajátja lenne – előljárószavakat és az előljárószókhoz tartozó eseteket vonzó főnevek erre az Unger Tamástól kölcsönzött példáim: *Besuch bei, Armut an, Appetit auf* (‘látogatás valakinél’, ‘a valamiben való szegénység’, ‘az étvágy valamihez’, Unger 2000: 6). Vonzatszótára előszavában állítja, hogy „a vonzatos igék, melléknevek és főnevek az egyik legnehezebben elsajátítható területe a német nyelvnek. Elsősorban azért, mert gyakran semmilyen vonzatzabbeli hasonlóság sincs a német és magyar nyelv között. Ez a mondatok vagy kifejezések félreértéséhez ill. magyartalan fordításához vezethet” (Unger 2000: 1). A „vonzatzabbeli hasonlóság” hiánya a kiindulási nyelv és a célnyelv vonzatzabbeli struktúráinak különbözőségére utal, és ez az, ami megnehezíti a fordítást vagy ront a minőségén. A szótár bevezetése tartalmaz egy vonzatzabbeli meghatározást: „Az igéknek, főneveknek azt a tulajdonságát, hogy egy tőlük függő főnevet, vagy névmást bizonyos esetben (esetvonzattal vagy előljárós vonzattal) magukhoz köthetnek rekciónak (Rektion) nevezzük” (Unger 2000: 5). Ebben a definícióban a vonzatzabbeli képesség a főnevekre és az igékre egyaránt jellemző szintaktikai **potenciál** (Abramow 1971: 52). Boris Abramow a szavak tetszőleges mondaton belüli kölcsönös strukturális viszonyairól („die gegenseitigen strukturellen Beziehungen im beliebigen Satz”) (Abramow 1971: 51) beszélt, amikor ezt a vonzatzabbeli képességet a valenciával azonosította. László Saroltának és Szanyi Gyulának az ellenkező fordítási irányra (magyar–német) elkészített igei vonzatzabbeli gyűjteménye is eltávolodik attól az állásponttól, amely az igét tekintette a mondat abszolút középpontjának, ami körül minden egyéb összetevője forog:

Dagegen erscheint es notwendig, nicht von einem Sinnwort auszugehen (das im Grunde durch jedes Satzglied repräsentiert werden kann), auch nicht von der logischen Subjekt-Prädikat-Beziehung oder vom Prädikat allein (...), **sondern das Verb als Festpunkt des Satzes anzunehmen, das bestimmte Leerstellen**

um sich eröffnet, die von Substantiven, Präpositionalfügungen, Adjektiven oder Adverbien besetzt werden können oder müssen. Damit büßt das Subjekt seine Vorrangstellung gegenüber anderen Mitspielern (...) des Verbs ein...

(Helbig, és Schenkel 1978: 26).

Ennek a régebbi felfogásnak az utolsó idézett mondatban foglalt nagy előnye, hogy feloldja az alany kiemelt státuszát, és az ige vonzatkeretén belül az ige többi kiegészítőjével egyenrangúként kezeli azt.

Azonban „nem szolgálnánk a szótár használóinak érdekét az ige fogalmának túlságosan szűk értelmezésével. **Az egyszerű igékkel egyenrangú szerepet játszanak a mondatban az igei elemet tartalmazó állandó szókapcsolatok (pl. *csalódást okoz vkinek*), valamint a léteiből és állítmányi névszóból álló kapcsolatok (pl. *alkalmas vmire*)**” (László és Szanyi 1999: 3). Ennek fényében valóban célszerű vonzatnak tekinteni „mindazokat a mondatrészeket, amelyek tartalmilag és formailag szorosan kötődnek az igéhez (annak valamely jelentéséhez) és az igével együtt mondataink alapszerkezetét alkotják” (László és Szanyi 1999: 3).

Szabó Tibor *Angol–magyar vonzatszótára* egyenesen az állandósult szókapcsolatok közé sorolja az ún. vonzatos szerkezeteket, azaz ige vagy névszó (főnév vagy melléknév) és egy előjáró/adverbium együttes használatát (Szabó 2006: 3). Figyelembe véve azt, hogy ezek az együtthárások jórészt csak az adott formában fordulhatnak elő, indokolt lehet őket a frazeológiába integrálni.

2.2 Szótárzás és fordítás vonzatkeretekkel

A vonzatkeretek szótárbeli ábrázolásának fő akadályja mindazonáltal nem a megjelölt vonzatstruktúrák összetettsége lesz, ami elkedvetlenítőleg hathat a szótárhasználójára, mivel ő az eddigi tapasztalatai alapján inkább egytagú címszavakhoz szokott. A tényleges problémát a számítógépes nyelvészetben is nehezen megvalósítható egyértelműsítés jelenti. Az igéhez tartalmilag és formailag szorosan kötődő mondatrészek az ige egy bizonyos jelentéséhez kötődnek (László és Szanyi 1999: 3). Tehát egy ilyen sajátos szótári makrostruktúrában is úgy oldható meg a homonímia kezelése, hogy az ige egyes jelentéseinek külön-külön szócikkeket vagy szócikkrészeket kell megfeleltetni, ahol a jelentések vagy jelentéscsoportok elején ismételten feltüntetjük a címszót és aztán kifejtjük, illetve példákkal illusztráljuk az eltérő jelentéseket. Ezt látjuk a *Magyar igei szerkezetek* című szótárban, amelynek előállítása során a szerzők nagyszabású lexikográfiai vállalkozásukat kizárólag korpuszalapon, számítógépes algoritmus alkalmazásával vitték végbe (Sass et al. 2010: 7):

érezkeltet (2185)

érezkeltet -t [1295] *érezkelteti emberségét, közösségi tudatát*

érezkeltet -t -vAl [298] *pezsgősüveg dobálásával érezkeltették a helyi bacchanáliát*

Érdemes lenne utánagondolni egy a WordNetben már megvalósítotthoz hasonló koncepciónak, ahol thesaurus módján szinonimasorokba csoportosíthatnánk a közel azonos fogalmi tartalmú lexémákat: „WordNet’s design resembles that of a thesaurus that its building block is a synset consisting of all words that express given concepts” (Fellbaum 1998: 7). Így egy csoportban helyezhetnénk el pl. a *rendel, megrendel*,

elrendel lexémákat, és a lemmatizáció, azaz a címszóvá alakítás után a szócikkek értelmező részében szemléltetnénk, hogy a *rendel* állhat az *elrendel* és a *megrendel* helyett, de fordítva ez nem igaz (*valaki ételt/ italt/ tárgyat/ állatot rendel*, azaz *vásárol*; *a hadsereg főparancsnoka elrendelte, hogy...*; *az Úr úgy rendelte, hogy ...*), és az *elrendel* és a *megrendel* nem tekinthető szinonimának. A WordNet lexikai adatbázisban tárolt fogalmi hierarchia és szinonimaláncok utánzása meg tudja gátolni, hogy két alakilag közel azonos és jelentésükben is nagyon hasonló igét szinonimnak fogadjunk el, de a homonimák kezelésére a rendszerben nincs mód, pl. a *vár* ige és a *vár* főnév külön magyarázandó, valamint a *vár* ige és *vár* – ugyancsak ige – régensék vonzatkeretes bemutatása egyformán szükséges. Alább három, a szinonimasorok elve alapján és a lemmák formája okán összetartozó próbaszócikket mutatok be.

vár *n*

Syn.: kastély, palota; 1. Festung, die zur Verteidigung des Guthabens und Lehnsleute eines Herrns diene 2. großer, gezielter Bau; *Vár* áll a hegytetőn.

vár *v*

1. **vár** valakire - auf (eine Person) warten; *vár a barátjára a mozi előtt* er wartet auf seine Freundin vor dem Kino
2. **vár** valamire - auf (ein Ereignis/ das Erhalten eines Objekts, einer Begünstigung) warten
- 3.~2. **vár** valamit ~ **elvár** valamit (ein Ereignis/ das Erhalten eines Objekts, einer Begünstigung) erwarten

elvár *v*

1. **elvár** valamit = **vár** *v* 2.
2. **elvár** valakit - (eine Person) erwarten; *Várhatsz babám, elvárhatsz, míg csak bele nem fáradsz!* Du kannst mich so lange erwarten, wie du willst, es ist vergebens.
3. **elvár** valamit valakitől - (eine Leistung/ eine Lieferung) von (einer Person) erwarten

Ugyanígy bánhatnánk a *vet* és a *hány* szóval is, nyilván eltekintve attól, hogy az igekötő nem az ige része, hiszen a módosítószók funkciója is az alapjelentés módosítása, vö. *agyonüt* ‘totschlagen’, *kihány valamit* ‘etwas von sich geben’.

Amikor a lexémák jelentése közel azonos, pl. *vet*, *hány*; de valamilyen szelekciós megkötések folytán ugyanabban a környezetben kizárják egymást, mint: *elvet* ‘többé nem veszi számításba’, *elhány* ‘elveszít’, ld. **elhányta a tervet* ‘elvetette a tervet’ értelemben, az olyan kényszerhelyzetbe hozza a lexikográfust, amikor át kell lépnie a frazeológia területére. Ezért kell az állandósult kifejezéseket is vonzatkeret formájában lemmatizálni és értelmezni.

Ha egy ekvivalens megadása a kulcs a gyorsabb megértéshez egy ilyen idiomatizálódott esetről, akkor azt kell használni:

bukfencet vet - einen Purzelbaum schlagen

keresztet vet - Kreuz schlagen

számot vet valamivel - etwas in Rechenschaft ziehen

a szemére vet valamit valakinek - (einer Person) böse Taten/ ihr böses

Verhalten vorwerfen

betűvetés - Schreiben

Először frazémákat frazémáknak feleltetünk meg, melyek felépítése megegyezik, majd az igék és vonzatkereteik is eltérnek egymástól, végül egy egytagú frazéma célnyelvre fordítása során jelentésösszevonást hajtunk végre. A szótáron belüli fordítással kapcsolatban idézem Nida és Taber (1969: 3) hipotéziseit, amelyekben tartalomközvetítő és a struktúramegőrzést mellőző törekvésüket összegzik: 1. Mindent, amit az egyik nyelven lehet mondani, azt a másikon is lehet mondani, amennyiben a forma nem képezi az üzenet lényegi részét. („Anything that can be said in one language, can be said in another, unless the form is an essential element of the message.”) 2. Az üzenet tartalmának megőrzése formájának megváltoztatását követeli meg a transláció közben. („To preserve the content of the message the form must be changed.”)

A fordítás iránya minden példában magyarról németre, mivel német–magyar irányban anyanyelvemre támaszkodva a jelentésfelbontás és a jelentésösszevonás is könnyebb és gyorsabb lenne, vagyis az olvasó kevésbé szorulna rá a szemléltetésre, mint így.

Csak a *vár* ige első jelentéséhez és a hozzá tartozó vonzatkerethez adtam meg valódi példamondatot, azért, hogy feltűnjön: a körülményt jelölő szabad mondatrész elhagyható. Az *elvár* a második jelentésben, egyszerű tárgyesettel, a magyarban jobbra ebben az egy (szólás)mondásban létezik, németül ellenben személyre vonatkoztatva is használható az *erwarten* ige. A **kötött bővítmények** és a **szabad mondatrészek** elválasztásakor a két döntő körülmény az, hogy elhagyható-e az ige vonzatai közül valamelyik jelentésváltozás nélkül: „Zwei mögliche Bestimmungen von Obligatheit sind also zu trennen: Sinnnotwendigkeiten und Nichtweglassbarkeit” (Welke 1988: 33).

A leggyakoribb magyar vonzatok és szókapcsolatok szótárában (Sass et al. 2010: 7) más jellegű különbségtételt is felfedezhetünk. Ha újra megvizsgáljuk a belőle vett példaszócikket, a második példamondat a hagyományosan „átvitt értelem”-nek titulált jelentésben használatos kifejezést mutatja be.

A funkcióigés kapcsolatok (*átadásra kerül, terítékre kerül; Verhandlungen führen, Maßnahmen treffen*) címszóvá alakítása a többszavas kifejezések (állandósult szókapcsolatok) lemmatizációjának a mintájára történhet meg. Az ilyen szerkezeteket Vincze Veronika „félíg kompozicionális szerkezetként” kezeli és a kollokációk egyik altípusának tartja. Kiemeli, hogy számítógépes nyelvészeti nézőpontból a kezelésük nehézkes, mivel egyes részek lefordítása nem, vagy csak ritkán eredményezi a szerkezet célnyelvi megfelelőjét (Vincze 2009: 390). Az egyszerű lexémákon túlmenő, azoknál összetettebb egységek címszóvá alakításának további indoka az, hogy a többszavas kifejezések a melléknevekhez és igékhez hasonlóan a nyelvtanban funkciójuk alapján külön osztályt képeznek („Multi-word lexical units and set or idiomatic expressions function as grammatical classes, such as nouns, verbs or adjectives...” Horwath 1996: 9). A náluk nagyobb proverbiumok, tehát mondások, amelyek szállóigékké vált szó szerinti idézetek is lehetnek, már nem számítanak önálló lexikai egységnek, bár egészükben értjük meg őket, és a szövegekben is gyakran jelennek meg úgy (Zgusta 1971: 153).

Egy élőnyelvi példával illusztrálom, és az egy- és többkomponensű kifejezések egységes szótári kezelése mellett hozom fel azt a tényt, hogy frazémának is lehet

vonzata:

vérszemet kaptak rajta /2010. 9. 18., Debrecen, utca, a szerző saját gyűjtése/

3 Valencia

3.1 A valencia fogalma

A valencia nem pusztán szintaktikai fogalom, ahogy az elmélet kezdeti szakaszában vélték (Helbig 1971: 7). Később a nyelvtan, a lexikológia, a szintaxis és a szemantika metszéspontjában elhelyezkedő kétoldalú jelenséget domináns és függő elemek kapcsolataként határozták meg (Engel 1992: 21). Kiderült, hogy bizonyos igék üres helyeket nyitnak a mondatban maguk körül, amelyeket azonban meghatározott feltételek mellett nem szükséges kitölteni (Helbig 1971: 8). Helbig tanulmánykötetének következő lapján Abramow kimondja a valenciaelmélet legalapvetőbb tételét, amit aztán úgyszólván kötelező érvényűnek tekint és elfogad: minden nem egyszavas mondat hierarchikus felépítésű, ezért mindig tartalmaz egy olyan elemet, amely a mondat egyetlen másik elemétől sem *függ*, következésképpen közvetlenül vagy közvetve más elemeket dominál, és a mondat szerkezeti középpontjaként vagy a mondat szerkezetének csúcsaként szemlélhető (Abramow 1971: 52).

3.2 Függés és kölcsönös feltételezés

Anélkül, hogy ezt a később a generatív grammatika által ismét lényeginek tekintett regens-rectum viszonyt megkérdőjelezném a mondatok szintjén, ki kívánom emelni, hogy a szavak mondaton **belüli** kölcsönös strukturális viszonyait nézve a valenciaelmélet számára oly fontos alá- és fölérendeltségi viszonyoknak a szótárépítés során véleményem szerint nem lesz jelentősége. A **függés** (Abhängigkeit) szószintűnek számító egységekben csak abban az értelemben van jelen, hogy a szó komponensei feltételezik egymást: egy fogalmi jelentéssel bíró szórész nem jelenik meg egy grammatikai jelentéssel bíró szórész nélkül. Egy frazeológiai egység unikális komponense nem jelenik meg a szintaktikai és morfológiai szabályok befolyásának kitétt másik komponense nélkül; egy vonzatkeretből nem jelenik meg önmagában a vonzó vagy önmagában a vonzat.

Amikor egy szó részéről beszélek, részek alatt a szó komponenseit értem. Ha bármely nyelv lexikonját strukturált felépítménynek tekintjük, meg kellene találnunk annak minimális, tovább nem szegmentálható, ha úgy tetszik, atomi elemét. Azt, hogy a nyelv meghatározást nem igénylő, természetes alapegységének a szót fogadjuk el, nyelvi intuíciónkon túl az európai lexikográfiai hagyományok is támogatni látszanak. Mind a fogalommagyarázatokat kereső szótárhasználó, mind a nyelvtanuló ahhoz szokott, hogy az írott szövegkörnyezet nélküli, izolált nyelvi elemekkel és megfejtésükkel, „feloldásukkal” találkozik. Világos azonban, hogy a szótáron belüli keresésnek ez a kulcsszavakkal operáló stratégiája csak addig működik jól (azaz addig hatékony, mint információszerző módszer), míg fogalmi jelentéssel rendelkező szavak (fogalomszók) és nem grammatikai jelentéssel bíró szavak (formaszavak vagy grammatikai szavak) a keresőkifejezéseink (Ország 1962: 24). Van olyan eset, amikor a kulcsszó önálló, de nem független szó, kikeresése könnyen megoldható, definíciója

viszont már nem: a nyelvtani (grammatikai) jelentést hordozó névutók nem kerülnek a függőszók közé, mert függőszók azok a lexikai elemek, amelyek nem tartoznak a szabad formák közé, de minden más tekintetben önálló szóként viselkednek (Kenesei 2000: 88).

4 Többkomponensű szavak

Egy megfelelően rugalmas, ezért lexikográfiai hasznos szófogalom kialakítására irányult az előző két fejezetben a vonzatkeretek ábrázolása és a valencia mibenlétére vonatkozó kérdésfeltevés. Ugyanis így sikerült körülírnunk egy olyan egységet,

- a) amely olyan tapadóelemekkel bővíthető, mint az igekötő,
- b) amelynek alaptagja van (erre redukáljuk a komponensek közötti függést),
- c) amely fogalmi vagy grammatikai jelentéssel bír, vagyis a lexikonban egy szemantikai információegyüttes kapcsolódik hozzá.

Nem tisztáztuk még azt, mit jelent a második fejezetben a frazéma, és mit jelent a komponens. Szófogalmunk szellemében a kétszavas kifejezéseket sem tekinthetjük két feltétlenül autosemantikus lexikális elem együttes előfordulásának. Mint a funkciógés kapcsolatok esetében láttuk, lehetséges, hogy egy két lexikális elemből álló kapcsolat egy meghatározó elem és egy tapadóelem kapcsolata legyen, miközben csak az egyiküknek van parafrázissal megadható jelentése. Az értelmezéshez ekkor nem elég az egy nyelven belüli fordításnak azt a módját igénybe venni, amikor egy másik, az értelmezendővel megközelítőleg azonos jelentésű szót adunk magyarázatul. Ekvivalenseik a nyelvtani jelentésű, kötött morfémáknak is vannak egy nyelvben, és akkor is, amikor két különböző nyelvet feleltetünk meg egymásnak. Pl. (jap.) *yūbinkyokue* = 'postára'; (ang.) *get out* = 'szállj ki'.

A polilexikalitás (Burger 2003: 15) így a frazémák (vagy frazeológiai egységek) sajátja marad, részeik összeforrottsága és azok jelentésének elhomályosultsága miatt viszont ezek is szavaknak számíthatnak, tehát az a), b), és c) kitétel is teljesül. Esetenként a járulékos elem a meghatározó elemhez hasonlóan előfordul önállóan, de már nincs körülírható jelentése, mint a funkciógés kapcsolatok igei részének: *szóvá tesz, szóba hoz, szót kerít rá*. Van, amikor külön-külön a kéttagú kifejezés egyik része sem rendelkezik saját jelentéssel: *kiróg a hámból*.

Három kritériummal megadott szófogalmunk Burger frazémadefiníciójával ellentétben **nem megy el a mondathatárig**, hanem annál mindig kisebb kiterjedésű elemekkel operál.

5 A címszavak közé integrálandó frazeológiai egységek

5.1 Frazémák és komponenseik

Frazeologizmus, frazéma, vagy frazeológiai egység Burger idézett művében minden legalább kéttagú szókombináció, amely az anyanyelvi (nála német) beszélők számára **egyetlen szóként** ismert (Burger 2003: 11). A frazeológiai egységek alkatrészeit Burger **komponenseknek** nevezi („Die lexikalischen Bestandteile nennen wir

Komponenten”). Ezt a nagyon praktikus elnevezést átvettem, mert úgy jelölhetjük meg vele a kétszavas (Forgács 2007: 15) kifejezések egy-egy részét, hogy még nem térünk ki a kifejezésen belüli szerepükre.

5.2 Állandósultság és belső szerkezet

Forgács ugyanezen könyve kilencvenötödik oldalán, igaz, a szókapcsolatok egy bizonyos típusával kapcsolatban, de mégis „**többé-kevésbé szabad lexikai elemekkel bővíthető szintaktikai sémákról**” beszél, amelyek igen közel állnak négy sajátosság-gal definiált szófoglalmunkhoz, ezáltal pedig a később tárgyalandó vonzatkeretekhez. Ilyenek a *von X zu X* → *von Stadt zu Stadt* ‘városról városra’ (az aláhúzás az előzőleg x-szel helyettesített üres helyeket jelöli a már kész kifejezésekben); vagy az *X um X* → *Glas um Glas* ‘egyik pohár/poharat a másik után’ sémák. Azt írja, „ezeknek a kapcsolatoknak a megfelelői összeforrottságuk folytán a magyarban is a frazeológiai (sic!) körébe utalhatók, természetesen azzal a szerkezeti különbséggel, ami az indoeurópai nyelvek előljárós szerkezetei és a magyar ragos formák között kimutatható...” (Forgács 2003: 16). Az ilyen kapcsolatok összeforrottsága valóban arra készíttet, hogy a jelenséget a frazeológia körébe utaljuk. Burger ezt a „szilárdságot” (*Festigkeit*) a frazeológiai egységek egyik jellemző tulajdonságaként tartja számon. A sémák mindig bizonyos megkötések mellett (itt csak főnévvel: *óráról órára, fokról fokra*), de szabadon bővíthetők. Egy a séma által megszabott keretbe viszont bármely ugyanabba a grammatikai kategóriába tartozó elem beleilleszthető, ami arra mutat rá, hogy a kifejezés nem eléggé kötött ahhoz, hogy frazéma legyen, vö. *tojásdobálás, mobildobáló [verseny], sárdobálás*. A *kődobálás* és a *tojásdobálás* a tiltakozás, a demonstráció erőszakos és kevésbé erőszakos formáját is jelölheti, elsődleges jelentésük mégis szó szerinti, mint a *mobildobáló versenyé*, ami egyedi összetétel olyan szempontból, hogy egy különleges sportág neve lehet. A *sárdobálás* ma már aligha használatos eredeti jelentésében, nincsenek benne azonban olyan morfoszintaktikai megkötések vagy rögzült szabálytalanságok, amelyek elválasztanák a *tojásdobálástól* és vagy a *mobildobálástól [mobiltelefon-dobáló versenytől]*, (vö. Burger 2003: 22). Esetünkben a lexikális szemantikai megkötések (lexikalisch-semantische Restriktionen (Burger 2003: 23)) sem nyújtanak biztos módszert a frazeologizmus minden kétséget kizáró azonosításához. A már említett unkális komponensek nem fordulnak elő egymagukban, semmilyen paradigmába nem tartoznak bele, ezért nem helyettesíthetők pl. a *gang und gäbe sein* (‘allgemein üblich sein’, ‘megszokott, bevett, általánosan elfogadott’) ilyen egyedi komponensei semmi mással. A frazeológiai sajátosságok – a rögzültség, a szerkezeti szilárdság, a pszicholingvisztikai szilárdság (tudniillik, hogy **a beszélők a frazémát egy szónak tekintik és akként használják**), a szemantikai megkötések sora, és a pragmatikai szilárdság (rutinformuláknál: *Hallo, Grüß Gott, Tschüss, auf Wiedersehen*) – mind relativizálódhatnak.

Eugene A. Nida az alapvetően szóalapú (word-based) angol morfológiát tárgyaló művében a kettő vagy több komponensű kifejezéseket a nyelvben gyakori és változatos szókombinációk miatt az alaktan szerves részének tekinti: „The morpheme arrangements which are treated under the morphology of a language **include all combinations of words or parts of words**, the combinations of words into phrases and sentences are treated under the syntax” (Nida 1971: 1, kiemelés tőlem). Ez a főntebbi fejezetekben alkalmazásra javasolt szócikkstruktúra és a vele összekapcsolt fordítási eljárás elfogadhatóságát látszik bizonyítani.

Irodalom

- Abramow, B. 1971. Zur Paradigmatik und Syntagmatik der syntaktischen Potenzen. In: Helbig, G. (szerk.) *Beiträge zur Valenztheorie*. The Hague, Paris: Mouton de Gruyter. 51–66.
- Albert, S. 2001. A fordítás paradoxonjai. In: Andor, J., Szűcs T., Terts I. (szerk.) *Szines eszmék nem alszának... Írások Szépe György 70. születésnapjára*. I. kötet. Pécs: Lingua Franca Csoport. 44–53.
- Burger, H. 2003. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Grundlagen der Germanistik. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Catford, J. C. 1980. Ekvivalencia, formális megfelelés és jelentés. In: Bart, I., Klaudy, K. (szerk.) *Fordításelméleti szöveggyűjtemény*. Budapest: Tankönyvkiadó. 147–171.
- Engel, U. 1992. *Deutsche Grammatik*. Budapest: Műzsák.
- Fillmore, C. J. 1987. A Private History of the Concept Frame. In: Driven, R. Radden, G. (szerk.) *Concepts of Case*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Forgács, T. 2007. *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Budapest: Tinta.
- Fóris, Á. 2002. A szótárfogalom megváltozásáról. *Modern Filológiai Közlemények* IV. évf. 2. sz. 5–19.
- Götz, D., Haensch G., Willmann H. (szerk.) 1997 *Langenscheidts Großwörterbuch. Deutsch als Fremdsprache. Das neue einsprachige Wörterbuch für Deutschlerner*. Berlin. München, Wien, Zürich, New York: Langenscheidt.
- Helbig, G. (szerk.) 1971. *Beiträge zur Valenztheorie*. The Hague-Paris: Mouton.
- Helbig, G., Schenkel, W. 1978. *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Hessky, R., Knipf, E. 1998. *Lexikologie I*. Budapest: Holnap.
- Horwath, P. A. 1996. *Phraseology in Academic Writing. Some implications for language learning and dictionary making*. Lexicographica. Supplementary Volumes to the International Annual for Lexicography. Series Maior 75. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Klaudy, K. 2007. Jelentésfelbontás és jelentés-összevonás a fordításban és a kétnyelvű szótárakban. In: Klaudy, K. (szerk.) *Nyelv és fordítás. Válogatott fordítástudományi tanulmányok*. Budapest: Tinta. 79–92.
- Kenesei, I. 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer, F. (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 75-136.
- László, S., Szanyi, Gy. 1999. *Magyar–német igei vonzatok*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Nida, E. A., Taber, Ch. R. 1969. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: Brill.
- Nida, E. A. 1971. *Morphology. The Descriptive Analysis of Words*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Országh, L. (szerk.) 1962. A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. *Nyelvtudományi Értekezések* Vol. 36.
- Prószéky, G., Tihanyi, L. 2009. webforditas.hu: egy internetes nyelvtechnológiai szolgáltatás tanulságai. In: Tanács, A., Szauder D., Vincze V. (szerk.) *IV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó. 35–45.
- Sass, B., Váradi T., Pajzs J., Kiss M. 2010. *Magyar igei szerkezetek. A leggyakoribb vonzatok és szókapcsolatok szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szabó, T. 2006. *Angol-magyar vonzatszótár*. Székesfehérvár: Lexika Kiadó Kft.
- Unger, T. 2000. *Német-magyar vonzatszótár gyakorlatokkal és megoldásokkal*. Székesfehérvár: Lexika Kiadó.
- Vincze, V. 2009. Félig kompozicionális főnév + ige szerkezetek a Szeged Korpuszban. In: Tanács, A., Szauder D., Vincze V. (szerk.) *VI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 390–393.
- Welke, K. M. 1988. *Einführung in die Valenz- und Kasus-theorie*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Zgusta, L. 1971. *Manual of Lexicography*. Janua Linguarum. Studia memoriae Nicolai van Wijk dedicata. Series Maior 39. The Hague, Paris: Mouton.

Explozívák a zöngésségi oppozíció függvényében

Grácsi Tekla Etelka

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
graczi@nytud.hu

Kivonat: A magyar nyelvben megkülönböztetünk zöngés és zöngétlen explozívákat. Ezek fő megkülönböztető jegye, hogy a zöngések előzöngével, a zöngétlenek pedig előzöngé nélkül (rövid VOT-vel) rendelkeznek. A zöngé fenntartása azonban a zárszakasz alatt nehézségekbe ütközhet a szupraglottális területen megnövekvő nyomás miatt. Ezt a hatást kompenzálhatja a beszélő aktív stratégiákkal, illetve a nyomásnövekedésnek megjelennek passzív, a zöngé fenntartását segítő következményei is. A magyar nyelvben ezzel a jelenséggel tudomásunk szerint még nem foglalkoztak részletesen. A jelen tanulmány ezért a magyar explozívák fonetikai zöngésségének vizsgálatát, annak egy lehetséges megközelítését tűzte ki célul a fenti zár-zöngé ellentmondás vetületében. A központi kérdés a zárszakasz zöngésségének elemzése volt a fonetikai helyzet függvényében. Az eredmények alapján ugyan a zöngésségi párok tagjai statisztikailag eltérnek, mégis nem abszolút szó eleji helyzetben jelentős átfedést mutathatnak. Ennek oka, hogy a lecsengő zöngé a zöngétlenek zárszakaszának jellemzőire, a további aerodinamikai okok pedig mindkét tag paramétereire olyan hatással vannak, hogy az oppozíció az egyes realizációk esetében semlegesedhet.

1 Bevezetés

Az explozívák zöngésségi oppozíciója kedvelt téma a nemzetközi irodalomban, míg a magyar nyelvre még csak kevés vizsgálat született. Ezért a jelen vizsgálat egy lehetséges megközelítést kíván felkínálni.

A világ nyelveiben a leggyakrabban kettős zöngésségi oppozíció áll fenn az explozívák esetében (Ladefoged 2005), vagyis egy zöngés és egy zöngétlen fonéma alkot párt. Ennek fonetikai megvalósulása számos variációban lehetséges. Lisker és Abramson (1964) szó eleji explozívákat elemző kutatása alapján a fonológiailag zöngés és zöngétlen felpattanó zárhangok szembeállása fonetikailag leggyakrabban a következő két módon jellemezhető. A magyarban például a fonológiailag zöngés tag előzöngés, vagyis a zárszakasz teljes időtartamában vagy annak egy részében történik zöngéképzés, míg ezzel szemben a fonológiailag zöngétlen tag megvalósulásában a zár feloldása után rövid idővel indul meg a zöngéképzés a követő magánhangzóhoz. Más nyelvekben ugyanakkor a fonológiailag zöngés tag zárszakasza zöngétlen, a feloldás után rövid idővel indul meg a zöngé, míg a fonológiailag zöngétlen tag realizációjában a zöngé megindulása hosszabb ideig tart, a glottisz a zár feloldásának ideje körül a legnyíltabb, így a követő magánhangzó kezdete rövidebb–hosszabb időtartamban zöngétlen, hehezet/aspiráció jelenik meg. A két eltérő típusú szembenállás miatt a megnevezésben gyakorta a lenisz és a fortisz megnevezést használják, illetve a második esethez tartozó nyelvek miatt a [±zöngé] jegy helyett további, a szembenál-

lást jobban leírható jegy bevezetését javasolták (összefoglalóan vö. pl. Helgason és Ringen 2009).

Az előzöngés és zöngétlen nem aspirált explozívákat szembeállító nyelvek esetében a hangszalagműködés és a szájüregi artikulációs gesztusok összehangolása a következőképpen történik. A zöngések esetében a zárszakasz képzése alatt folyamatosan zajlik zöngéképzés; míg a zöngétlen pár esetében a hangszalagok ehelyett úgy nyílnak szét fúvóállásba, hogy a legnyíltabb állapot a zár képzésének idejére esik, így a zár feloldása után rövid idővel (0–30 ms) zöngéállásba kerülhetnek (pl. Hoole 1999). Felmerül ugyanakkor a zárképzés és a hangszalagrezgés fenntartásának aerodinamikai ellentmondása. A hangszalagok rezgéséhez szükséges feltétel a szubglottális és a szupraglottális nyomás különbsége, ugyanakkor a zár mögött felgyülemelő levegő nyomásemelkedésének következtében ez a feltétel mintegy egy periódus után megszűnne egy átlagosan 100 Hz-es alaphangon beszélő férfi esetében (Ohala 1997). Shadle (1999) valamivel hosszabb időtartamot fogad el, de egyetértene abban, hogy az előzöngé fenntartásához további artikulációs gesztusok alkalmazása/megjelenése szükségszerű (pl. Ohala 1997). Ilyen aktív artikulációs gesztus pl. a szájüreg és a pharynx tágítása, a képzési mód megváltozása, a nazális üreg megnyitása a zárszakasz egy ideje alatt, az időtartam rövidítése (Ohala 1997). Másrészt a szájüregben felgyűlő levegőmennyiség passzív „kompenzációhoz” is vezet: a növekedő intraorális nyomás hatására a szájüreg is tágul. Mindezek következtében hosszabb időtartamban fenntartható a zöngéképzéshez szükséges nyomáskülönbség. További kompenzáció eredménye, hogy a zöngés obstruensek a zöngéfenntartás nehézségének következtében a zöngétlen párhoz viszonyítva jellemzően rövidebb időtartamban valósulnak meg (Maddieson 1999).

A zöngéesség fenntartása számos tényezővel mutat összefüggést. A fonetikai kontextus hatásának vizsgálatában Ohala és Riordan (1979), ill. Pape és munkatársai (2006) a környező beszédhangok hatását igazolták. A környező felső nyelvállású magánhangzók szomszédságában könnyebben fenntartható a zöngéesség, mivel azok képzése során tágabb a pharynx. Hasonlóan a szupraglottális területen rendelkezésre álló térfogat eltérése miatt magának a mássalhangzónak a képzési helye is eltérően hat a zöngé fenntarthatóságára, mivel az előrébb képzett konzonzánások esetében nagyobb a zár és a glottisz közötti távolság, a levegő nyomása is lassabban emelkedik meg, továbbá a tágítható szájüreg mérete is nagyobb (pl. Shadle 1999). Az előzöngé időtartama, tehát a zöngé fenntartása eltér egyes beszélők között is (pl. van Alphen és Smith 2004), aminek oka például az eltérő artikulációs stratégiák mellett az anatómiai eltérés (pl. a szájüreg térfogata). Nemcsak a konzonzánns inherens jegyei, a beszélőspecifikus jellemzők és a koartikulációs hatások, hanem egyéb, a közlésegyeségre jellemző tényezők is hatnak egy-egy oppozíció fenntartására. Ilyenek a szó- vagy mondathangsúly, illetve az egyéb, az időtartamot, alaphang-modulációt befolyásoló prozódiai jellemzők (összefoglalóan Cole et al. 2007). Ezek hathatnak az oppozíciót képviselő jegyek eltérésének fenntartására, megerősítésére, de ezek ellenében is.

Magyar nyelvre ezidáig kevés, az explozívák zöngéességével foglalkozó tanulmány született. Gósy és Ringen (2009) a bilabiális, alveoláris és veláris párok zöngékezdési idejét, azaz a felpattanás és a zöngemegindulás között eltelt időt vizsgálta (vö. Lisker és Abramson 1964). A kutatás olvasott szólistán alapult, szó eleji, intervokális és szó végi helyzeteket elemeztek. Grácsi és munkatársai (2009) spontán beszédben intervokális helyzetben elemezték ugyanezen három párt. Mindkét tanulmány megemlíti a részben vagy teljesen zöngétlenedett explozívarealizációkat. Az első ezeket kizárja a vizsgálatból, a második pedig ez esetben a felpattanás és az újból meginduló

zöngé közötti időt tekinti VOT-nek. Mindkét esetben igazolódott, hogy a zöngésségi párok tagjai jól elkülöníthetőek, illetve hogy a képzési hely függvényében a VOT-értékek alkalmazkodtak a korábbi eredményekhez, vagyis a hátsóbb képzési hely hosszabb időtartamot eredményezett. Grácz és munkatársai (2009) eredményei alapján úgy tűnik, hogy nincsen eltérés a hangszalag-beállítás különbségének ellenére a VOT-értékek megjelenési tartományában a zöngétlenedett zöngésszóna-realizációk és a zöngétlenfonéma-megvalósulások között, holott az artikulációs kényszer miatt szétnyíló hangszalagok és a fúvóállás mint artikulációs cél esetében a hangszalagok feszítettsége, beállítása eltérő, ennek következtében jelennek meg például a pár tagjaira jellemző mikrointonációs eltérések (Maddieson 1999). Grácz (2011; palatális párt is elemzi) intervokális explozívákat elemző tanulmányában a zöngésségi párok VOT-értékei mellett a zárszakasz és a teljes mássalhangzó zöngétlen részének arányát, a mássalhangzó időtartamát és a megelőző magánhangzó időtartamát, illetve zöngétlen részének arányát elemzi. Az egyes párok megvalósulásai a zöngétlen rész, a VOT és a mássalhangzó-időtartam alapján szignifikáns eltérést mutatnak, ugyanakkor jellemzően nagy átfedések jelennek meg. Több jegy (VOT és zöngétlen rész aránya) együttes vizsgálatával a zöngésségi oppozíciót alkotó párok megvalósulásai jobban elkülöníthetőek, de a képzési hely függvényében eltérő mértékű átfedés továbbra is mutatkozik.

A jelen vizsgálat kérdése, hogy a zöngéképzés fenntartásának időtartama, így a zárszakasz alatti zöngésség és a megelőző magánhangzó alatt esetlegesen megjelenő előhehezet hogyan jellemezhető eltérő fonetikai helyzetekben. Feltételeztük, hogy a zöngésségi párok tagjainak megvalósulásai jellemzően elkülöníthetőek a zöngé időtartama alapján, hiszen az artikulációs cél a zöngések esetében a zöngé zárszakasz alatti fenntartása, míg a zöngétleneknél a zöngé vagy a zárfeloldás után röviddel indul meg, vagy a cél a zöngéképzés leállítása a zár ideje alatt. Feltételeztük továbbá, hogy az eltérő fonetikai (hangsorbeli) helyzet hatással van a zárszakasz alatti zöngé időtartamára. Abszolút szó eleji helyzetben, szünet után és magánhangzó előtt feltételeztük, hogy az oppozíció két tagja jellemzően a zöngések esetében előzöngét, a zöngétlenek esetében teljesen zöngétlen zárszakaszt eredményez, míg abszolút szóvégen a megelőző magánhangzó következtében mindkét tag megvalósulásai alatt megjelenhet előzöngé, ugyanakkor a követő szünet hatására a zöngétlenek esetében akár előhehezet is, vagyis a glottisz már a megelőző magánhangzó képzésének vége felé elkezd szétnyílni. Mindemellett azt vártuk, hogy abszolút szó végi helyzetben a legnagyobb a zöngésségi párok tagjainak azonos tartományba eső megvalósulásainak száma, hiszen általános tendencia a zöngésség ilyen pozícióban való nagyobb arányú neutralizációja (magyar spiránsokra vö. pl. Bárkányi és Kiss 2009). Feltételeztük továbbá, hogy intervokális helyzetben ugyan a zöngétlen fonémák megvalósulásai alatt az előzöngé valamivel hosszabb lesz a környező magánhangzók következtében fellépő hangszalagállás-váltás miatt, ugyanakkor az oppozíció tagjai alacsony átfedést mutatnak.

2 Anyag, kísérleti személyek és módszer

A kérdések megválaszolásához egy logatomokból (jelentés nélküli hangsorokból) álló listát készítettünk, melyekben a célmássalhangzó, illetve annak szóbeli helyzete változott. A logatomok CVCVC szerkezetűek voltak, ahol mindkét magánhangzó az /ɔ/

volt, a nem vizsgált mássalhangzó pedig az /l/. A vizsgált mássalhangzó a 4 magyar zöngésségi explozívapárok¹ egyike volt, tehát a /b/, /p/, /d/, /t/, /j/, /c/, /g/, /k/ fonémákat vizsgáltuk. A jelentés nélküli hangsorokat hordozómondatba helyeztük.

A jelen vizsgálatban a következő fonetikai helyzetben vizsgáltuk az explozívakat:

- a) abszolút szó eleji: Calal a képernyőn látható szóalak.
- b) szó belseji: A képernyőn a laCal alak látható.
- c) abszolút szó végi: A képernyőn látható alak a lalaC.

Meg kell jegyezni természetesen, hogy ezen három helyzet összehasonlíthatósága korlátozott, mivel egyszerre változik a szóbeli helyzet (hangsúlyos vagy hangsúlytalan szótagiság, és szótag eleji vagy végiség); továbbá prozódiai egységbeli helyzet. (A vizsgált mondatok hangsúlyviszonya semleges, emiatt nem feltételezzük a mondat hangsúly további módosító hatását.) Mindez hatással lehet a zöngésségi oppozíció megjelenésére. Emiatt a három helyzetet külön-külön elemezzük, és a következtetésekben is alapvetően ezen jellemzők figyelembe vételével tesszük meg az összehasonlítást. Ezen és további tényezők részletes elemzése pedig további vizsgálatok feladata.

Az így összeállított mondatokat 6 női és 6 férfi beszélővel rögzítettük. Koruk 19 és 29 év között változott. Mindannyian magyar, egynyelvű, köznyelvi beszélők, sem beszédhibájuk, sem halláskárosodásuk nem volt. A felolvasandó mondatokat képernyőn, a SpeechRecorder (Draxler és Jansch 2004) program segítségével random sorrendben jelenítettük meg, illetve ugyanezen szoftver segítségével rögzítettük a felolvasásokat. A felvételeket AT-4040 mikrofonnal 16 bittel és 44.1 kHz-en rögzítettük. Egy-egy mondatot összesen négyszer olvastattunk fel minden beszélővel.

Az akusztikai elemzéseket a Praat 5.1 (Boersma és Weenink 2010) szoftverrel végeztük. A következő adatokat rögzítettük a spektrogram és az oscillogram vizuális és a hanganyag auditív elemzése során (amennyiben az adott helyzetben megjelentek):

1. A mássalhangzó megvalósulásának képzési módja: felpattanó zárhang, réshang approximáns és „több képzésmóddal leírható” csoportok jelentek meg. Az elemzést a zárszakasz megléte, a zár feloldásának módja, felpattanások száma alapján végeztük. (Mindhárom helyzetben elemeztük.)

2. A mássalhangzó teljes időtartama (ms): A megelőző magánhangzó lecsengésétől a követő magánhangzó megindulásáig elemeztük. A magánhangzó és az explozíva határát a megelőző magánhangzó esetében a F2-re jellemző frekvenciaösszetevők teljes lecsengésénél állapítottuk meg, tehát az előhehezetet a magánhangzó részeként elemeztük. A követő magánhangzó határát hasonlóan a megelőzőéhez határoztuk meg, vagyis a magánhangzóra jellemző szerkezet részeként elemeztük a hehezetet. Ezt a mássalhangzó felpattanásának lecsengése után, vagy az esetleges réses elem homorgán réshangra jellemző szerkezetének lecsengésétől mértük.

3. A mássalhangzó zárszakaszának hossza. A megelőző magánhangzó lecsengésétől az adatolható zárfeloldásig tartó szakasz időtartama (ms). Amennyiben a feloldás nem volt adatolható, nem elemeztük ezt a jellemzőt. (Szó belseji és abszolút szó végi helyzetben elemeztük.)

4. A mássalhangzó fonetikai zöngésségének jellemzői:

- a) zárszakasz zöngéjének időtartama (előzöngé) (ms), (és ha mérhető volt a zárszakasz időtartama, akkor az ahhoz viszonyított aránya – %)

- b) VOT (ms): Fuchs 2005 alapján a legintenzívebb felpattanástól mértük. A zöngé megindulását pedig a részben vagy teljesen zöngétlen zárszakasszal megvalósult felpattanó zárhangok esetében a felpattanás után újra meginduló zöngéig mértük. (Abszolút szó végi helyzetben a zöngétlen/edett/ mássalhangzókon nem elemeztük.)

c) a teljes mássalhangzó zöngé-időtartamának aránya a teljes időtartamhoz viszonyítva (%). A zárszakasz zöngésségének arányához képest több okból kifolyólag mutathat eltérést. Egyrészt az esetleges többszöri felpattanások száma, illetve a hosszabb réses elem (főként a palatálisok esetében) okozhat különbséget. (Szó belseji és abszolút szó végi helyzetben elemeztük.)

A zöngé lecsengését és megindulását minden esetben a hangszalagrezgés teljes megszűnéséig, vagy abszolút megindulásától mértük. Ilyen módon a levegős zöngéképzést a jelen vizsgálatban nem vettük figyelembe. Ez további elemzések feladata.

Az így kapott adatokon az SPSS 15.0 szoftver segítségével végeztünk leíró és elemző statisztikai vizsgálatokat. Az adatok többsége a Shapiro–Wilk-próba alapján szignifikánsan eltért a normál eloszlástól, ezért az elemzésekhez a Mann–Whitney U- és a Kruskal–Wallis-próbát alkalmaztuk.

3 Eredmények

A vizsgált anyagban a mássalhangzók egy része nem zárhangként realizálódott (1. táblázat). Ezek az esetek lényegében csak a zöngés fonémák megvalósulásai között fordultak elő, azonban ott is csak kis arányban. Abszolút szó eleji és abszolút szó végi helyzetben az elemzett mássalhangzók több mint 95%-a zárhangként valósult meg. Ugyanakkor a szó belseji helyzetben a zöngés palatális és veláris explozívák már nagyobb arányban valósultak meg egyéb képzési móddal, összesen 86,7% és 87,5%-ban volt zárszakasz adatolható. Az egyéb realizációk aránya ugyan 20% alatt marad a vizsgált laboratóriumi beszédben, ugyanakkor a többi helyzet és a másik két képzési hely adott helyzetbeli megvalósulásaihoz hasonlítva ezek viszonylag kiugró értékek. Az adatok alapján tehát a zöngés mássalhangzók realizációi esetében, megjelentek eltérő képzési módú realizációk, de ez egyrészt a képzési hely, másrészt a fonetikai kontextus függvényében eltérő mintázatot mutat. Feltételezésünk szerint intervokális helyzetben két ok miatt gyakoribb a felpattanó zárhangtól eltérő megvalósulás. Egyrészt, mert megjelenik egy, a vokális-zár-vokális artikulációs gesztusok közötti váltást lazító folyamat. Másrészt a két környező magánhangzó által megkívánt zöngéképzés miatt az explozíva minél zöngésebb képzése előnyös. A képzési helyek közötti eltérő realizációk oka várhatóan az adott képzési helyhez köthető zárképző szervrészek rugalmasságával függ össze. Míg például a nyelv alveoláris területe rugalmasabb, addig a dorzális területeknek hasonló mozgások kivitelezéséhez hosszabb időre van szüksége, így a redukció is várhatóbb ezekben az esetekben. Ezek az eredmények egybevágóak korábbi, magyar spontán beszédre kapott palatális nem elemző vizsgálat adataival (Grácsi et al. 2009), ahol általában nagyobb arányban jelent meg nem felpattanó zárhangként történő megvalósulás a zöngétlenek 84–98%-ban, míg a zöngés mássalhangzók 32–75%-ban valósultak meg zárhangként intervokális helyzetben. A két vizsgálat eredményeinek eltérése feltehetően a beszédstílusból adódik. A jelen elemzések során a képzés a lindblomi stíluskálán a hiperartikuláció, míg a korábbi spontánbeszéd-elemzés adatai a hipoartikulációhoz állhatnak közelebb (Lindblom 1990). Feltételezzük, hogy a jelen vizsgálat során a hiperartikuláció mind a képzési mód, mind a zöngésség fenntartását célozta.

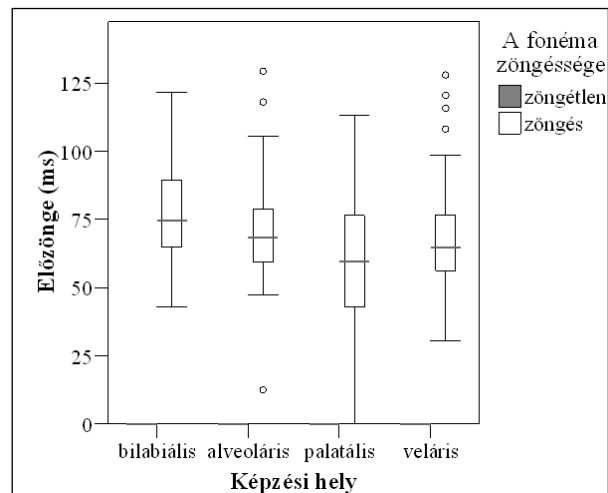
	#CV		VCV		VC#	
	zöngétlen	zöngés	zöngétlen	zöngés	zöngétlen	zöngés
bilabiális	100	97,9	100	97,9	100	100
alveoláris	100	100	100	93,8	97,9	97,9
palatális	100	95,8	100	86,7	100	95,8
veláris	100	97,9	100	87,5	100	100

1. táblázat. Az explozívák zárhangként történt realizációjának aránya (%)

3.1 Abszolút szó eleji explozívák

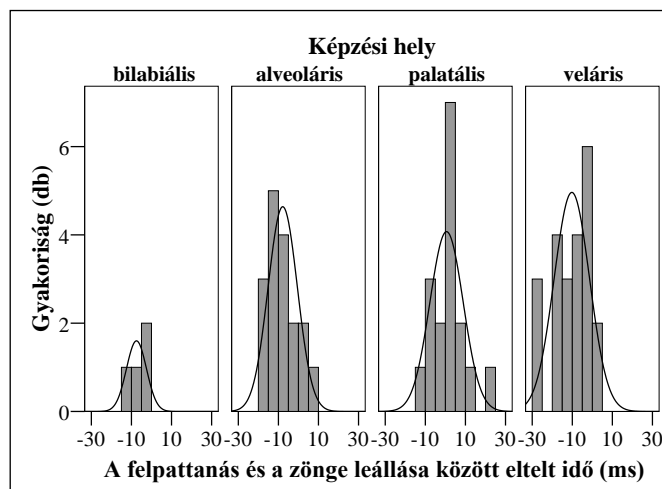
A közlés kezdetén álló explozívák esetében az előzöngé időtartamát, illetve a VOT-t tudjuk mérni. Az előzöngé elemzésekor a réses zárfeloldást is zárfeloldásnak tekintettük. Az adatok nem mutattak eltérést az adatható felpattanással történt megvalósulások és az összes előzöngé-időtartam együttes elemzésében (zöngések: 41, zöngétlenek: 17 esetben maradt el a felpattanás, összesen 4 egyéb képzési módú realizáció jelent meg). A VOT-t az „Anyag, módszer és kísérleti személyek” fejezetben említett módon a zárfeloldástól (legintenzívebb felpattanás) a követő magánhangzóhoz meginduló zöngé megjelenéséig mérjük, azaz a zöngés mássalhangzók esetében kizárólag a részben zöngétlenedettek esetében elemezzük. Néhány mássalhangzónál előfordult, hogy nem a zárszakasz alatt, hanem a zárfeloldás során, a réses elem alatt állt le a zöngé.

Az előzöngé időtartama (1. ábra) a vártaknak megfelelően a zöngétlen fonémák realizációiban minden esetben 0 ms volt. A zöngések esetében pedig – ugyancsak az elvárásoknak megfelelően – a képzési hellyel változott. A bilabiálisokban 78±18 ms, az alveolárisokban 71±20 ms, a palatálisokban 58±26 ms, a velárisokban pedig 68±22 ms. A Shapiro–Wilk-próba alapján az eloszlásuk nem felel meg a normál eloszlásnak, ezért az előzöngé és a képzési hely összefüggését Kruskal–Wallis-próbával elemeztük: $\chi^2 = 17,317$, $p = 0,001$. Az összefüggés hátterében feltehetően részben a képzési hely hátrábbtolódásával megnehezdedő zöngéfenntartás áll, hiszen a hátsóbb explozívák esetében mind a zár és a hangszalagok közötti tér, mind a kompenzáló stratégiákhoz szükséges tér kisebb.

1. ábra. Az abszolút szó eleji explozívarealizációk előzöngéjének időtartama (ms)

Az összes zöngésexplozíva-realizációból (192) 60 esetben, tehát 31,3%-ban fordult elő, hogy a mássalhangzó képzése alatt leállt a zöngé (2. ábra). Ennek előfordulása ismét összefüggést mutat a képzési hellyel. A bilabiálisok esetében összesen 4 ilyen megvalósulást adathozhatunk (8,3%), míg az alveolárisok és a palatálisok esetében 17–17 darabot (35,4%), a velárisok között pedig 22-t (45,8%) ($\chi^2 = 17,261$, $p = 0,001$; a Cramer-féle V-érték 0,300). A zöngé leállításának idejét a legintenzívebb felpattanástól számítottuk: tehát ha a zárszakasz alatt állt le a zöngé, akkor negatív, ha pedig utána, akkor pozitív számot kapunk. Mind a bilabiális, mind a veláris képzés esetében csak zárszakasz alatti zöngétlenedést adathozhatunk, míg az alveolárisoknál kevés esetben (2 előfordulás: 4,2%; max. 9 ms), a palatálisoknál, valamivel gyakrabban (5 előfordulás: 10,4%; max. 20 ms) a legintenzívebb felpattanás után maradt abba a zöngéképzés. Az alveolárisoknál a többszöri zárfelpattanás megjelenése, a palatálisoknál pedig a hosszabb, affrikátákéhoz közelítő réses elem alatt állt le ezekben az esetekben a hangszalagok rezgése. Az átlagos „zöngéleállási idő” a bilabiálisoknál -8 ± 4 ms, az alveolárisoknál -8 ± 7 ms, palatálisoknál: -1 ± 8 ms, a velárisoknál -10 ± 9 ms. A palatálisok esetében a hasonló arányban megjelenő negatív és pozitív értékek eredményezik a 0-hoz közeli átlagot.

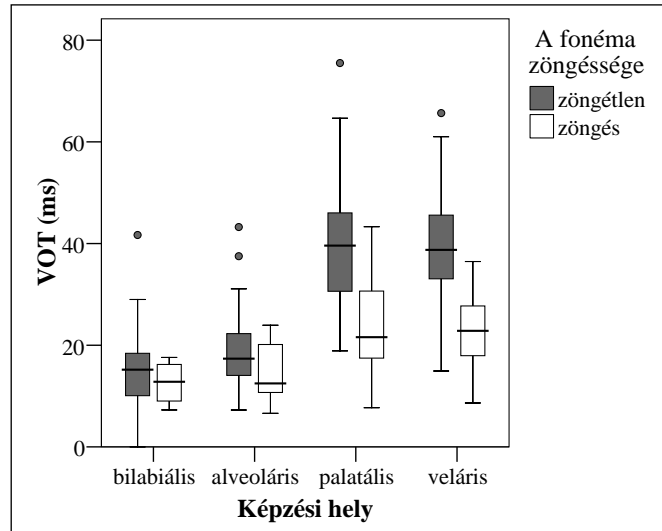
2. ábra. A zöngé leállításának ideje a felpattanáshoz viszonyítva az abszolút szó eleji explozív-realizációkban

A zár feloldása és a követő magánhangzóhoz meginduló zöngé kezdete között eltelt idő (továbbiakban VOT, 3. ábra) a képzési hely függvényében változó mértékben mutatott eltérést a zöngésségi párok tagjai között. Az adatok a Shapiro–Wilk-próba alapján nem tekinthetők normál eloszlásúnak, ezért a Mann–Whitney U-próba segítségével vetettük össze a zöngésségi párokat, és a Kruskal–Wallis-próba segítségével az egyes képzési helyeket. A VOT a /b/-megvalósulások esetében (összesen 4 adat) 13 ± 5 ms, a /p/ esetében 15 ± 7 ms volt. Ebben az esetben nem végeztünk statisztikai próbát a kevés zöngétlenedett /b/-realizáció miatt. Az alveolárisoknál a zöngés 15 ± 5 ms-os, a zöngétlen pedig 19 ± 7 ms-os átlagos VOT-vel realizálódott. A próba szerint az eltérés szignifikáns ($Z = -2,210$, $p = 0,034$). A /c/ átlagos VOT-értéke 40 ± 12 ms, a /j/-é viszont 24 ± 10 ms. Az eltérés szignifikáns a két mássalhangzó között: $Z = -4,604$; $p < 0,001$. A veláris pár esetében a zöngétlen átlagos VOT-értéke 40 ± 11 ms, a zöngétlené ismét rövidebb, 23 ± 8 ms. Ez az eltérés is szignifikáns ($Z = -5,303$; $p < 0,001$). Az alveoláris és a palatális, valamint veláris konsonánsok zöngésségi párok tagjainak VOT-értékeit összevetve az átfedés kisebb mértékű, tehát az azonos tartományba eső zöngékezdési idő alapján a két utóbbi mássalhangzó-pár esetében az adatok szórásstartománya is nagyobb mértékben elkülönül, tehát a zöngés és a zöngétlen tag jobban elválik.

A hangszalag-beállítás, így az izmok beállítása miatt találhatunk eltérést az egyes párok VOT-értékeiben, ennek azonban részben az előzöngé (akár rövid idejű) megléte és a teljesen zöngétlen zárszakasz szembenállása miatt legfeljebb csak kisebb szerepe van a szembenállás fenntartásában

A VOT-t a képzési helyek alapján összevetve a várt eltérést tapasztaljuk, tehát a képzési hely hátrább tolódásával emelkedik a zöngé (újbolí) megindulásáig eltelt idő (zöngések: $\chi^2 = 15,247$, $p = 0,002$; zöngétlenek: $\chi^2 = 119,559$, $p < 0,001$). Ezt a tendenciát alapvetően az alveoláris és a két hátsóbb képzési hely eltérése okozza. A palatális és a veláris képzési hely között feltehetően a palatális képzés sajátosságaiból adódóan nem találunk eltérést, hiszen a zárfeloldás utáni réses elem időtartama gyakran hosszabb ennél a képzési helyű explozívánál, ami feltehetően a zöngé újraindítá-

sát késlelteti, részben aerodinamikai okok miatt, részben (a zöngétlenek esetében) a mássalhangzó artikulációs célpontja miatt.

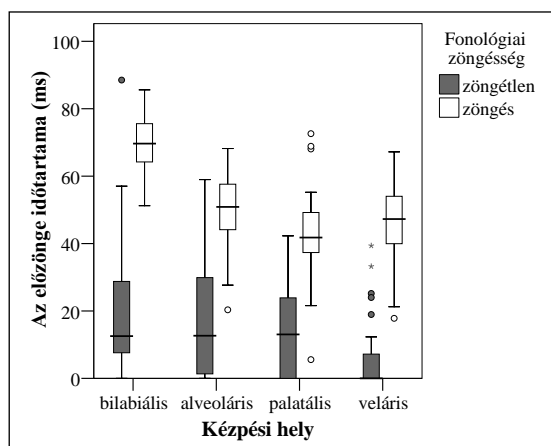
3. ábra. VOT (ms) az abszolút szó eleji explozívarealizációkban

3.2 Szó belseji explozívák

A szó belseji explozívák esetében a zárhangként megvalósult beszédhangoknak a zár alatti zöngé időtartamát, annak arányát a zár időtartamához, valamint a részben vagy teljesen zöngétlen realizációk VOT-értékét elemeztük.

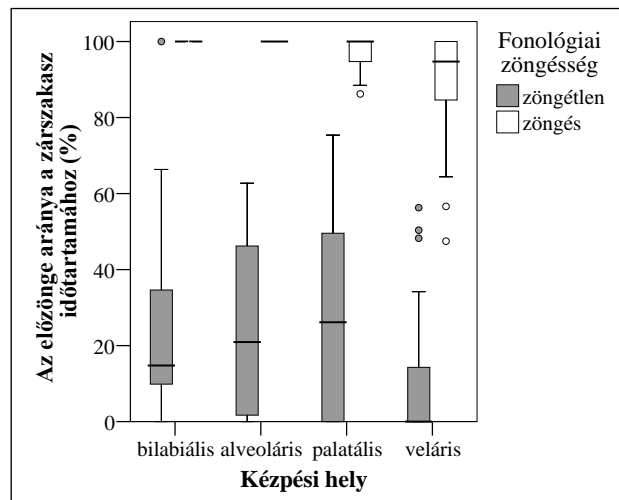
A szó belseji, intervokális explozívák realizációiban az előzöngé időtartama a következőképpen alakult. Az előzöngé a zöngétlenek esetében a bilabiálisoknál 18 ± 18 ms, az alveolárisoknál 18 ± 16 ms, a palatálisoknál 14 ± 13 ms, a velárisoknál pedig 5 ± 10 ms. Ez az egyes képzési helyek között szignifikáns eltérés ($\chi^2 = 25,654$, $p < 0,001$) a Kruskal–Wallis-próba alapján (az eloszlás a Shapiro–Wilk-próba alapján ismét nem normál a várható gyakori 0 ms-os érték miatt). Mivel az első három képzési hely esetében lényegében csak tendenciaszerű csökkenést látunk (4. ábra), feltehetően a velárisok jóval alacsonyabb értékével magyarázható az eltérés szignifikanciája. A zöngés explozívák esetében a bilabiálisok 69 ± 8 ms-nyi, az alveolárisok 50 ± 10 ms-nyi, a palatálisok 43 ± 12 ms-nyi, a velárisok pedig 47 ± 11 ms-nyi előzöngével valósultak meg. Ez az eltérés szignifikáns ($\chi^2 = 87,672$, $p < 0,001$) a Kruskal–Wallis-próba alapján (az eloszlás a Shapiro–Wilk-próba alapján nem minden esetben normál). Ez esetben ismét a velárisok mutatnak eltérést, itt azonban az első három képzési hely között találunk nagyobb eltérést, míg a velárisok és az alveolárisok körülbelül azonos időtartamú előzöngét mutatnak. A Mann–Whitney U-próba alapján mind a négy képzési hely esetében szignifikáns az eltérés (a képzési hely alapján hátrafelé: $Z = -7,891$, $p < 0,001$; $Z = -7,434$, $p < 0,001$; $Z = -6,701$, $p < 0,001$; $Z = -7,785$, $p < 0,001$). A fonológiai zöngésség alapján az eredmények tehát statisztikai értelemben szignifikánsak, ugyanakkor a 4. ábra is mutatja, hogy jellemzően nagy átfedés jelenik meg a tagok megvalósulási tartományai között. Míg a bilabiális és a veláris esetében

egy-két hosszabban zöngés zöngétlenfonéma-megvalósulás jelenik meg, addig az alveoláris és a palatális területen a zöngés fonémák realizációinak mintegy 75% és 50%-ával a zöngétlenek kb. 25%-a mutat átfedést. Ezekben az esetekben a zöngés résznek a mássalhangzó időtartamához viszonyított aránya alapján kisebb átfedést feltételeztünk. További kérdésként a zöngeminőség vizsgálata merülhet fel, hiszen a jelen vizsgálat a levegős fonációt nem különíti el a normál zöngétől, mivel a magyarban nincsen e két fonációtípusnak fonológiai szerepe. Mindezek ellenére további vizsgálatok esetleg rámutathatnak a zöngeminőség szerepére, hiszen a levegős zöngé háttere ezekben az esetekben az, hogy artikulációs szempontból a hangszalagok a fűvóállásba való kinyílás folyamán folytathatják a rezgést (Gobl és Ni Chasaide 1999).

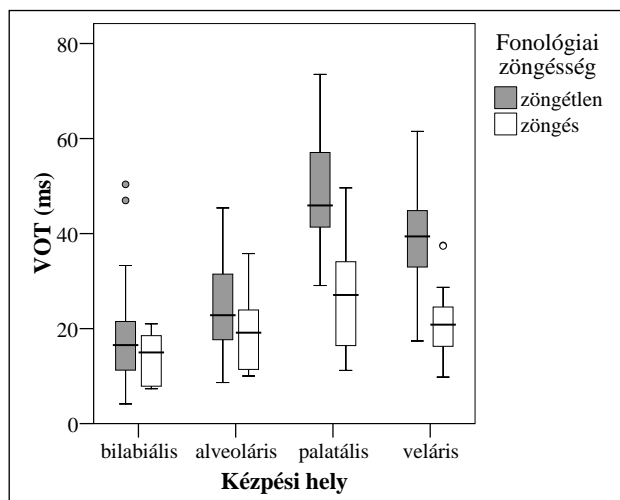
4. ábra. Az előzöngé időtartama az intervokális explozívrealizációkban

Az 5. ábrán az előzöngé arányát a zárszakasz időtartamának függvényében ábrázoltuk. A fenti feltételezést alátámasztja az eredmény, vagyis, lényegében minden zöngésségi pár elkülönül egymástól néhány „extrém” megvalósulástól eltekintve. Az eredmények ismét változóak a képzési hely függvényében: bilabiális: $21,7 \pm 20,8\%$ és $99,0 \pm 3,6\%$; alveoláris: $25,1 \pm 21,2\%$ és $96,2 \pm 10,6\%$; palatális: $29,8 \pm 26,9\%$ és $94,6 \pm 15,2\%$; veláris: $8,9 \pm 14,9\%$ és $90,0 \pm 13,2\%$ (az első értékek a zöngétlenekre, a másodikok a zöngésekre vonatkoznak). A képzési hely a zöngétlenek és a zöngések esetében is szignifikáns eltérést mutatott a Kruskal–Wallis-próba alapján (zöngétlen: $\chi^2 = 21,831$, $p < 0,001$; zöngés: $\chi^2 = 25,807$, $p < 0,001$), továbbá a zöngésségi párok is eltérnek egymástól (Mann–Whitney U-próba, a képzési hely alapján bilabiálistól velárisig: $Z = -8,481$, $p < 0,001$; $Z = -8,404$, $p < 0,001$; $Z = -7,410$, $p < 0,001$; $Z = -7,962$, $p < 0,001$). A zöngés fonémák realizációi esetében a zöngés rész aránya egyértelműen csökkenést mutat (elsősorban a megvalósulási időtartamának növekedése miatt), míg a zöngétlenek esetében főként a veláris eredményei mutatnak eltérést a többi képzési helyhez képest, valamint azok esetében az adatok szórása jelentősen nagyobb mértékű.

5. ábra. Az előzöngé aránya a zárszakasz időtartamához viszonyítva (%)

A részben vagy teljesen zöngétlen zárszakasszal megvalósult konzonánsok VOT-értékei a zöngétlen fonémák esetében a képzési hely függvényében a bilabiálistól a velárisig 17 ± 10 ms, 24 ± 9 ms, 49 ± 11 ms és 40 ± 11 ms voltak, a zöngéseké pedig 14 ± 6 ms, 19 ± 8 ms, 27 ± 12 ms, 24 ± 12 ms (6. ábra). A képzési hely a zöngétlenek és a zöngések esetében is szignifikáns eltérést mutatott a Kruskal–Wallis-próba alapján (zöngétlen: $\chi^2 = 109,757$, $p < 0,001$; zöngés: $\chi^2 = 10,443$, $p = 0,015$). (Az adatok a Shapiro–Wilk-próba alapján ismét nem normál eloszlásúak.) A zöngésségi párok között azonban csak a palatális és a veláris képzési helyen látunk szignifikáns eltérést (Mann–Whitney U-próba, a képzési hely alapján a bilabiálistól a velárisig: $Z = -0,893$, $p = 0,387$; $Z = -1,919$, $p = 0,055$; $Z = -4,877$, $p < 0,001$; $Z = -4,852$, $p < 0,001$). Az első két képzési helyen tapasztalt azonosság feltehetően két okból adódik. Egyrészt a hátsóbb képzési helyeken nagyobb mértékű a zöngétlenedés (az összes felpattanó zárhangként megvalósult exploziva 13%, 24%, 36%, illetve 60%-a zöngétlenedett), illetve a bilabiálisokkal szemben a zárszakasz legalacsonyabb zöngearánya is kisebb (80%, 50%, 12% és 47%) – ami a korábban említett hátsóbb képzési hely rövidebb zöngé összefüggéssel magyarázható. Ezért talán a veláris és a palatális pár esetében a VOT egy további segítő jegy lehet a felismerésben. Az első két képzési hely esetében tapasztalt zöngékezdesi idő-azonosság pedig részben azzal is magyarázható, hogy a zöngétlen képzés során ugyan nagyobb mennyiségű levegő gyűlik fel a supraglottális területen a zár ideje alatt, hiszen a mássalhangzó maga hosszabb, illetve mivel ugyanolyan időtartamú zár alatt a hangszalagok beállítása nagyobb mértékű levegő távozását teszi lehetővé. Emiatt a hátsóbb képzési helyeken a kisebb tér miatt jobban kitolódik a zöngé megindulása a zöngétlenfonéma-realizációkban, mint az előrébb képzettek és a homorgán zöngések esetében. Mindemelllett mivel a zárszakasz zöngés részének aránya nem mutatott lényeges átfedést, a VOT-nek ismét csak kisebb szerep jut a párok megkülönböztetésében. (Az intervokális explozívák /ugyanezen korpuszon történő/ egy más szempontú elemzéséhez vö. Gráci 2011.)

6. ábra. VOT (ms) részben vagy teljesen zöngétlen zárszakasszal megvalósult explozívák esetében

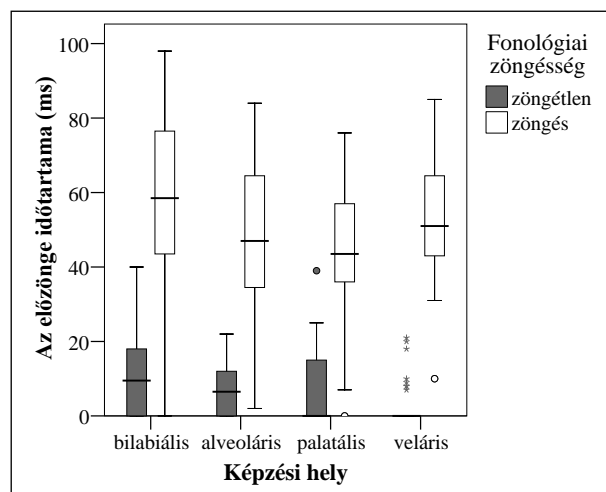
3.3 Abszolút szó végi helyzet

Az abszolút szó végi zárhangként megvalósult realizációkban az előzöngé időtartamát és annak arányát elemeztük a teljes zárszakaszhoz viszonyítva.

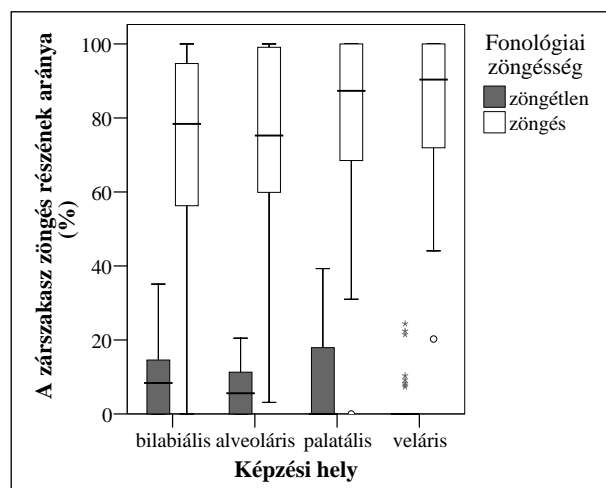
Az előzöngé időtartamát a 7. ábra mutatja. A teljes szórástartományt vizsgálva mind a négy képzési helyen találhatunk átfedést a zöngésségi párok realizációiban, például a bilabiálisok esetében a zöngések mintegy 25%-a a zöngétlenek tartományában valósul meg, az alveoláris és a palatális képzési helyen pedig ugyan kisebb az átfedés, lényegében a zöngétlenedés következtében a zöngések egy része a zöngétleneknek majdnem teljes tartományában szóródik. Ezzel szemben a veláris explozíváknál a zöngétlen lényegében csak elszórtan mutat előzöngét, a zöngés pedig egy „kiugró” értéktől eltekintve a zöngétlenek teljes tartományán kívül valósul meg. A zöngétlenek átlagosan a képzési hely függvényében a bilabiálistól a velárisig 10 ± 11 ms, 7 ± 7 ms, 7 ± 10 ms, 2 ± 5 ms; a zöngések pedig 58 ± 23 ms, 48 ± 20 ms, 43 ± 18 ms, 52 ± 17 ms időtartamnyi előzöngével valósultak meg. A Shapiro–Wilk-próba alapján zöngés explozívák realizációi ugyan normál eloszlásúnak tekinthetők, a zöngétlenek azonban nem, ezért ismét nem-paraméteres próbákat alkalmaztunk. Mind a képzési helyeket (Kruskal–Wallis-próba: zöngétlen: $\chi^2 = 20,475$, $p < 0,001$; zöngés: $\chi^2 = 11,768$, $p = 0,018$), mind pedig a zöngésségi párok tagjait összevetve szignifikáns az eltérés (Mann–Whitney U-próba, a képzési hely alapján bilabiálistól velárisig: $Z = -8,018$, $p < 0,001$; $Z = -8,171$, $p < 0,001$; $Z = -7,676$, $p < 0,001$; $Z = -8,712$, $p < 0,001$).

A zárszakasz zöngés részének aránya (8. ábra) a zöngétlen explozívák realizációiban a képzési hely függvényében a bilabiálistól a velárisig $8,5 \pm 9,3\%$, $6,7 \pm 6,9\%$, $8,1 \pm 11,4\%$, $2,3 \pm 6,0\%$; a zöngések esetében pedig $72,9 \pm 25,4\%$, $72,5 \pm 26,5\%$, $80,8 \pm 22,9\%$ és $84,3 \pm 19,4\%$. Az eredmények tehát ebben az esetben nem követik a hátsóbb képzési hely – alacsonyabb zöngés rész arány tendenciáját, sőt a zöngésfőnéma-realizációk a képzési hely függvényében fordított tendenciát mutatnak. Feltehetően az időtartam nagyobb variabilitása áll ezen eredmények háttérében, hiszen a

zöngé időtartama lényegében megfelelt ennek az univerzális tendenciának. Az adatok a Shapiro–Wilk-próba alapján nem normál eloszlásúak, ezért ismét nem-paraméteres próbákat választottunk. A képzési helyek között mindezek ellenére szignifikáns eltérést mutatott a Kruskal–Wallis-próba (zöngétlen: $\chi^2 = 16,687$, $p = 0,001$; zöngés: $\chi^2 = 8,910$, $p = 0,031$). A zöngétlenek esetében a szignifikáns eltérés oka feltehetően a /k/ lényegében teljesen zöngétlen volta áll szemben a többi képzési helyen megjelenő előzöngével. A zöngések esetében pedig a fent említett, az elvárttal szemben ellentétes tendencia állhat. A zöngésségi párok tagjai az egyes képzési helyeken statisztikailag elkülöníthetőek (Mann–Whitney U-próba, a képzési hely alapján bilabiálistól velárisig: $Z = -7,978$, $p < 0,001$; $Z = -8,266$, $p < 0,001$; $Z = -8,133$, $p < 0,001$; $Z = -8,756$, $p < 0,001$).

7. ábra. Az előzöngé időtartama az abszolút szó végi realizációkban

8. ábra. Az előzöngé aránya a zárszakasz időtartamához (%)

4 Következtetések

A tanulmány célja az explozívák fonetikai zöngességének a fonológiai zöngesség függvényében történő elemzése volt. A választott fonetikai helyzetek ugyan csak részben hasonlíthatók össze, mivel magyarra még nem történt meg a szóbeli (é. szótagbeli és szóhangsúlyi viszonyok alapján) és a mondatprozódiai jellemzők hatásának elemzése. Ugyanakkor az egyes helyzetek elemzése és óvatos összevetésük a további vizsgálatokhoz is szolgáltathat támpontot.

A jelen vizsgálat eredményeiben (laboratóriumi, hiperartikulált beszéd) az abszolút szó eleji explozívarealizációk egy-egy teljesen zöngétlenül megvalósult zöngés explozíva kivételével a megjelenő (illetve a zöngétlenek esetében egyáltalán nem megjelenő) előzöngé alapján teljesen elválaszthatóak. Ugyanakkor a szó belseji és az abszolút szó végi konzonánsok esetében a (többnyire igazolható statisztikai eltérés ellenére) jelentős átfedést adathallhatunk a zöngességi párok tagjainak realizációiban. A zöngétlen explozívák megvalósulásaiban az előzöngé részleges megjelenését a megelőző magánhangzó zöngéjének „leállási” ideje okozta. Mindemellett a megelőző magánhangzó hatása a zöngétlen fonémák megvalósulásainak esetében is hosszabb előzöngé megjelenését eredményezte. Mindez a zárszakasz zöngességének arányában a zöngések esetében ugyan tendenciájában nagyobb arányú zöngét jelentett, de ugyanakkor a zöngétlenek esetében is, főként a szó belseji intervokális helyzetben magas, akár 60–70% körüli zöngés rész arányt is adathallhatunk. A zöngétlen fonémák esetében megjelenő hosszabb zöngelés, amely a [-zöngé] jegyű mássalhangzók esetében hosszúnak számító előzöngét eredményez, az intervokális helyzetben jelenik meg. Ez összecseng a képzési mód alakulására tett feltételezésünk második felével, miszerint a két magánhangzó közötti helyzetben részben a képzési módok (magánhangzó-zár-magánhangzó) váltása, de másrészt a zöngéképzés fenntartása is hozzájárul a zöngés explozívafonémák nem felpattanó zárhangként történő megvalósulásához.

Mivel a jelen vizsgálatban nem különítettük el a levegős zöngét, mint a hangszalagok fúvóállásba való kiállása alatti hangszalagrezgés következményét, hanem a teljes rezgés leállítását adathalltuk, feltehető, hogy a fenti átfedéseket (egy részüket) ennek további vizsgálata csökkentheti.

A jelen vizsgálat ugyancsak nem tért ki további, másodlagos megkülönböztető jegyekre, mint a mássalhangzó időtartama, az előhehezet, a magánhangzó időtartama, a mikrointonáció stb. Korábbi vizsgálatok alapján azonban feltételezhető, hogy a mássalhangzó időtartama minden esetben, a magánhangzóé azonban csak korlátozottan, a fonetikai helyzet és az oppozíció elsődleges megkülönböztető jegyének neutralizálódásával párhuzamosan járulhat hozzá az oppozíció fenntartásához (Grácsi 2011), hasonlóan a spiránsok eredményeihez (Bárkányi és Kiss 2010).

A jelen vizsgálat másik kérdése a VOT, pontosabban jelen esetben a részben vagy teljesen zöngétlen zárszakasszal megvalósult explozívák esetében a követő magánhangzóhoz történő újbóli zöngéindításig eltelt idő alakulása volt. Feltételeztük, hogy a hangszalagok eltérő beállításai miatt ebben az esetben is szignifikáns eltérést találunk a zöngességi párok között. Ezt a feltételezést az abszolút szó eleji konzonánsok nem, míg a szó belsejiek viszont részben alátámasztották. Ennek feltehetően a korábban említett aerodinamikai okok állhatnak a háttérben: a hátsóbb képzési helyeken nagyobb nyomás gyűlik fel a zöngétlenek esetében.

Irodalom

- van Alphen, P. M., Smits, R. 2004. Acoustical and perceptual analysis of the voicing distinction in Dutch initial plosives: the role of prevoicing. *J. of Phonetics* Vol. 32 No. 4., 455–491.
- Bárkányi, Zs., Kiss, Z. 2009. *Word-final fricative contrasts in Hungarian. A phonetic approach*. Elhangzott: Budapest Phonology and Linguistics Circle (BuPhoC). Budapest, 2009. november 25. Elérhető: <http://budling.nytud.hu/~cash/papers/buphoc09-slide.pdf>
- Boersma, P., Weenink, D. 2010. Praat: doing phonetics by computer (Version 5.1.13). Elérhető: <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/downloadwin.html>.
- Cole, J. S., Kim, H., Choi, H., Hasegawa–Johnson, M. 2007. Prosodic effects on acoustic cues to stop voicing and place of articulation: Evidence from Radio News speech. *Journal of Phonetics*. Vol. 35. 180–209.
- Draxler, C., Jansch, K. 2004. SpeechRecorder, a universal platform independent multi-channel audio recording software. In: *Proceedings of LREC*, Lisbon. 559–562.
- Fuchs, S. 2005. *Articulatory correlates of the voicing contrast in alveolar obstruent production in German*. ZAS papers in Linguistics 41. Elérhető: http://www.zas.gwz-berlin.de/index.html?publications_zaspil.
- Gobl, C., Ní Chasaide, A. 1999. Voice source variation in the vowel as a function of consonantal context. In: Hardcastle, W. J., Hewlett, N. (szerk.) *Coarticulation. Theories, Data and Techniques*. Cambridge: Cambridge University Press. 122–143.
- Gósy, M., Ringen, C. O. 2009. *Everything You Always Wanted to Know About VOT in Hungarian*. Elhangzott ICSH 2009, Budapest, 2009. szeptember 1. Elérhető: http://icsh9.unideb.hu/pph/handout/Ringen_Gosy_handout.pdf
- Grácz T. E. 2011. Intervokális explozívák a zöngésségi oppozíció függvényében. *Beszédkutatás 2011*. 32–46.
- Grácz, T. E., Markó A., Beke A. 2009. *Zöngékezései idő a spontán beszédben*. Elhangzott: Beszédkutatás 2009, Budapest, 2009. október 17.
- Hoole, P. 1999: Coarticulatory investigations of the devoicing gesture. In: William J. Hardcastle, Hewlett, N. (szerk.) *Coarticulation. Theories, Data and Techniques*. Cambridge: Cambridge University Press. 107–121.
- Kovács, M. 2002: Az affrikáták időszerkezetéről. In: Hunyadi László (szerk.) *Kísérleti Fonetika és Laboratóriumi Fonetika 2002*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója: Debrecen. 39–55.
- Ladefoged, P. 2005. *Vowels and Consonants. An Introduction to the Sounds of Languages*. Oxford: Blackwell.
- Lindblom, B. 1990. Explaining phonetic variation: A sketch of the H & H theory. In: Hardcastle, W. J., Marchal, A. (szerk.) *Speech Production and Speech Modelling*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers. 403–439.
- Lisker, L., Abramson, A. S. 1964. A cross-language study of voicing in initial stops: acoustical measurements. *Word* Vol. 20. 384–422.
- Maddieson, I. 1999. Phonetical universals. In: Hardcastle, W. J., Laver, J. (szerk.) *The handbook of phonetic sciences*. Oxford: Blackwell Publishers. 619–639.
- Ohala, J. J. 1997. Aerodynamics of phonology. In: *Proceedings of 4th SICOL*, Seoul, 92–97.
- Ohala, J. J. 1999. The Relation between Phonetics and Phonology. In: Hardcastle, W. J., Laver, J. (szerk.) *The handbook of phonetic sciences*. Oxford: Blackwell Publishers. 674–694.
- Ohala, J. J., Riordan, C. J. 1979. Passive vocal tract enlargement during voiced stops. In: Wolf, J. J., Klatt, D. H. (szerk.) *Speech communication papers*. New York: Acoustical Society of America. 89–92.
- Pape, D., Mooshammer C., Hoole P., Fuchs S. 2006. Devoicing of Word-Initial Stops: A question of the Following Vowel? In: Harrington, J., Tabain, M. (szerk.) *Speech production: Models, Phonetic Processes and Techniques*. New York: Psychology Press. 211–226.
- Shadle, C. H. 1999. The aerodynamics of Speech. In Hardcastle, W. J., Laver, J. (szerk.) *The handbook of phonetic sciences*. Oxford: Blackwell Publishers. 33–64.

ⁱ A jelen vizsgálat a palatálisokat is az explozívák közé sorolja, mindamelltt hogy természetesen azok akusztikai szerkezete sajátos artikulációs helyük miatt átmenetet képez az affrikáták és az explozívák között (vö. pl. Kovács 2002).

A metapragmatikai tudatosság jelzései érvelő érrettségi szövegekben

Kertes Patrícia

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
tth.patricia@gmail.com

Kivonat: A tanulmány a metapragmatikai tudatosság jelzéseinek, a diskurzusdeixisnek és a diskurzusjelölőknek érvelő érrettségi szövegekben történő elemzési eredményeit összegzi. A funkcionális kognitív keretben zajló vizsgálat során a szövegek bevezetés – tárgyalás – befejezés szövegegységeiben került sor a metapragmatikai jelzéseknek mint szövegtipológiai változóknak a vizsgálatára. Az elemzés eredményeinek kiértékelése a diskurzusdeixis és a diskurzusjelölők szövegbeli funkciójának, kifejtettségének, illetve hatókörének vonatkozásában azt bizonyítja, hogy a metapragmatikai tudatosság a szövegtípus meghatározó szövegtipológiai sajátossága.

1 Bevezetés

Az alábbi tanulmány egy olyan kutatásnak egy részletét mutatja be, amely funkcionális kognitív keretben vizsgálja az érvelő érrettségi szövegeket. Az érvelő érrettségi szöveg a szövegtipológia tartományai szerint monologikus, írásbeli, tervezett, szerkesztett és koherens szöveg, amelyet nagyfokú tudatosság jellemez – mind a szövegalkotás folyamatát, mind a szöveg nyelvi megalkotottságát illetően. Ezért az érvelő érrettségi szövegekkel való szövegtani munkában fontos szerepet kell kapnia egy szövegtipológiai sajátosság vizsgálatának, a metapragmatikai tudatosság jelzéseinek, ezen belül a diskurzusdeixisnek és a diskurzusjelölőknek. E két szövegtipológiai változó kiemelése és azok részletes elemzése által válik lehetővé annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mennyiben jellemzi ezt a szövegtípust a metapragmatikai tudatosság.

A tanulmány a következőképp épül fel: az elméleti keret bemutatása során a munkám alapját képező szövegfogalom, valamint a kognitív szövegtipológia azon szempontjait vázolom fel, amelyek segítségével megragadhatóvá válnak egy-egy szövegtípus sajátosságai, majd az érvelő érrettségi szövegtípust mutatom be. Ezt követően a metapragmatikai tudatosság, valamint annak nyelvi jelzéseinek leírására kerül sor, külön kiemelve a diskurzusdeixis és a diskurzusjelölők fogalmait. Az elméleti kérdések tisztázását az elemzés eredményeinek összegzése követi, ennek alapján állapítható meg, hogy mennyiben számítanak a metapragmatikai tudatosság jelzésének, és a szövegtípus sajátosságának a vizsgált szövegbeli elemek.

2 A metapragmatikai tudatosság az érvelő érettségi szövegekben

2.1 Az érvelő érettségi szövegtípusról kognitív keretben

A különböző szövegtípusok, így az érvelő szövegek szövegtani-szövegtipológiai vizsgálatára mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban számos példát találhatunk, melyek elméleti háttéréről és empirikus kutatási eredményeiről Károly (2007) részletes áttekintést nyújt. A következőkben bemutatásra kerülő kutatás kiindulópontjaként a holista kognitív szövegtan és szövegtipológia szolgál (Tolcsvai Nagy 2001, 2006a, 2006b).

2.1.1 A kognitív szövegtipológia szempontjai

A kognitív szövegtipológia alapját egy olyan szövegfogalom jelenti, amely a szöveg kommunikációs és kognitív összetettségéből indul ki. A szöveg és az azzal kapcsolatos folyamatok (illetve a nyelv általában) ebben az elméleti keretben egyfajta ökoszisztemként értelmezhetőek (Rickheit és Strohner 1993), amelyek megváltoztatják az alkotó, a befogadó és a környezet, a beszédhelyzet viszonyát, így a szöveg produktumként az elméleti kogníciók és a környezet összjátéka (Tolcsvai Nagy 2001). Ebben az értelemben, a kommunikációs és kognitív összetettséget alapul véve a szöveg (Tolcsvai Nagy 2006a):

- nyelvi interakcióban funkcionál, amely a beszélő és a hallgató közös és egymásra irányuló cselekvése, a résztvevők a beszédhelyzetre, témára vonatkozó aktivált tudással aktív részesei az interakciónak;
- jellege és megértési feltételei valószínűsíthetők azokkal a részben egyetemes, részben kultúraspecifikus sémákkal (tudáskeretek, forgatókönyvek), amelyek a résztvevők beszédhelyzetre és nyelvi interakcióra vonatkozó tudásának összetett reprezentációi;
- alkotásának és megértésének folyamatában az alkotó és a befogadó szerkezeti és művelési tudása egyaránt érvényesül, a szövegelemek párhuzamos és egymásra következő elrendezésének megértése és a teljes szöveg ismeretében átfogó összefüggések áttekintése, belátása egyaránt megtörténik.

Az összetett megközelítési módból adódóan a szöveg több szempontból megközelíthető, ezek közül szövegtani szempontból a szöveg fizikai megvalósulása, művelési feldolgozása, összetett konceptuális szerkezetének feldolgozása kap kiemelt szerepet (Tolcsvai Nagy 2006b).

A szöveg fenti megközelítésmódja és különböző létezőmódjai mellett a funkcionális (holista) kognitív nyelvészet elméleti kerete, valamint a kategorizációban érvényesülő prototípuselv (úgy is mint a szövegtípus metanyelvi megközelítésének összetevője) határozzák meg a kognitív szövegtipológia elméleti és módszertani keretét (részletesen ld. Tolcsvai Nagy 2006b). Ebben az értelmezésben a szövegtípus nem kész szerkezet, hanem „olyan séma, amely a mindenkori beszélő számára többé-kevésbé rendelkezésre áll, alkalmazása több-kevesebb mentális erőfeszítést kíván” (Tolcsvai Nagy 2006b: 67). A szövegtipológia szempontjából fontos tényező a kategorizációban érvényesülő prototípuselv (Langacker 2008), ennek alapján a szö-

vegtípusok jellemzőinek leírása során olyan változókat kell megadni, amelyek minden szövegben érvényesülnek, mátrixba rendeződnek, tulajdonságokként jellegzetes nyálábokat alkotnak (Tolcsvai Nagy 2006b). Ezek a változók a szöveg nyelvészeti megközelítései szerint a következők lehetnek: a szöveg fizikai megvalósulásának szövegtipológiai változói (a szöveg határoeltsága, kiterjedése, tagoltsága), a szöveg műveleti szerkezetének szövegtipológiai változói (a szövegvilág és a nézőpont, a szubjektivizáció; a figyelem irányítása; a mikroszintű változók; a mezoszintű változók; a makroszintű változók) és a szöveg összetett értelmi-konceptuális szerkezetének változói (Tolcsvai Nagy 2006b).

2. 1. 2 Az érvelő érettségi szövegtípus

Az érvelő érettségi szövegtípus a szövegtipológia tartományai szerint monologikus, írásbeli, tervezett, szerkesztett és koherens szöveg. A szövegtípusra vonatkozó ismeretek nagyobb részben az oktatás során megtanultak alapján modellálódnak. Az oktatásban az érvelésre és az érvelő szövegtípusra vonatkozó ismereteket az oktatás témája, módja és céljai határozhatják meg – oktatáspolitikai szinten a Nemzeti alaptanterv, amelynek az érvelésre vonatkozó céljait az 1. táblázat összegzi (OKM 2003):

A NAT	Az érvelésre vonatkozó célkitűzések
III. rész Az iskolai nevelés- oktatás alapvető céljai	A kulcskompetenciák fejlesztése: az anyanyelvi kommunikáció mint kulcskompetencia: a szóbeli és írásbeli érvek helyzetnek megfelelő, meggyőző megfogalmazása és kifejezése, kritikus és építő jellegű párbeszéd, a nyelv másokra gyakorolt hatásának ismerete A kiemelt fejlesztési feladatok egyike a tanulás tanítása: a gondolkodási képességek (rendszeresítés, tapasztalás, kombináció, következtetés, problémamegoldás), illetve a kreatív gondolkodás fejlesztése, az értékelés, alternatívák végiggondolása, a tanulói döntéshozatal és az érvelés elősegítése
VII. rész NAT felépítése II. fejezet Magyar nyelv és irodalom	A magyar nyelv és irodalom műveltségterületén: önálló, a beszédhelyzetet és a hallgatóság igényeit figyelembe vevő szövegek megalkotása A fejlesztési feladatok szerkezete, ezen belül az írás, szövegalkotás: a szövegtípusok alapos ismerete, a normakövető írásmód az alapvető műfajokban, az azokhoz kötődő hagyományok, nyelvi-stilisztikai és kommunikációs jellegzetességek ismerete, a saját álláspont önálló kifejtése

1. táblázat. A Nemzeti alaptanterv érvelésre vonatkozó célkitűzései

Didaktikai-metodikai szinten a magyar nyelvi kerettantervben az érvelés a következő témakörökben jelenik meg: kulturált nyelvi magatartás, szóbeli és írásbeli szövegalkotás, magán- és közéleti kommunikáció, alapvető retorikai ismeretek, anyanyelvi ismeretek összefoglalása, a következő szövegműfajok által: vita, véleménynyilvánítás, szónoklat, magyarázat, értekezés, referátum, előadás, esszé (Antalné 2003). A közoktatás gyakorlati szintjén a helyi tantervek határozzák meg az érveléssel és az érvelő szövegműfajokkal kapcsolatos tartalmakat. A közoktatás bemeneti szabályozása mellett fontos áttekinteni, hogy ezek az ismeretek milyen módon valósulnak

meg a gyakorlatban, ez tankönyvek elemzése, óralátogatások, tanári interjúk által válhat lehetővé a későbbiek során.

A 2. táblázat azt összegzi, hogy milyen követelmények fogalmazódnak meg a közoktatás kimeneti szabályozásában, mit tartalmaz a kétszintű érettségi érvelő feladattípusa és követelménye az érvelő szövegtípusra vonatkozóan (OKM 2009):

Szemponatok	Követelmények
Tartalmi kifejtés	megfelelő tájékozottság a témában, gondolati érettség; a megjelölt kérdés tartalmas kifejtése; világos, átgondolt megközelítés; tájékozottság, a tudás meggyőző alkalmazása; kifejtettek állítások; releváns példák, hivatkozások; hihető, meggyőző gondolatok; kritikai gondolkodás; személyes reflexiók, kifejtett vélemény, álláspont
A szöveg szerkesztettsége	a feladatban megjelölt műfajnak, a témának és a témáról közölt gondolatoknak a megfelelő felépítése; a tartalmi kifejtés logikájával összhangban a téma felvezetése, kifejtése és lezárása elkülöníthető; arányos szerkezeti részek; meggyőző, világos, logikusan előrehaladó felépítés; az állítások és gondolategységek világos egymáshoz kapcsolódása; globális és lineáris kohézió megvalósulása; megfelelő terjedelem
Nyelvi minőség	a témának, a vizsgahelyzetnek, a személyes véleménynyilvánításnak megfelelő nyelvi, stílári regiszter, hangvétel; egyértelmű, folyékony, gördülékeny fogalmazás; külön érték az egyéni hangvétel, élvezetes, leleményes stílus; mondatfajták (tartalmi és szerkezet szempontból is) kellő változatossága; szabatos, pontos, szókinccs; kifejező stílus; az értelmes gondolatközlést lehetővé tevő választékos szóhasználat

2. táblázat. Magyar nyelv és irodalom — középszint; Javítási-értékelési útmutató

Az érvelésre, szövegalkotásra vonatkozó ismeretek kialakításában az oktatás nagyban merít a retorikai hagyományokból, amelyek meghatározzák a szövegszerkezet elrendeződését (bevezetés, tárgyalás és befejezés), valamint a szöveg megalkotásának folyamatát, az inventiót (feltalálás), a dispositiót (elrendezést) és az elocutiót (kidolgozás) (Fehér 2006), ezek az iskolai fogalmazástanítás szakaszai ma is.

Az érvelő érettségi szövegtípus leírásakor érdemes külön figyelmet szentelni annak a beszédhelyzetnek, amelyben a szövegalkotás folyamata zajlik: a szövegalkotó egy adott szövegimpulzus tartalma mellett, illetve ellen érvelve meghatározott időkereten belül és meghatározott terjedelemben hozza létre szövegét, amelynek nagyrészt a retorikai hagyományokra támaszkodó, a szövegalkotó számára ismert kritériumoknak kell megfelelnie.

2.2 A metapragmatikai tudatosság jelzései

2.2.1 A metapragmatikai tudatosság

A szövegalkotás folyamatában a szövegalkotó különböző fokú tudatossága nyilvánul meg, pragmatikai tudatossága mindazokat a műveleteket jelenti, amelyeket a szövegalkotó végrehajt a szöveg keletkezése során, a metapragmatikai tudatosság pedig a

nyelvi tevékenységre történő reflexió, amelynek során a szövegalkotó a saját szövegére reflektál (Verschueren 1999). A pragmatikai, illetve metapragmatikai tudatosságának mértéke az egyes szövegtípusok függvényében változik, a jelentésképzést nagy mértékben befolyásolhatja, hogy a szövegalkotó milyen mértékben használja a metapragmatikai tudatosság jelzéseit (Tátrai 2010a). Az érvelő érettségi szöveg esetében ahhoz, hogy a szövegalkotó a meghatározott időkereten belül a beszédhelyzetnek megfelelő szöveget tudjon létrehozni, azaz figyelembe vegye a szövegtipológiai kritériumokon túl a befogadó elvárásait, nagyfokú tudatosság szükséges – mind a szövegalkotás folyamatát, mind a szöveg nyelvi megalkotottságát illetően.

A metapragmatikai tudatosság, a nyelvi tevékenységre történő reflexió nyelvi kifejezői a metapragmatikai jelzések, amelyek által a szöveg szerveződése mellett a szövegalkotói és a befogadói tevékenység is a reflexió tárgyává válhat (Tátrai 2010a). A metapragmatikai tudatosság jelzései átszövik a szöveg értelemhálózatát, megjelennek a szöveg mikro-, mezo- és makroszintjén. További fontos sajátosságuk, hogy a kifejtettségük mértéke ikonikus összefüggésben áll a metapragmatikai tudatosság mértékével, ugyanis nyelvi minél kifejtettebbek, terjedelmesebbek a metapragmatikai jelzések egy szövegtípusban, annál inkább jellemzője annak a metapragmatikai tudatosság. A metapragmatikai jelzések által tehát megvalósítható:

- szövegszerveződésre történő reflektálás
- szövegalkotói és befogadói tevékenységhez való reflexív viszonyulás kifejezése
- idézéssel, említéssel együtt járó metapragmatikai tudatosság jelölése.

Ez utóbbi, az idézés és említés gyakran előfordul az érvelő érettségi szövegekben, erre a feladatmegfogalmazásban szereplő szövegimpulzus nyújt lehetőséget, amely az érvelés kiindulópontját jelenti, így gyakran idézik, illetve említik az érvelő szövegekben.

2. 2. 2 A diskurzusdeixis mint a metapragmatikai tudatosság jelzése

A deixis olyan nyelvi jelenség, amely a beszédhelyzet tér- és idő, valamint személyközi viszonyaira (exoforikus referencia) mutat rá, ezáltal lehetővé teszi a szöveg és a kontextus közötti kapcsolat létrejöttét (Levinson 1992, Laczkó 2008). A deixis rámutathat a szövegszerveződésre, illetve annak egészére, valamint egy részletére (endoforikus referencia), ez a diskurzusdeixis (Tátrai 2010b). A diskurzusdeixis több jelenséggel áll szoros kapcsolatban: a tér- és idődeixissel, a szöveg koreferenciális viszonyaival, illetve a metapragmatikai tudatosság jelzéseivel. Azáltal, hogy a szöveget tér- és időbeli kiterjedéssel bíró entitásként teszi hozzáférhetővé, a tér- és idődeixissel kapcsolatos metaforikus viszonya vitathatatlan. További fontos sajátosság a szöveg koreferenciális viszonyaival való szoros kapcsolat: a diskurzusdeixis értelmezéséhez szükséges a korábban említett antecedens, illetve a később következő posztedens ismerete.

A deixis mint rámutatás a szöveg művelési szerkezetének mikroszintű változójaként is vizsgálható, azaz hatóköre, az a szövegbeli tartomány, amelyben funkcionálisan kiterjed, kicsi (néhány szó, mondatrész), szövegtipológiai változóként leírható előfordulásának gyakorisága, illetve kifejtettségének mértéke (Tolcsvai Nagy 2006a). A diskurzusdeixis hatóköre azáltal, hogy a koreferens viszonyokhoz hasonlóan működik a szövegben, nemcsak a szöveg mikroszintjére, hanem annak mezoszintjére is

kiterjed(het) egy hosszabb szövegrész értelemhálózatának kiépülésére reflektálva, illetve azt elősegítve.

A diskurzusdeixis nyelvi megvalósulásai: a névmási deixis (*ez, így, úgy*), a teljes rámutatás és teljes főnév (*ilyen példát, ez a dolgozat*), a jelzős szerkezet (*a következő, az író által felvetett probléma*).

2. 2. 3 A diskurzusjelölő mint a metapragmatikai tudatosság jelzése

A diskurzusjelölők kategóriája funkcionális-pragmatikai, nem formai jellegű (Hansen 1998), egy több szempontból is heterogén csoportról van szó, amelynek tagjai különböző szófajúak és különböző nyelvi szintű egységek lehetnek: kötőszók, határozószók, ragozott igék, névutós/ragos főnevek, partikulák, határozói igenevek, például: *és, tehát, vagy; végül, mellesleg; érted, nézd; más szóval*, illetve lexémák, szintagmák (*pontosabban szólva, akárhogy is, bárhogy is*), tagmondatok és mondatértékű ragozott igealakok (*érted, nézd; úgy értettem, hogy...*) (Dér 2008).

A diskurzusjelölők meghatározására a szakirodalomban számos javaslat található, amelyekről részletes áttekintést nyújt Dér (2009), közös jegyként a diskurzusszerveződést lehet kiemelni (Dér 2008). A diskurzusjelölők diskurzusszervező funkciója abban áll, hogy „az általuk bevezetett S2 szegmens és az azt megelőző S1 szegmens interpretációja közti viszonyt jelzik” (Fraser 1999: 931 Dér Cs. I. ford.). A diskurzus szegmentálása és működtetése mellett a diskurzusjelölők a diskurzus egyes részeihez fűződő beszélői viszonyt, illetve a beszélőnek a hallgatóhoz fűződő érzelmi kapcsolatának kifejezői (Aijmer 2002). A diskurzusjelölők funkcióinak vonatkozásában a textuális (a témák összefüggésének, az idézésnek, az önjavításnak a kifejezése), az attitűdjelölő és az interakciós (a beszélő és hallgató viszonyára utal, mint a válasz, vélemény, értékelés, közös tudásra történő utalás) funkciókat emelhetjük ki (Schiffrin 1987).

3 A metapragmatikai tudatosság jelzéseinek elemzése az érvelő érettségi szövegekben

3. 1 A vizsgálat menete

Az elemzés a budapesti Németh László Gimnázium 2009-es magyar nyelv és irodalom középszintű érettségi érvelő szövegeinek alapján történt, 17 érettségi dolgozatot vizsgáltam. Az érvelő szövegekben egy Spiró Györggyel készült interjúrészlet tartalma mellett vagy ellen érveltek a diákok az irodalomolvasás és az írás mai helyzetének vonatkozásában.

Az alábbi interjúrészletben Spiró György, kortárs író az irodalomolvasás és az írás mai helyzetéről fejt ki véleményét.

»A nyelvvel kapcsolatban különben az jut eszembe, hogy a magyar irodalom veszélyben van, mert rohamosan csökken az olvasók száma a fiatal generációkban. Régóta tanítok az egyetemen, ott is látom. A baj az, hogy az általános iskolában nem szeretik meg az olvasást a gyerekekkel. Meggondolandó, nem kéne-e átírni egy csomó régi magyar irodalmi művet, például Jókai regényeit, hogy lehessen őket élvezni. A szavak felét a mai magyar gyerekek nem értik.«

Érveljen a Spiró György által felvetett problémák mellett és/vagy ellen! Hivatkozzon olvasmányélményeire, olvasói tapasztalataira is!

Az elemzést a következő szempontok alapján végeztem: sorra vettem, hogy milyen funkciót tölt be a diskurzusdeixis és a diskurzusjelölő a szöveg bevezetés – tárgyalás – befejezés egységeiben és megvizsgáltam a diskurzusdeixis és a diskurzusjelölők hatókörét, valamint kifejtettségének mértékét. Az elemzés eredményei alapján összegzem, hogy a metapragmatikai tudatosság jelzése mennyiben számít az érvelő érettségi szövegtípus szövegtipológiai sajátosságának.

3.2 A metapragmatikai jelzések vizsgálata a bevezetés – tárgyalás – befejezés szövegegységekben

A diskurzusdeixis a bevezetésben leggyakrabban a feladatmegfogalmazásban szereplő szövegrészletre mutat rá, így az érvelő érettségi dolgozatok egyik sajátos jellemzőjeként fontos megemlíteni, hogy a feladatmegfogalmazásban szereplő szövegimpulzus beépül a szövegekbe és azok részét képezi. A diskurzusdeixis ezekben az esetekben megnyitja a szöveg(ek) értelmezési tartományát (1), e funkció mellett számos esetben a bevezetés „hagyományos” funkcióihoz, a téma kijelöléséhez és a célok megfogalmazásához köthető (2).

- (1) A Spiró György által említett probléma rendkívül közel áll hozzám, mivel nem csak a hétköznapokban látom megjelenni, de saját családomban is találkozom vele.
- (2) Az én esszémben is viszont **arra** törekszem, hogy bemutassam a magyar irodalom társadalmi szerepét a felmerülő problémákkal együtt.

A bevezetésben szereplő diskurzusjelölők funkciója lehet textuális, ezen belül az újraformálást kifejező (3), valamint attitűdjelölő (4a-4b), a saját gondolatok, vélemények kiemelése történik e funkció által.

- (3) A Spiró György által felvetett probléma, **nevezetesen** az olvasók számának rohamos csökkenése valós gond.
- (4a) **Véleményem szerint** nem csak a fiatal generációkra, de a felnőttekre is igaz ez; nem csak Magyarországon, de globálisan is.
- (4b) Egyetértek az író feltevésével, azonban **véleményem szerint** a probléma orvoslására számos egyéb lehetőség is kínálkozik.

A diskurzusdeixis hatóköre a bevezetésben több bekezdés is lehet, a diskurzusjelölőé azonban kisebb, néhány mondat terjedelmű.

Az érvelő érettségi szövegek tárgyalás részének a funkciója a tézis(ek) megfogalmazása és az érvelés kifejtése, a pró és kontra érvek számbavétele, az érvek példákkal történő alátámasztása. A diskurzusdeixis a bekezdés első mondatában a szöveg szerveződését teszi explicitté, így segítve a befogadót a szövegben való tájékozódásban és annak megértésében. A diskurzusdeixis reflektálhat korábbi tartalmakra (5), vagy az adott bekezdés tartalmát vezeti elő (6).

- (5) Nézzük, hogy mi okozhatja a fenti jelenségeket.

- (6) **Ezzel a megállapítással** azonban el is érkeztem a valós problémához, az olvasók csökkenő számához a társadalomban, a fiatalság körében.

A diskurzusdeixis előfordulhat a bekezdés szövegegységén belül is, ezekben az esetekben nyelvi kevéssé kifejtettek és kisebb hatókörrel bírnak (7-9).

- (7) **Ennek a problémának** a következménye tehát a képzelőerő csökkenése, és ez egy újabb ok a változtatás igénye mellett.
- (8) **Ezzel szemben** a mai generáció a tévzés és a számítógépes játékok bűvkörében elfelejti, hogy olvasni is kéne, és még szomorúbb, hogy gyakran szülei is elfelejtik.
- (9) Másik ok lehet **a már emlegetett** szülői odafigyelés és közeli környezet.

A tárgyalásban a diskurzusjelölő vizsgálatánál a diskurzusdeixishez hasonlóan az egyes bekezdésekben való szövegbeli pozíció jelentette a kiindulópontot, ugyanis a funkciókat tekintve ebből a szempontból figyelhető meg különbség. A bekezdés első mondatában előforduló interakciós funkció (10) a figyelem irányítását, az attitűdjelölő funkció (11a, 11b) a személyes vélemény megfogalmazásának bevezetését jelöli.

- (10) **Visszatérve** személyes olvasási élményeimről az általánosabb problémára, a gimnázium alatti évek szintén nem bővelkednek túl gyakran olvasásban eltelt órákban.
- (11a) **Az én személyes meglátásom szerint** a fiatalok igenis szeretnek olvasni, és nem itt keresendő a probléma.
- (11b) Nyilvánvaló, hogy lehetetlen kiválasztani olyan olvasmányt, amely mindenkinek tetszik, de **személyes véleményem szerint** újítani lehetne ezen a téren.

A bekezdés szövegegységén belül szintén számos példa mutatja az attitűdjelölő funkciót, a személyes vélemény bevezetését (12), ezen kívül a textuális, a kapcsoló funkció a gondolati egységek tagolásának szándékát is jelöli (13a, 13b).

- (12) **Szerintem** ez a megoldási javaslat több szempontból sem szerencsés:
- (13a) **először** is az irodalmi művek stílusát épp a nyelvezet adja, ezért nagy veszteség lenne pont a nyelvezeten változtatni, hisz akkor már nem ugyanaz a mű lenne.
- (13b) **Másodsorban** pedig azért nem szerencsés, mert egy ilyen „műátírás” nem minden esetben kivitelezhető, hiszen a magyar például régebben több igeidővel rendelkezett háromnál, s ezeket az árnyalatnyi különbségeket nem lehetne pontosan átadni.

A (14)-es példában a textuális funkció újraformálást jelöl, az összekötött két szövegegység tartalmának nemcsak nyomatékosítására, hanem újra történő értelmezésére is sor kerül.

- (14) **Magyarán** nem tudják elképzelni, amit olvasnak, ezért nem tudják élvezni azt.

A bekezdés utolsó mondatában (15) a diskurzusjelölő a gondolatok összegzésének szándékát jelöli, a korábban mondottakra reflektál, ez a textuális, kapcsoló funkció egy esete.

- (15) **Tehát** az emberek változó nézőpontjainak is köze lehet az olvasás visszaeséséhez, és így nemhogy az általános iskolában, de még az otthonukban sem szerettetik meg velük az olvasást.

Az E/1. személyű ún. kijelentésattitűdöt kifejező ige az attitűdjelölő funkció nyelvi kifejezésének lehetősége (16-17), de az interakciós funkciót is betöltheti, az aktivált közös tudásra történő utalás is kifejezhető a T/1. személyű igealakkal (18).

- (16) **Úgy gondolom**, helyénvaló, hogy a megoldások kapcsán is felvessek néhány problémát.
 (17) **Ahogy én látom**, a mai magyar irodalomban egyre-másra bukkannak fel olyan tehetségek, akikre ötven év elteltével is büszkék lehetünk.
 (18) **Láthatjuk tehát**, hogy mik idézték elő a problémát.

A befejezésben mind a diskurzusdeixis, mind a diskurzusjelölő szövegegység hagyományos szerepének, az „összefoglalásnak” a felépítéséhez járul hozzá. Emellett további fontos jellemző, hogy ebben a szövegegységben található a nyelvileg leginkább kifejtett és a legnagyobb hatókörrel bíró metapragmatikai jelzések. A diskurzusdeixis gyakran áll a bekezdés első mondatában (19-20) a szöveg egészére rámutatva.

- (19) **Az eddig taglalt dolgokat** általánosításnak tartom, a fejlett világban szinte mindenhol ez folyik.
 (20) **A korábban említetteket összegezve** véleményem szerint, a Spiró György által megfogalmazott probléma csak a jéghegy csúcsa, az arra adott megoldás pedig látszati gyógyír.

A diskurzusjelölők hasonló funkciókat töltenek be a befejezésben, a textuális, összegző funkció által (21–22) a szöveg egészére reflektálnak, az összefoglaló gondolatokat vezetik be.

- (21) **Összefoglalva** írásomat elmondhatom, hogy főleg Spiró György megállapítása mellett érveltem, néhol kiegészítve azt.
 (22) **Egy szó mint száz** az olvasás fontosságát vissza kell ültetni az emberek szokásai közé.

A 23-as példa ismét a személyes vélemény kifejezését jelzi, az ilyen jellegű attitűdjelölő funkció nagy arányban megjelenik ebben a szövegegységben is.

- (23) Spiró György **szerintem** jogosan vette észre, hogy „az irodalom veszélyben van”.

4 Összegzés

A metapragmatikai jelzéseknek, a diskurzusdeixisnek és a diskurzusjelölőknek a vizsgálata, illetve funkcióik számbavétele azt bizonyítja, hogy a metapragmatikai tudatosság az érvelő érettségi szövegek meghatározó szövegtipológiai sajátossága. A metapragmatikai jelzések funkciói két terület, a szövegalkotói és befogadói tevékenységhez való reflexív viszonyulás, valamint a szöveg szerveződésére történő reflektálás köré szerveződnek, hozzájárulva ezzel a szöveg értelmi szerkezetének kiépüléséhez, valamint a befogadó értelmezési folyamatának irányításához és elősegítéséhez. A vizsgálat eredményeit a 3. és a 4. táblázat szemlélteti:

		A diskurzusdeixis funkciója	A diskurzusdeixis hatóköre és kifejtettsége
bevezetés		téma kijelölése célok megfogalmazása	nagyobb egységekre, több bekezdésre mutat rá a leginkább kifejtett
t á r g y a l á s	bekezdés	a megelőző, illetve az	mezoszintű szövegegységre
	első mondatában	adott bekezdés tartalmára történő rámutatás	történi rámutatás kifejtettség változatos
	bekezdés	a bekezdésen belüli	néhány mondatra történő
	szöveg-egységén belül	tartalmakra történő rámutatás	rámutatás, kifejtettség változatos
befejezés		összegzés szándékának jelzése	nagyobb egységekre történő rámutatás a leginkább kifejtett

3. táblázat. A metapragmatikai jelzések érvelő érettségi szövegekben történő elemzésének eredményei – a diskurzusdeixis

		A diskurzusjelölő funkciója	A diskurzusjelölő hatóköre és kifejtettsége
bevezetés		attitűdjelölő funkció textuális: összegző, újraformálást jelölő, kapcsoló funkció	textuális funkció esetében néhány mondat kifejtettség változatos
t á r g y a l á s	bekezdés	interakciós: közös tudásra	a textuális funkció típusától
	első mondatában	történi utalás, attitűdjelölő	függően: összegző: nagyobb szövegegységek kapcsoló: néhány mondat
	bekezdés	interakciós funkció: közös tudásra történő utalás,	újraformáló: néhány mondat
	szöveg-egységén belül	attitűdjelölő, textuális: összegző, kapcsoló, újraformálás	kifejtettsége változatos: az egyszavastól a többszavas, akár tagmondat terjedelmű diskurzusjelölőig
befejezés		attitűdjelölő funkció textuális: összegző funkció	nagyobb egységekre történő reflektálás kifejtettsége: többszavas, nyelvtileg kifejtettebb diskurzusjelölők

4. táblázat. A metapragmatikai jelzések érvelő érettségi szövegekben történő elemzésének eredményei – a diskurzusjelölő

A vizsgálat eredményeit későbbi kutatások árnyalhatják, további dolgozatok elemzése kiegészítheti a jelen vizsgálat szempontrendszerét, valamint egyéb metapragmatikai jelzések (idézés, említés) vizsgálatba történő bevonása segítségével még inkább megragadhatóvá válhat az érvelő érettségi dolgozatok e sajátossága. A további vizsgálatok nemcsak a szövegtípus sajátosságainak leírásához járulnak hozzá, hanem több szempontból hasznosíthatja azokat mind az anyanyelv-pedagógia, mind pedig az idegennyelv-pedagógia egy folyamatközpontú írásktatás elméleti háttéréként.

Irodalom

- Aijmer, K. 2002. *English Discourse Particles. Evidence from Corpora*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Antalné, Sz. Á. 2003. A fogalmazástanítás alapjai. In: Antalné, Sz. Á., Kugler, N. 2003. *Anyanyelvi tantárgy-pedagógiai témavázlatok*. Kézirat.
- Dér, Cs. I. 2008. *Diskurzusjelölők – funkcionális szóosztály?* Elérhető: <http://fgtort.nyud.hu/images/stories/bum5/DerCsillaBUM5.pdf>
- Dér, Cs. I. 2009. Mik is a diskurzusjelölők? In: Keszler, B., Tátrai, Sz. (szerk.) *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta. 293–303.
- Fehér, E. 2006. Szövegtipológia a retorikai hagyományban. In: Tolcsvai Nagy, G. (szerk.) 27–63.
- Fraser, B. 1999. What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* 31: 931-952.
- Hansen, M. 1998. The Function of Discourse Particles. A Study With Special Reference to Spoken Standard French. *Pragmatics & Beyond. New Series 53*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 65–90.
- Károly, K. 2007. *Szövegtan és fordítás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Laczkó, K. 2008. A mutató névmási deixisről. In: Tolcsvai Nagy, G., Ladányi, M. (szerk.) *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 309–347.
- Langacker, R. W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: University Press.
- Levinson, S. C. 1992 [1983]. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oktatási és Kulturális Minisztérium 2003. 243/2003. (XII. 17.) Kormányrendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról. Elérhető: www.okm.gov.hu/letolt/kozokt/nat_070926.pdf
- Oktatási és Kulturális Minisztérium 2009. Magyar nyelv és irodalom középszintű írásbeli érettségi vizsga javítási-értékelési útmutató. Elérhető: http://www.okm.gov.hu/letolt/okev/doc/erettsegi_2009/k_magyir_09maj_ut
- Rickheit, G., Strohner, H. 1993. *Grundlagen der kognitiven Sprachverarbeitung. Modelle, Methoden, Ergebnisse*. Tübingen, Basel: Francke.
- Schiffirin, D. 1987. *Disourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tátrai, Sz., Tolcsvai Nagy, G. (szerk.) 2008. *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Budapest: Tinta.
- Tátrai, Sz. 2010a. *A pragmatika nézőpontja – a nézőpont pragmatikája*. Kézirat.
- Tátrai, Sz. 2010b. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 134. évf. 2. sz. 211–233.
- Tolcsvai Nagy, G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy, G. (szerk.) 2006. *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest: Tinta.
- Tolcsvai Nagy, G. 2006a. Szövegtan. In: Kiefer (szerk.) *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 149–174.
- Tolcsvai Nagy, G. 2006b. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.) 64–90.
- Verschueren, J. 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.

Angol–magyar statisztikai gépi fordítórendszer minőségének javítása

Laki László János

PPKE ITK Interdiszciplináris Műszaki Tudományok Doktori Iskola
laki.laszlo@itk.ppke.hu

Kivonat: Tanulmányomban a statisztikai gépi fordítás minőségének javításával foglalkoztam. Elsőként megvizsgáltam, hogy az angol–magyar nyelvpárok közötti SMT rendszer minőségét a kétnyelvű szótár hozzáadásával lehet-e javítani. A továbbiakban az egyre mélyebb hibridizációt vizsgáltam, amikor a statisztikán kívül környezetfüggetlen szabályokat is építettem a fordítórendszerbe, ezáltal sikerült az eredményeimet tovább javítanom. Végül létrehoztam egy magyar–lovári nyelvpárok közötti fordítórendszert, ami azt a kérdést vizsgálta, hogy milyen minőségű fordítást tudok létrehozni grammatikailag közelebb álló nyelvpárok esetén.

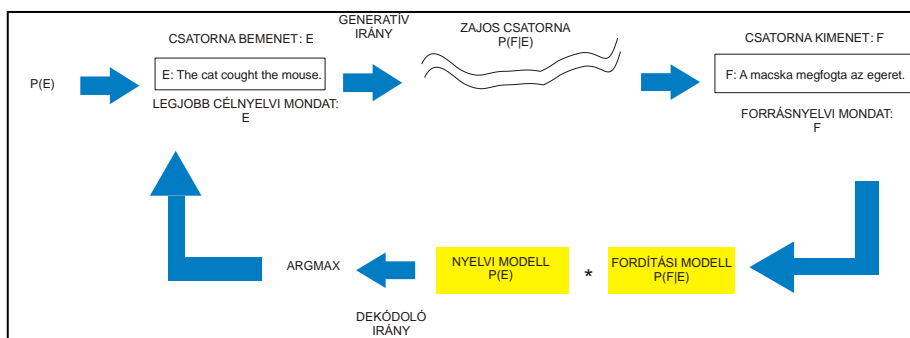
1 Bevezetés

Az informatika fejlődése szinte az összes tudományág számára új lehetőségek halmozát nyitotta meg, és ez nem volt másképp a nyelvészetben sem. A humán nyelvtudomány egyik legfőbb feladata a gépi fordítás megvalósítása. Különösen fontos a globalizálódó világban a különböző nyelven írt szövegek megértésének támogatása. A tökéletes fordítás talán elérhetetlen célnak tűnik, különösen irodalmi művek, műfordítások esetén, hiszen az emberi kreativitást gépi módon nem lehet helyettesíteni. Első lépésként tehát az idegen nyelvű szövegeknek az ismert nyelvre való lefordítása a cél, olyan minőségben, amiből az idegen nyelvet nem beszélő olvasó értelmezni tudja a szöveg tartalmát. A különböző nyelvi sajátosságok nehezen fogalmazhatók meg, és állíthatók össze olyan teljes, mindent magába foglaló szabályrendszerre, mely gépi nyelvre alakítható, illetve a számítógép számára feldolgozható legyen. Ilyen nyelvi sajátosságok például a helyesírási szabályok, nyelvek közötti fordítás szabályai, morfológiai elemzés stb. Ezzel szemben kézenfekvő megoldásnak tűnik statisztikai módszereket használni ezen feladatok megoldására. Jelen munkám célja a magyar és más nyelvek közötti statisztikai gépi fordítás vizsgálata, gyakorlati megvalósítása, illetve a meglévő módszerek javítása és a témában lévő lehetőségek felmérése.

2 Statisztikai gépi fordítás

A számítógépek, az informatikai eszközök és a számítógépes programok lehetővé tették a modern fordítási eljárások térhódítását, a gépi fordítás létrejöttét. A gépi fordítás egy automatikus eljárás, amely egy meghatározott szöveget adott nyelvről (forrásnyelv) egy kívánt nyelvre (célnyelv) fordít. A fordítórendszerek fejlődése során

több fő irányvonal volt megfigyelhető, amelyek közül a szabályalapú, valamint a statisztikai módszereket használó rendszerek lettek a legelterjedtebbek. A statisztikai gépi fordítás (SMT) módszerének nagy előnye a szabályalapú fordítással szemben, hogy az architektúra létrehozásához nem szükséges a nyelvek grammatikájának ismerete. A rendszer tanításához csupán egy kétnyelvű korpuszra van szükség, amelyből statisztikai megfigyelésekkel nyerjük ki a szabályokat. Az idegen nyelvű kutatások során (pl. angol–spanyol, spanyol–katalán, angol–francia nyelvpárok esetében) elért komoly eredményekben bízva választottam ezt a módszert, hogy létrehozzak egy fordítórendszert az angol–magyar nyelvpárhoz.

1. ábra. Statisztikai gépi fordítás elmélete (Jurafsky 2009: 878)

Az SMT rendszer alapötlete a beszédtechnológiából származik. Célunk, hogy egy mondatot lefordítsunk egy nyelvről (forrásnyelv) egy másikra (célnyelv). Ezen folyamat során az egyetlen, amit biztosan tudunk, az a mondat, amit le szeretnénk fordítani (forrásnyelvi mondat). Ezért a fordítást úgy végezzük, mintha a célnyelvi mondatok halmazát egy zajos csatornán átengednénk, és a csatorna kimenetét összehasonlítanánk a forrásnyelvi mondatokkal. Az a mondat lesz a rendszerünk kimenete, amelyik a legjobban hasonlít a fordítandó mondatra. Ez a zajoscsatorna-modell átfogalmazható egy feltételes valószínűségi modellé, amely a Bayes-tétel használatával a következőként írható le formálisan (1):

(1)

Az (1) képlet alapján a fordítási feladat megfogalmazható úgy, mint a két valószínűség lehetséges szorzatai közül a legmagasabb. Az első valószínűség az úgynevezett fordítási modellből számolható, melynek a feladata a fordítás tartalomhűségének biztosítása; míg a második (nyelvi modell) felelős azért, hogy a fordítás az olvasó számára minél természetesebb legyen. Ezt a két modellt egy kétnyelvű párhuzamos korpuszból számítjuk ki.

A rendszer felépítéséhez egy angol–magyar nyelvpárok közti párhuzamos korpuszt használtam, amely a Hunglish (Halácsy et al. 2005) korpusz két alkorpuszából áll: a Literature és a Magazines nevű részekből (a továbbiakban LitMag). A LitMag korpusz 654 939 mondatot és 9 425 911 szót tartalmaz, így kisméretű korpusznak tekinthető.

Több módszert is megvizsgáltam, melyek képesek párhuzamos korpuszból információt kinyerni. Végül az IBM modellek mellett döntöttem, mivel hatékony, viszony-

lag pontos, és a feladatnak nagyon jól megfelelő algoritmusnak bizonyultak. Ebből kifolyólag kezdtem használni a Moses keretrendszert (Koehn et al. 2007, Koehn 2009), amely implementálja ezeket a modelleket. Ebben a rendszerben megtalálható a párhuzamos korpusz előfeldolgozása, a fordítási és nyelvi modellek létrehozása, a dekódolás, valamint a BLEU-pontra optimalizálás. A kiértékeléshez ezt a BLEU-módszert (BiLingual Evaluation Understudy) használtam, melynek lényege, hogy a fordításokat referenciafordításokhoz hasonlítja és pontozza őket. Eredményként egy 0 és 1 közötti valós számot kapunk. A fentebb jelzett tanítás után az alaprendszer 0,1085 (10,85%) BLEU-pontot kapott.

Szembetűnő eredmény, hogy a más nyelvek közötti fordítógépek eredményei sokkal jobbák az angol–magyar nyelvű fordítógépekhez képest: angol–francia 32%, spanyol–katalán > 40%, angol–spanyol 30% (EuroMatrix-táblázat 2007). Ha jobban megvizsgáljuk az eredményeket, az is látszik, hogy az előbb felsorolt nyelvek között nagy hasonlóság van mind nyelvtanilag, mind a szavak szintjén. Kis eltérés van ugyanis a szórendben és a nyelvtani szerkezetekben. Ennek köszönhetően a gépi fordítórendszer nagyobb biztonsággal képes létrehozni a transzformációkat a két nyelv között, valamint a kapott fordítások is sokkal jobban fognak hasonlítani a referenciafordításokhoz. Ezzel szemben a magyar és az angol nyelv között igen jelentős a formai és grammatikai eltérés. Ennek köszönhetően, ha ugyanazt a rendszert használjuk angol–francia vagy angol–magyar viszonylatban, jelentős minőségi különbség figyelhető meg. A pusztán statisztikai rendszer helyett tehát célszerű valamilyen szabályalapú elemet is tartalmazó, ún. hibrid rendszert alkalmazni a fordítás minőségének javítása érdekében.

3 Szótár hozzáadása a korpuszhoz

A fordítórendszerek kiértékelésénél megfigyelhető, hogy a szóösszerendelő nehezen találja meg az összetartozó szövegrészeket, ha azok a nyelvtani szerkezet miatt messze vannak egymástól, vagy nagyon eltérnek. A túl hosszú mondatok is gyakran okoznak nehézséget. Az első ötlet a minőség javítására, hogy az eredeti korpuszhoz hozzáadtam egy kétnyelvű szótárat. Ettől azt reméltem, hogy a kifejezések pontos fordítása nemcsak segít az összerendelőnek megtalálni az összetartozó kifejezéseket a mondatban, hanem csökkenti a lefordíthatatlan szavak számát is.

Ehhez a feladathoz egy egyszerű angol–magyar szótárat használtam (Vonyó 1999), melyet először átalakítottam oly módon, hogy egy kifejezésnek csak egyetlen megfelelője legyen. Így 344 924 darab kifejezéspárt kaptam. Az elkészült szótárat többször is beleraktam a korpuszba azért, hogy a helyes előfordulások minél nagyobb súllyal forduljanak elő a fordítási modellben. Ezzel párhuzamosan viszont folyamatosan csökken az eredeti korpusz fontossága, csökken a többszavas kifejezések súlyozása a fordítási modellben, és romlik a nyelvi modell minősége. Ennek érdekében meg kell találni azt a számot, hogy hányszor éri meg a szótárat hozzáfűzni a korpuszhoz. Ennek érdekében az SMT rendszeremet úgy tanítottam be, hogy az eredeti korpuszhoz egyszer, kétszer, háromszor, négyszer és ötször hozzáadtam a kétnyelvű szótárat. Ezen rendszerek eredményeit a következő táblázat (1. táblázat) szemlélteti.

Az 1. táblázatból látszik, hogy az alaprendszer (10,85% BLEU) értékéhez képest az 1xszótár behelyezésével 0,33%-os javulás figyelhető meg, mely mértéke a behelyezett szótárak számától függően folyamatosan csökken. A BLEU érték azért legjobb az első esetben, mert a szótár mérete összemérhető az eredeti korpusz méretével (fele

az eredeti korpusznak), és emiatt annak ismétlése viszonylag hamar eltolja a súlyokat. A szótár többszörös hozzáadásától várt javuláshoz szükséges lenne egy nagyobb méretű, párhuzamos mondatszintű korpusz is, ám korlátozott erőforrásaim miatt nem volt alkalmam ilyet használni.

Rendszer	BLEU-érték
Alaprendszer fordítása:	10,85%
Alap+1xszótár rendszer fordítása:	11,18%
Alap+2xszótár rendszer fordítása:	11,01%
Alap+3xszótár rendszer fordítása:	10,88%
Alap+4xszótár rendszer fordítása:	10,87%
Alap+5xszótár rendszer fordítása:	10,87%

1. táblázat. Különböző rendszerek BLEU-eredményei

A tesztalmból kiválasztott példamondat fordításait a 2. táblázat tartalmazza. Az első sorban az eredeti angol mondat olvasható, a másodikban ennek a referenciamondat fordítása; továbbiakban pedig az alaprendszer, illetve a több szótárral kiegészített SMT fordítások eredményei találhatók.

Rögtön az első kifejezés elemzésénél feltűnik az *I wonder* fordításában való eltérés. Mind az alaprendszer, mind a legjobb eredményt nyújtó első rendszer *csak tudnám*-ra, míg a többi a *kíváncsi vagyok*-ra fordítja. Annak ellenére, hogy mind a két fordítás helyes, az automatikus kiértékelővel mégis más eredményt kaptam, mivel a referenciamondatban a *kíváncsi vagyok* szerepel.

A következő érdekes kérdés a *teaching us* elemzése. A fordítás vizsgálatából kiderült, hogy az alaprendszer a *teaching*-et a *tanítást*-ra fordította, ami a mondatbeli jelentéstől nem is áll messze. Ezzel szemben a szótárral kiegészített rendszerekben egységesen a *tanított nekünk* kifejezés érte el a legnagyobb valószínűséget, amely az *us* fordítását (*nekünk*) jobban tükrözi; sőt kissé elvont értelmezéssel az eredeti jelentéshez is közelebb áll, a szó szerinti fordításhoz képest. A legnagyobb probléma itt is az, hogy nem egyezik meg a referenciamondattal, ezért nem kap nagyobb BLEU-értéket.

A *said* fordításánál hasonló jelenség figyelhető meg. Az alaprendszer *kérdezte*, míg a szótáras módszerek a *szólt* fordítást adták, amely annak tudható be, hogy a szótárban ez volt a megfeleltetése.

Nézzük a példa második részét. Látható, hogy az alaprendszer eredménye viszonylag gyenge (*mikor ő az*). Ez amiatt van, hogy a szóösszerendelő a hosszabb mondatok második felét gyakran hozzákapcsolja valamelyik szóhoz, így torzul a fordítási modell. Ebből kifolyólag a dekódoló sem tud megbirkózni a hasonló szövegrészekkel, így fordulhat elő, hogy a program „összecsapja” a fordítandó mondatok végét. Ezzel szemben a szótáras esetekben megfigyelhető változások bizonyítják a szóösszerendelő minőségének javulását. Az 1xszótár esetben már egy kerek mondatot kapunk, 2xszótár esetben megjelenik a *zsibongó tömeg*, 3xszótár után pedig a *mikor elindult az összeverődött tömeg* kifejezés lett a rendszer szerinti legjobb fordítás.

A statisztikai gépi fordítórendszerek egyik nagy hiányosságát tükrözi, hogy az angolban az *into* prepozíció egy külön egységnek felel meg, de a fordító nem találja a helyes magyar fordítást. Mivel a magyar nyelv toldalékokat használ, ezért a főnévhez kapcsolódó különböző ragok más-más jelentéssel bíró szavakat hoznak létre, melyek közül a fordítómodul általában nem a helyes toldalékkal ellátottat választja ki. Ennek

köszönhető az, hogy az *into* az első három esetben mintha nem is jelenne meg a fordításban (*tömeg*), a 3xszótáros rendszertől már látható (a *tömegben*), ami már ragozott alak ugyan, de a program még mindig nem a helyes toldalékot találta meg.

Angol referenciafordítás:	" i wonder who 'll be teaching us ? " said hermione as they edged into the chattering crowd .
Magyar referenciafordítás:	- kíváncsi vagyok , ki tartja a tanfolyamot - morfondírozott hermione , miközben barátaival befurakodtak a tömegbe .
Alaprendszer fordítása:	- csak tudnám , ki lesz a tanítást ? - kérdezte hermione , mikor ő az .
Alap+1xszótár rendszer fordítása:	- csak tudnám , ki lesz tanított nekünk ? - szólt hermione , mikor elindult a jóvöltábol .
Alap+2xszótár rendszer fordítása:	- kíváncsi vagyok , aki tanított nekünk ? - szólt hermione , mikor elindult a zsbongó tömeg .
Alap+3xszótár rendszer fordítása:	- kíváncsi vagyok , ki lesz tanított nekünk ? - szólt hermione , mikor elindult az összeverődött tömegben .
Alap+4xszótár rendszer fordítása:	- kíváncsi vagyok , ki lesz tanított nekünk ? - szólt hermione , mikor elindult az összeverődött tömegben .
Alap+5xszótár rendszer fordítása:	- kíváncsi vagyok , ki lesz tanított nekünk ? - szólt hermione , mikor elindult az összeverődött tömegben .

2. táblázat. Különböző rendszerek eredményeinek összehasonlítása

Igaz, hogy a BLEU módszerrel való kiértékelés hatékonysága vitatható, ennek ellenére alkalmas az SMT rendszerek összehasonlítására. Emiatt vizsgáltam meg a különböző rendszerek 1-9-gramos kifejezésekre vonatkozó BLEU %-ait is (3. táblázat). Megfigyelhető ugyanis, hogy az alaprendszerhez képest (1) a szótárral kiegészített rendszerek 1-4-gram esetén mind jobb eredményt értek el. Ez jól mutatja, hogy a szótárban túlnyomórészt egy-két, de maximum négy-öt szóból álló kifejezések voltak, és emiatt ezek fordítása is egyre jobb lett. Látható, hogy a legjobb eredményt elérő 1xszótáros (2) rendszer eredménye szinte az összes esetben jobb lett, mint az alaprendszer, tehát ekkor közelítette meg legjobban a korpusz és a szótár méretének optimális arányát. E szint felett kezdenek az egy-két szavas kifejezések túl dominánssá válni, ami lerontja a magasabb n-gram értékeket. Ezért van az 5xszótár (4) esetben, hogy az 1-gram értéke sokkal magasabb még az 1xszótáros rendszerénél is, de már 2-gram esetén alacsonyabb lesz nála, míg 5-gram esetén már az alaprendszerénél is.

	1-gram	2-gram	3-gram	4-gram	5-gram	6-gram	7-gram	8-gram	9-gram
1	47,05	16,29	7,07	3,54	1,94	1,14	0,74	0,57	0,46
2	47,60	16,62	7,35	3,78	2,02	1,19	0,75	0,57	0,43
3	47,55	16,46	7,25	3,75	2,09	1,25	0,81	0,60	0,46
4	47,32	16,33	7,09	3,64	1,94	1,09	0,68	0,47	0,33
5	47,74	16,43	7,19	3,63	1,93	1,08	0,68	0,51	0,39

3. táblázat. Különböző rendszerek n-grammonkénti eredményeinek összehasonlítása (BLEU-%-ban)

Sorai: 1. Alaprendszer; 2. Alap+1xszótár rendszer fordítása; 3. Alap+2xszótár rendszer fordítása; 4. Alap+3xszótár rendszer fordítása; 5. Alap+5xszótár rendszer fordítása

Az eredmények fontossága abban rejlik, hogy rámutatnak: a szóösszerendelés javításával lehet javítani a fordítórendszer minőségét.

4 Joshua

Következő lépésként a további hibridizáció lehetőségeit vizsgáltam. Látható, hogy az egymástól távoli nyelvek fordítása esetén – amilyen például a magyar és az angol nyelvű pár – az egytagú kifejezések közti statisztikákon felül szükség van más fogódzók kihasználására is. Ilyen tulajdonságok lehetnek a nyelvtani szabályok.

A fenti célok elérésére nyújthat lehetőséget a Joshua keretrendszer (Li et al. 2009), mely nem pusztán szó- vagy frázisszintű statisztikai valószínűségi modelleket használ, hanem bizonyos nyelvtani jellemzők előfordulását is figyelembe veszi. A Joshua rendszer további nagy előnye, hogy képes ezen generatív szabályok közti fordításra oly módon, hogy megadhatóak a szabályok mind a forrásnyelvre, mind a célnyelvre, valamint az is definiálható, hogy mekkora valószínűséggel transzformálhatók át a szabályok egymásba. Ennek köszönhetően alkalmasabb egymástól morfológiailag és szintaktikailag távoli nyelvpárok közötti fordításra.

A feladat során a következő egyszerű szabályrendszert használtam, hogy megbecsülhessem, hogy a módszer mennyire alkalmas az elvárt feladat megoldására:

$$[S] \parallel [X,1] \parallel [X,1] \parallel 0 \ 0 \ 0 \quad (2)$$

$$[S] \parallel [S,1] [X,2] \parallel [S,1] [X,2] \parallel 0.434294482 \ 0 \ 0 \quad (3)$$

A szabályok a következő részekből épülnek fel, melyek a \parallel jellel vannak elválasztva. A szabály első része az úgynevezett baloldali nem-terminális, míg a második és harmadik részt a jobb oldali nem-terminálisok alkotják. Minden fordítási szabály mögött három szám áll, melyek negatív logaritmusú valószínűségek. Jelentésük:

- egy forrásnyelvi frázis valószínűsége adott célnyelvi frázis esetén
- egy forrásnyelvi szó lexikális fordításának valószínűsége adott célnyelvi szó esetén
- egy célnyelvi szó lexikális fordításának valószínűsége adott forrásnyelvi szó esetén

A Joshua rendszert a 2-es bekezdésben már leírt LitMag korpusszal tanítottam be, hogy összehasonlíthassam a Moses rendszer eredményeivel. Ennek értékelése a 4. táblázatban látható.

Rendszer	BLEU érték
Alaprendszer	10,85%
LitMag+Joshua+OOV	9,85%
LitMag+Joshua	11,06%

4. táblázat. A Joshua rendszer eredményének összehasonlítása

A Joshua rendszer alapértelmezetten minden szót, amelyet nem tudott lefordítani, megjelöl az OOV (Out Of Vocabulary) jellel. Látható, hogy így a fordítás minősége rosszabb, mint az alaprendszeré. Ez annak tudható be, hogy például a tulajdonneveket

is megcímzi a fordításban, és hiába lett volna helyes a fordítás, ezzel mégis elrontja azt. Ennek elkerülése érdekében utólag eltávolítottam ezeket a címkéket, és a 11,06%-os BLEU értéket kaptam, amely a rendszer nagymértékű javulását mutatja.

Az 5. táblázat jól szemlélteti, hogy akár már egy egyszerű szabály bevezetésével is hogyan változik a fordítórendszer eredménye. A *for a little while only* szerkezetet az alaprendszer egyszerűen *egy darabig csak*-nak fordította, míg a Joshua rendszer a rekurziós szabály alkalmazásával megtalálta a helyes *csak egy kis ideig* fordítást. Ebből a példából még az is látszik, hogy az emberi kiértékelő számára mind a két fordítás elfogadható, de a gépi kiértékelés számára az első minimális, míg a második fordítás maximális értéket kapott.

Angol referenciam fordítás:	" for a little while only , " said the voice quietly .
Magyar referenciam fordítás:	- csak egy kis ideig - mondta a hang csendesen .
Alaprendszer fordítása:	- egy darabig csak - mondta a hang .
Joshua rendszer fordítása:	- csak egy kis ideig nyugodtan - mondta a hang .

5. táblázat. Példafordítás a Joshua rendszerrel

Annak ellenére, hogy rendkívül ígéretesnek tűnik ez az új rendszer, eredményeimben mégis kevés helyen tüntettem fel. Ennek az az oka, hogy nagyobb korpusz esetén túlságosan nagy lett a rendszer erőforrásigénye, mely problémát a közeljövőben szeretnék kiküszöbölni.

5 Cigány–magyar SMT rendszer

Ahogy a 2. fejezetben már említettem, nagy nehézséget jelent grammatikailag távoli nyelvek között – mint például az angol és a magyar – a gépi fordítás megvalósítása. Munkám során megvizsgáltam, mekkora lehetőség rejlik az olyan nyelvpárok közötti gépi fordításban, amelyek a magyarhoz morfológiai gazdagságában közelebb állnak. Választásom a cigány nyelvre esett, mivel ez a nyelv nemcsak megfelel az előbbi feltételnek, hanem még kutatási szempontból is egyedülálló terület. A kísérlet egyik legnehezebb kérdése a kétnyelvű párhuzamos korpusz kiválasztása volt. Ennek oka, hogy a cigány nyelv egyáltalán nem egységes, nagyon sok nyelvjárásban használják, és viszonylag kevés digitálisan elérhető szöveg áll rendelkezésre; ráadásul még kevesebb létezik, amelyik magyarra is le lenne fordítva. Választásunk a Bibliára esett, annak is az Újszövetség részére. Korpuszként tehát Vesho-Farkas-féle lovári cigány nyelvű Újszövetségét (Suntoiskirpe Nyevo Teshtamento), illetve a Káldi-Neovulgáta magyar fordítást használtuk (Újszövetségi Szentírás a *Neovulgáta* alapján). Nagy előnye a korpusznak, hogy az összetartozó részek viszonylag jól vannak jelölve benne, viszont méretét tekintve pár tízezer mondatával nagyon kicsinek számít. Emiatt megvan a veszélye, hogy a fordítórendszer rendes működéséhez nincs elegendő minta benne.

Rendszer	BLEU érték
Lovári–magyar (Moses)	30,53%
Lovári–magyar (Joshua)	29,20%
Magyar–lovári (Moses)	30,38%
Magyar–lovári (Joshua)	35,88%

6. táblázat. A lovári–magyar rendszerek eredményeinek összehasonlítása

A 6. táblázatban olvashatók a fordítórendszerek által elért eredmények. Megfigyelhető, hogy a magyar–angol nyelvpárhoz képest sokkal jobb eredményt sikerült elérni, szinte mindegyik rendszer 30% feletti BLEU értéket nyújtott. A magyar–angol nyelvpáron működő SMT-vel összehasonlítva megállapítható, hogy minőségében sokkal jobban működő rendszert kaptunk. Ez megfigyelhető a 7. táblázatban olvasható példamondatokban is. Látható, hogy a fordítórendszer sokkal jobb fordításokat generált, és az emberi kiértékelés számára sokkal olvashatóbb kimenetet kaptunk.

Cigány referenciafordítás:	le but manusha pale tele sharadine penge gada po drom, kavera pale kranzhi phagrenas tele pa kasht haj po drom rispisarnaslen .
Magyar referenciafordítás:	a hatalmas tömeg pedig leterítette ruháit az útra, mások pedig ágakat vagdostak a fákról és az útra szórták .
Moses fordítása:	a nép pedig leterítették ruháikat az úton, mások pedig ágakat phagrenas le a fa , és az úton rispisarnaslen .
Joshua fordítása:	a nép pedig leterítették ruháikat az úton, mások pedig ágakat phagrenas le a fa és az úton rispisarnaslen .

7. táblázat. Példamondat-fordítás a különböző rendszerekkel

Ez az eredmény természetesen nem teljesen releváns, és ez a korpusznak köszönhető. A teszt- és a tanítókorpusz is egyaránt ugyanabból a szövegből (az Újszövetségből) került ki. Ebből következik, hogy a létrehozott fordítógép túlságosan téma- és stílusspecifikus lett. Ismeretes, hogy a négy evangélium esetében több alkalommal is előfordul tartalom- és szövegismétlődés, hiszen az evangélisták ugyanazt a történetet írják le, sokszor nagyon hasonlóan. Emiatt történhetett, hogy a tesztfordítások között 100%-os fordítás is van, mert nagyon hasonló mondatokból állt a tanítóhalmaz.

Ezen probléma ellenére az elért eredményeket fontosnak tartom, mivel egyedülállóan tekinthetőek, valamint megmutatják a témában rejlő hatalmas lehetőségeket. A korpusz bővítésével, és általánosításával a rendszer alkalmas lehet mindennapi használatra, akár a hivatalok akár az oktatás tekintetében.

6 Összefoglalás

Tanulmányom során több módszerrel is sikerült javítanom az angol–magyar statisztikai gépi fordítórendszer minőségét. Ezt először kétnyelvű szótár hozzáadásával sikerült elérnem. Beláttam, hogy a szótár hozzáadásával javítható a szóösszekötő minősége, ami nagyban befolyásolja a rendszer minőségét. Másfelől beláttam, hogy a statisztikai módszerek minősége további hibridizációjával javítható.

Végül elsőként betanítottam egy lovári–magyar statisztikai gépi fordítórendszert, melynek eredményei mind BLEU-értékben, mind emberi kiértékelés szempontjából sokkal jobbak lettek, mint az angol-magyar nyelvpár esetén. Az eredmények nem csak azért fontosak, mert az elért eredmények segíthetnek az angol–magyar fordítórendszerek minőségét javítani, hanem, mert rámutatnak a feladatban rejlő további lehetőségekre.

Eredményeim rávilágítanak, hogy bizonyos mértékű hibridizáció segítségével az SMT-rendszerek minősége javítható. Az eredmények figyelmeztettek arra is, hogy önmagukban a statisztikai módszerek nem elégségesek ezen feladat megoldásra: mindenképp szükséges valamilyen hibridizáció.

Forrás

Suntoiskirpe Nyevo Teshtamento (ford.: Vesho-Farkas Zoltán). 2003. Budapest: Szent Jeromos Bibliatársulat.

Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján. 1997. Budapest: Szent Jeromos Bibliatársulat.

Irodalom

EuroMatrix-táblázat. 2007. Elérhető: <http://www.statmt.org/matrix/>

Halácsy, P., Kornai A., Németh L., Sas B., Varga D., Váradi T., Vonyó A. 2005. A Hunglish korpusz és szótár. In: Alexin, Z., Csendes, D. (szerk.) *III. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Egyetem. 134–142.

Jurafsky, D., Martin, J. H. 2009. *Speech and Language Processing. An Introduction to Natural Language Processing, Computational Linguistics, and Speech Recognition*. New Jersey: Pearsons Education.

Koehn, P. 2009. Moses. A Beam-Search Decoder for Factored Phrase-Based Statistical Machine Translation Models. *User Manual and Code Guide*

Koehn, P., Hoang H., Birch A., Callison-Burch C., Federico M., Bertoldi N., Cowan B., Shen W., Moran C., Zens R., Dyer C., Bojar O., Constantin A., Herbst E. 2007. Moses: Open Source Toolkit for Statistical Machine Translation. In: *Proceedings of the ACL 2007 Demo and Poster Sessions*. Prague: Association for Computational Linguistics. 177–180.

Li, Z., Callison-Burch C., Dyer C., Ganitkevitch J., Khudanpur S., Schwartz L., Thornton W.N.G., Weese J., Zaidan O. F. 2009. JosHUa. An Open Source Toolkit for Parsing Based Machine Translation. In: *Proceedings of the Fourth Workshop on Statistical Machine Translation*. Athens: Tehnografia Digital Press. 135–139.

Vonyó, A. 1999. A mindenki által keresett ingyenes angol–magyar magyar–angol köznapi, műszaki és szlengszótár. Elérhető: <http://almos.vein.hu/~vonyoa/SZOTAR.HTM>

Idegenszerűségek az útikönyvek fordításaiban

Lukács András

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
bandicelli@yahoo.it

Kivonat: Jelen tanulmány célja, hogy rámutasson néhány idegenszerűsége az idegen nyelvről magyarra fordított útikönyvekben. A vizsgált anyagot a népszerű, hazai könyvesboltokban kapható, angolról magyarra fordított Róma útikönyvek képezik. A főbb kérdések: mi történik a toponimákkal, az interperszonális viszonyokkal, egyes különleges gyakorlati és kulturális jellegű információkkal? A kérdések megválaszolásával olyan idegenszerűségekre derül fény, amelyek következtében a magyarra fordított útikönyvek nem tudják ugyanazt a funkciót betölteni a hazai olvasók körében, mint amit az eredetiek a külföldi olvasók körében.

1 A kutatás témája: az útikönyv funkciója és az idegenszerűség

A külföldi desztinációkat bemutató magyar nyelvű útikönyvek nagy része fordítás. Olcsóbb és egyszerűbb a szép színes külföldi útikönyveket lefordítani, mint teljesen újakat készíteni. De vajon betöltik-e funkciójukat ezek a fordítással készült útikönyvek? A fordításelmélet nyelvén fogalmazva: teljesülnek-e a szkoposz-elmélet (Reiss és Vermeer 1984) elvárásai? Érvényesül-e az útikönyvek fordításaiban a dinamikus ekvivalencia elve (Nida és Taber 1969), azaz ugyanúgy hat-e az eredeti útikönyv a külföldi olvasóra, mint a fordított változat a magyar olvasóra? Hipotézisem szerint nem: a fordításokban tapasztalható idegenszerűségek akadályozzák az e teóriákban megfogalmazott célok megvalósulását. Idegenszerűségeken itt nemcsak a **translationese** (Klaudy 2004: 116) értendő, amely gyakran csak alig észlelhető forrásnyelvi nyomokat visel a célnyelven. Az idegenszerűség kategóriájába számítok minden olyan (információs, stílári, szövegalkotási, stb.) jelenséget, amelyből érzékeli az olvasó, hogy nem eredeti munkát, hanem fordítást tart a kezében. Ezeket az elemeket igyekszem kimutatni ebben a tanulmányban, és ezzel igazolni fenti állításomat.

2 A kutatás kérdései, anyaga, módszere

A fordított útikönyvek idegenszerűségét több síkon vizsgálom, ennek megfelelően a következő kutatási kérdéseket teszem fel:

- Mit kezd a fordító a reáliákkal?
- Mi történik az interperszonális viszonyok kifejezéseivel?
- Mi történik a csak egyik kultúra számára releváns információkkal?

Kutatásom anyagát a ma népszerű, itthoni könyvesboltokban kapható, idegen nyelvről magyarra fordított útikönyvek és azok eredeti nyelven írt kiadásai képezik. Jelen tanulmányban azonban jelentősen szűkíttem a vizsgált könyvek körét. Egy bizonyos desztinációt egy bizonyos nyelven bemutató útikönyvekre összpontosítok. A vizsgálandó anyag kiválasztásánál a népszerűség mellett fontos szempont volt, hogy a bemutatott desztinációnak legyenek kapcsolódási pontjai a magyar kultúrához. Azt is fontosnak tartottam, hogy a desztinációt ne a saját nyelvén mutassa be az útikönyv, azaz az eredeti útikönyv is idegen helyként mutassa be a helyszínt, hiszen csak így van esély a dinamikus ekvivalencia megteremtésére a magyar fordítással. Így esett a választás a ma népszerű, Rómáról szóló angol nyelvű útikönyvekre (Eyewitness, Top 10, National Geographic, Spirál Guide) és azok magyar fordításaira (Útitárs, Top 10, National Geographic, Spirál könyvek), viszonyítási alapként pedig a magyar Panoráma sorozat *Róma* című kötetére. A kutatás módszere kvalitatív jellegű összehasonlító elemzés.

3 Idegenszerűségek a fordításokban

3.1 A toponimák fordítása

Míthogy az angol nyelv ezekben az útikönyvekben nem a bemutatott kultúra eredeti nyelve, hanem csak közvetítő nyelvként szolgál, a toponimák célnyelvi megjelenítésével kapcsolatos dilemmák valójában olasz–angol viszonylatban jelentkeznek. Az angolról magyarra fordító már gyakran hagyatkozhat az angol eredeti stratégiájára. Természetesen az angol megoldásokat érdemes fenntartásokkal kezelni, hiszen a kényelmes ráhagyatkozás néha veszélyforrást is jelenthet.

	olasz toponima	angol útikönyv	angol útikönyv magyar fordítása
1.	San Giovanni in Laterano	San Giovanni in Laterano (Top 10 angol: 44) = <i>olasz eredeti</i>	San Giovanni in Laterano (Top 10 magyar: 44) = <i>olasz eredeti</i>
2.	Castel Sant' Angelo	Castel Sant' Angelo (Eyewitness: 248) = <i>olasz eredeti</i>	Angyalvár (Útitárs: 248) = <i>magyar tükörfordítás</i>
3.	Fontana di Trevi	Trevi fountain (Top 10 angol: 46) = <i>angol tükörfordítás</i>	A Trevi-kút (Top 10 magyar: 46) = <i>magyar tükörfordítás</i>
4.	Vaticano	Vatican (Eyewitness: 223) = <i>angol átírás</i>	Vatikán (Útitárs: 223) = <i>magyar átírás</i>
5.	Capitolino	Capitoline (Eyewitness: 18) = <i>angol átírás</i>	Capitolium (Útitárs: 18) = <i>latin verziós magyar átírás</i>
6.	Esquilino	Esquiline (Eyewitness: 18) = <i>angol átírás</i>	Esquilino (Útitárs: 18) = <i>olasz eredeti</i>

1. táblázat. A Rómával kapcsolatos toponimák lehetséges variánsai az angol és magyar útikönyvekben

A toponimákra talált példák különböző átváltási megoldásokra mutatnak rá. Fontos hangsúlyozni, hogy egy olyan ismert város, mint Róma toponimái esetében az esetleges fordításokat normál esetben nem a fordító végzi el: ő „csak” választ a már meglé-

vő formák közül. Az 1. táblázatban azt szemléltetem, hogy a Rómával kapcsolatos toponimáknak (első oszlop) mi lehet a sorsa az angol nyelvű útikönyvekben (második oszlop), majd azok magyar fordításaiban (harmadik oszlop).

A táblázatról leolvasható, hogy mind az angol (1-2. sor), mind a magyar (1. és 6. sor) néha eredeti nyelven, olaszul említi a toponimát, valószínűleg az egzotikum és a azonosíthatóság kedvéért (Cronin 2000). A többi esetben a célközönség anyanyelvén ismeretes változatok szerepelnek: ezek lehetnek meghonosodott, többnyire tükörfordítások (Fábián 1999: 106) (angol 3., magyar 2-3. sor), vagy az olasz eredetűtől kevésbé különböző, a célnyelv fonomorfológiai rendszeréhez adaptált alakok (Fábián 1999: 104) (angol 4-6., magyar 4., 5), melyek között a magyarban latinos alakok (Fábián 1999: 106) (5. sor) is szerepelhetnek. A magyar fordítás nem mindig követi az angol útikönyvben látott stratégiát: előfordul, hogy akkor is magyarít, amikor az angol útikönyv őrzi az olasz eredeti alakot (2. sor), de az is, hogy az olasz alakot szerepelteti olyankor, amikor az angol nem (6. sor).

Azon toponimák esetében, amelyeknek magyar elnevezése is használatos, mind a familiarizáló magyar változat, mind pedig az azonosítást megkönnyítő és egzotikusabb hangulatot kölcsönző eredeti elnevezés használata indokolt.

Mindegyik megoldásra találni példát az eredeti magyar nyelvű Panoráma útikönyvekben is.

- (1) Capitolinus, Palatinus, Aventinus, Caelius, Esquilinus, Viminalis és Quirinalis (Panoráma: 9)
- (2) A Vatikán (Panoráma: 256)
- (3) Fontana di Trevi (Panoráma: 166)
- (4) Angyalvár (Castel Sant' Angelo) (Panoráma: 247)
- (5) Viktor Emmanuel-emlékmű (Monumento a Vittorio Emanuele II) (Panoráma: 82)

A legkörültekintőbb választás talán az utolsó két példa szerinti eljárás.

Bármely megoldás mellett dönt is a fordító, lényeges, hogy egy felsoroláson belül következetes maradjon, ne variálja a megnevezés nyelvét.

Sajnos a fordított útikönyvben ilyen következetlenségre is találhatunk példát:

- (6) Capitoline, Palatine, Aventine, Celian, Esquiline, Quirinal, Viminal (Eyewitness: 18)
- (6a) Capitolium, Palatinus, Aventino, Celio, Esquilino, Quirinale, Viminale (Útitárs: 18)

Róma hét dombjának felsorolásánál a latinos kezdés után olaszra váltani azt a benyomást keltheti, hogy a fordító nem ismeri ezeket a dombokat, nincs kellőképpen felvértezve történelmi ismeretekkel, így a fordítás többi részének minősége iránti bizalma is könnyen megcsappanhat az olvasónak.

3.2 Az interperszonális viszonyok fordítása

Az angolban gyakori E/2. személyű formákat többnyire T/1. személyű alakokkal, illetve személytelen szerkesztésekkel magyarítja a fordító, a Panoráma sorozatban tapasztalt magyar útikönyvírás hagyományainak megfelelően.

Ezek az átváltási műveletek (Klaudy 1994: 93) arról tanúskodnak, hogy a fordítók (többnyire) tisztában vannak a kulturális különbségekkel, és a célnyelvi közönség normáihoz igyekeznek igazodni. Az alábbi példák ezt igazolják:

- (7) everything you need to know (Eyewitness: 7)
 - (7a) a látogatáshoz szükséges összes információt (Útitárs: 7)
- (8) expect to take three hours to see everything (Top 10 angol: 23)
 - (8a) kb. 3 órára lesz szükségünk, hogy mindent megnézzünk. (Top 10 magyar: 23)
- (9) you can watch (Top 10 angol: 61)
 - (9a) elmerenghetünk (Top 10 magyar: 61)
- (10) you can just about see all its highlights (Eyewitness: 10)
 - (10a) bejárhatjuk legnevezetesebb pontjait (Útitárs: 10)
- (11) spend time (Spiral: 47)
 - (11a) időzzünk el (Spirál: 47)
- (12) and if you still have time to kill (Spiral: 45)
 - (12a) és ha maradt egy kis elütnivaló időnk (Spirál: 45)

A fenti példák ellenére többször is előfordulnak a magyar útikönyvek megszokott stílusától eltérő, kissé idegen alakok:

- (13) Look at the bus windows. (Spiral: 12)
 - (13a) Nézzék az ablakokat! (Spirál: 12)
- (14) don't miss seeing (Top 10 angol: 44)
 - (14a) nézze meg (Top 10 magyar: 44)
- (15) take a short walk (Top 10 angol: 55)
 - (15a) sétáljon egyet (Top 10 magyar: 55)
- (16) return to the core of ancient Rome (Eyewitness: 10)
 - (16a) térjen vissza az ókori Róma központjába (Útitárs: 10)
- (17) to help you find the most important exhibits (Eyewitness: 7)
 - (17a) hogy Ön könnyebben megtalálja a kiállított tárgyakat (Útitárs: 7)
- (18) shove, push and jostle with elbows (Spiral: 10)
 - (18a) lökdösődjenek, nyomakodjanak, könyököljenek (Spirál: 10)

A fenti példákban az igéket a fordítók magázó alakokkal adták vissza. A magázó formák alkalmazásával nem módosították a forrásnyelvi mondatok értelmét, sőt arra az udvariassági elvárásra is tekintettel voltak, amelyet a felnőttek közötti interperszonális viszonyokban tapasztalhatunk, és amelyet az olvasó méltán várhat el számos könyv szerzőjétől. Eredeti (nyelvű) útikönyveink azonban – az angol útikönyvekkel ellentétben – kerülnek a direkt megszólításokat. Inkább általánosságban (személytelen szerkesztés) vagy az olvasót bevonva, egyfajta idegenvezetőként, az utazás, felfedezés élményében részesítve (T/1.) fogalmazzák meg mondandójukat.

- (19) megtekinthetjük (Panoráma: 33)
- (20) érdemes korán kelni (Panoráma: 37)
- (21) ne restelljük a fáradságot és lessünk be a paloták kapualjába (Panoráma: 37)
- (22) elkedvetlenítő azok számára, akik bizonyos műemlék épületeket a megadott házszám alapján akarnak megtalálni (Panoráma: 38)

- (23) az óvatlan turistát olykor váratlanul kellemetlen meglepetések érik (Panoráma: 39)
- (24) a palota helyiségeit elhagyva, szinte észre sem vesszük (Panoráma: 75)
- (25) szinte megriasztja a látogatót; az utas azt sem tudja, merre nézzen (Panoráma: 92)

Kérdéses lehet azonban, hogy mennyire tekinthető etalonnak a Panoráma sorozat könyveinek stílusa, hiszen az azóta eltelt hosszú idő társadalmi, piaci, nyelvhasználatbéli változásokat is eredményez(het)ett. E változások következményeként talán ma az E/3. személyű alak is elfogadottabbnak tekinthető, mint néhány évtizeddel ezelőtt. E lehetőséget fenntartva mégis úgy vélem, útikönyveinkben előnyösebb (lenne) a kevésbé direkt T/1. személyű ígealakok és a személytelen formák használata, hiszen így elkerüljük a tegező és magázó formák közötti választás kényszerét, és így szélesebb olvasóbázis érezheti magáénak a könyvet. Nem véletlenül találhatunk a magyarban hasonló megoldásokat számos más műfajban, ahol a szerző az olvasót cselekvésre vagy együtt gondolkodásra ösztönzi, legyen az szakácskönyv, használati utasítás vagy éppen tudományos munka.

3.3 A csak az egyik nyelvközösség számára releváns információk közlése

Véleményem szerint két fő típust célszerű elkülöníteni a csak az egyik nyelvi (és kulturális) közösség számára releváns információk körében: a gyakorlati és a kulturális jellegű információkat

3.3.1 Gyakorlati jellegű információk

A gyakorlati jellegű, praktikus információk azok, amelyek a legspecifikusabbak, így a legszembeütőbbek. Gyakran olyan információk, amelyek a „túléléshez” legkevésbé nélkülözhetetlennek tűnnek. Ide tartozik például az országunk külképviseletének elérhetősége, az országunkból a bemutatandó desztinációra való eljutás lehetőségei, esetleges államközi megállapodások, szabályok ismerete. Specifikus mivoltuk miatt a fordításban analógiás behelyettesítéssel pótolhatók ezek az információk, szembeütő és nélkülözhetetlennek ítélt mivoltuk miatt ezeket az analógiás behelyettesítéseket a legtöbb fordító el is végzi. Ennek megfelelően vizsgált útikönyveink a magyar külképviseleteket szerepeltetik a az angolszász országok nagykövetségeinek listája helyett (Útitárs, Top 10, National Geographic, Spirál), a Rómába jutáshoz magyarországi indulást feltételeznek (London–Róma helyett a Budapest–Róma reláció, a különböző angol ajkú országok repülőgépei helyett a MALÉV és a hazánkban népszerű fapadosok járatainak taglalása), az úti okmányok, egészségbiztosítások tekintetében a magyar állampolgároknak érvényes tudnivalókról adnak tájékoztatást.

Előfordul azonban, hogy a magyar utast Itáliában nem érintő kérdéseket is taglal: az elektromos áramkörnél az adapter szükségessége (Útitárs: 383) így téves, a metrikus és birodalmi mértékegységek közötti átváltás (Útitárs: 383) ismertetése pedig fölösleges információnak bizonyul a magyar változatban.

3.3.2 Kulturális jellegű információk

A kulturális jellegű információk célnyelvi olvasók számára való relevanciája kevésbé szembeütő. Az egyes kultúrák közötti különbségek eltérőek, így a fordítás során az ilyen jellegű információk analógiás behelyettesítéssel nem pótolhatók. Mind a bemu-

tatandó desztináció, mind a célközönség kulturális értékeinek ismerete szükséges ahhoz, hogy ezek a relevanciák egyértelművé váljanak. A Rómát bemutató angol nyelvű útikönyv magyar fordítójának tehát a magyar közönség számára releváns kulturális információk megragadásához a magyar mellett nemcsak az angol nyelvet és kultúrát kell ismernie, hanem magát a várost és az olasz nyelvet és kultúrát is.

Ilyen – a magyar olvasó számára releváns – kulturális jellegű információból szép kínálatot tartalmaz a Panoráma. Itt csak kettőt idézek:

(26) A S. Stefano Rotondo a magyarok nemzeti temploma. (Panoráma :200)

(27) A jobboldali hajó második pillérén II. Szilveszter pápa emléktábláját látjuk, amelyet Fraknoi Vilmos, a kiváló történész készített (1909). II. Szilveszter pápa küldte első királyunknak, Istvánnak a koronát, s elismerte az ország függetlenségét. (Panoráma: 203–204)

A vizsgált fordított útikönyvek nem említik a magyar vonatkozásokat, ellenben – az eredeti szövegekben megjelenő angolszász kulturális igényeknek megfelelően – hosszan ecsetelik például Keats és Shelly római kötődéseit (Útitárs: 134).

Az ilyen jellegű információk a „túléléshez” természetesen nélkülözhetők, hiányuk kevésbé feltűnő, a turistát mégis veszteség éri, az útikönyv tehát nem tölti be maradéktalanul a neki szánt funkciót.

Nem csak a „magas” kultúrát érintő kérdésekben lehet problémás a fordító hiányos háttérismerete. Az interkulturális kommunikációs ismeretek is kárát láthatják a relevancia szem elől tévesztésének, ahogy az alábbi részlet példázza:

(28) Az olaszok kevesebbszer használják a „kérem” és „köszönöm” kifejezéseket (*per favore* és *grazie*) mint mi, ne sértődjünk meg. Ha virágot viszünk valakinek, ne krizantém legyen, mert azt itt csak a sírokra teszik (National Geographic magyar: 10)

A (28) példa olyan megállapításokat tartalmaz, amelyek olasz–angol relációban helytállóak, olasz–magyar viszonylatban viszont feleslegesek vagy akár tévesek lehetnek. A magyar olvasó az angollal ellentétben nem használja többször a „kérem” és „köszönöm” kifejezéseket, mint az olasz, a krizantémot pedig, az olaszhoz hasonlóan, egyértelműen temetővirágnak tekinti. A példában szereplő állítások tekintetében tehát közelebb áll egymáshoz a bemutatandó olasz és célközönség magyar kultúrája. A csak angolszász szemszögből kultúrspecifikusnak ítélt (a magyarhoz hasonló) olasz jelenségeket tehát nem szerencsés a magyar fordításban furcsaságokként említeni, hiszen éppen ez a külső szemszögnek érzett megközelítés lesz furcsa, illetve idegenszerű a magyar olvasó számára.

4 Összegzés

Tanulmányomban a ma népszerű, Rómáról szóló, angolról magyarra fordított útikönyvekben igyekeztem kimutatni olyan idegenszerűségeket, amelyek jelenléte arra enged következtetni, hogy ezek a fordítások nem ugyanazt a hatást keltik a célnyelvi olvasóban, illetve nem ugyanazt a funkciót töltik be a célnyelvi környezetben, mint amit az eredeti munkák a forrásnyelvi környezetben. Az idegenszerűséget három különböző területen vizsgálva a következő eredményeket kaptam.

(1) A toponimák célnyelvi szövegben való megjelenítésére változatos megoldásokat találhattunk mind a fordított, mind pedig a viszonyítási alapként használt magyar nyelvű útikönyvben. Megállapítható, hogy mind a familiarizáló magyaros, latinos alakoknak, mind pedig az egzotikusabb hangzású, az azonosítást megkönnyítő olasz alakoknak létjogosultságuk van – következetes használat esetén.

(2) Az interperszonális viszonyok célnyelvi megjelenítésében, többnyire a magyar olvasó számára megszokott alakokat igyekeznek használni a fordítók, de néha a forrásnyelv hatása érvényesül a magyar szövegekben, ami idegenszerűséget kölcsönöz a magyar útikönyvnek.

(3) A csak az egyik nyelvközösség számára releváns információk tekintetében a gyakorlati jellegű, specifikus információkat sokkal nagyobb sikerrel igazítják a fordítók a célnyelvi olvasók igényeihez, mint a kulturális jellegű információkat. Ez utóbbiak relevanciája ugyanis sokkal nehezebben megítélhető, megfelelő közvetítése több kultúrában való jártasságot, illetve alaposabb utánajárást igényel.

A kutatás eredményei hosszú távon remélhetőleg hozzájárulhatnak az útikönyvek fordításának minőségi javulásához, továbbá újabb szempontokkal gazdagíthatják a hazai fordítástudományi szakirodalmat, amely eddig útikönyvek fordításaival nem foglalkozott.

Források

- Eyewitness = Ercoli, O. et al. 2009. *Rome – DK Eyewitness Travel Guide*. London: Dorling Kindersley Publishers Ltd.
- National Geographic angol = Gilbert, S., Brouse, M. 2009. *National Geographic Traveler – Rome*. Washington: National Geographic Society.
- National Geographic magyar = Gilbert, S., Brouse, M. 2010. *National Geographic Traveler – Róma*. (ford. Varga K.) Budapest: Geographia Kiadó.
- Spiral = Jepson, T. 2006. *AAA Spiral Guide: Rome*. Hampshire: AA Developments Limited.
- Spirál = Jepson, T. 2006. *Spirál könyvek: Róma*. (ford. Simonné Kajsza K. et al.) Miskolc: Well-Press Kiadó.
- Top 10 angol = Kennedy, J. et al. 2008. *Rome – DK Eyewitness Top 10 Travel Guide*. London: Dorling Kindersley Publishers Ltd.
- Top 10 magyar = Kennedy, J. et al. 2008. *Róma – Top 10*. (ford. Nagy V.) Budapest: Panemex Kft.
- Útitárs = Ercoli, O. et al. 2009. *Róma – Útitárs*. (ford. Rózsa Gy. et al.) Budapest: Panemex Kft.
- Ürögdi, Gy. 1991. *Róma*. Budapest: Panoráma.

Irodalom

- Cronin, M. 2000. *Across the Lines: Travel, Language, Translation*. Cork: University Press.
- Fábián, Zs. 1999. *Nomi propri italiani nell'ungherese. Toponimi*. Nuova Corvina 6. 104–112.
- Klaudy, K. 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy, K. 2004. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica.
- Nida, E.A., Taber, Ch.R. 1969. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: Brill.
- Reiss, K., Vermeer, H. 1984. *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Explicitáció és implicitáció a fordítói kompetencia függvényében

Makkos Anikó, Robin Edina

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
makkos.aniko@gmail.com, robin@belta.hu

Kivonat: Kutatásunk célja az volt, hogy az explicitációt és implicitációt a fordítók kompetenciájának függvényében vizsgáljuk. Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy van-e kapcsolat a fordítók tapasztalata és az általuk végrehajtott explicitációs és implicitációs műveletek között a műveletek mennyiségét és típusát tekintve. Feltételeztük, hogy az explicitációs és implicitációs eltolódások előfordulásának gyakorisága összefüggésben áll a fordítók kompetenciájával, azaz minél tapasztaltabb és képzettebb egy fordító, annál szabadabban explicitál, illetve implicitál. Hipotézisként merült fel továbbá az is, hogy a fordítók kompetenciájuktól függően hajtják végre a különböző kategóriákba sorolható explicitációs és implicitációs műveleteket. A kutatáshoz egy angol nyelvű, középfokú állami nyelvvizsga fordítási feladatát használtuk. A fordítást középfokú nyelvvizsgára készülő vagy azzal már rendelkező nyelvtanulókkal, fordító- és tolmácsképzésben tanulóikat folytató hallgatókkal, valamint hivatásos fordítókkal végeztettük. Eredményeink igazolták hipotéziseinket. Legkevesebbet a tanulók, a legtöbbet a hivatásos fordítók explicitáltak és implicitáltak, illetve a kompetenciával együtt nőtt a fordításspecifikus műveletek száma is.

1 Explicitáció és implicitáció

Blum-Kulka (1986) explicitációs hipotézisét számos tanulmányban megvizsgálták, és a fordítástudományban ma már a fordított szövegekre jellemző univerzáléként tartják számon az explicitációs műveleteket. Klaudy (2004) aszimmetria hipotézise további bizonyítékot szolgáltatott az explicitáció univerzális jellegére nézve, és felhívta a figyelmet az explicitáció mellett az implicitáció vizsgálatára is. A tanulmányok azonban többnyire pusztán a szövegek jellemzőire, gyakorisági vizsgálatokra korlátozódnak, és kevés kutatás törekszik az explicitáció és implicitáció lehetséges okainak feltárára. Kutatásunk célja ezért az volt, hogy az explicitációt és implicitációt a fordítók kompetenciájának függvényében vizsgáljuk.

1.1 Az explicitáció és implicitáció definíciója

Az explicitáció és implicitáció fogalmát Vinay és Darbelnet ([1958] 1995) vezette be a fordításelméletbe, amikor kidolgozták az ekvivalenciát megteremtő műveletek modelljét azokra a fordítási helyzetekre, ahol a természetes ekvivalens nem rögtön nyilvánvaló. Általános fordítási műveletek eredménye nyomán jelentkező stilisztikai technikaként jellemezték az explicitációt és az implicitációt, amely a mondat szintjén jelentkezik, és a célnyelv normáit követi. Meghatározásukban az explicitáció olyan

művelet, amelynek során a fordító explicit módon fejez ki valamit a célnyelvben, ami a forrásnyelvben implicit maradt, mivel az információ a forrásnyelvi kontextusból, illetve az adott szituációból kikövetkeztethető. Az explicitáció mellett a fordítási technikák között felsorolták annak ellentétét, az implicitációt is, amelyet akkor alkalmaz a fordító, amikor „...valamit, ami explicit volt a forrásnyelvben, implicitté teszünk a célnyelvben, számítva arra, hogy a szituáció vagy kontextus közvetíti a jelentést” (1995: 344).

A későbbi empirikus kutatások igyekeztek több fényt vetni az explicitációs műveletek sajátosságaira, és kiszélesítették az explicitáció jelenségének értelmezési tartományát. Blum-Kulka (1986) végzett elsőként szisztematikus kutatásokat az explicitáció vizsgálatára, aki a kohéziós eszközök és a koherencia eltolódásait, az explicitáció szövegszintű megjelenését vizsgálta fordított szövegeken. Kutatási eredményei alapján felállította ma már széles körben ismert explicitációs hipotézisét, amely szerint „a forrásnyelvi szövegről a célnyelvi szövegre való áttérés folyamatában megfigyelhető a kohézív explicititás növekedése, függetlenül a két nyelv rendszerbeli és szövegépítési különbségeitől. Ebből az következik, hogy az explicitációt olyan jelenségnek tartjuk, amely inherens része a fordítás folyamatának” (Blum-Kulka 1986: 19).¹

Englund Dimitrova (2005) azonban fontos megállapítást tesz az explicitáció meghatározásával és feltételezett univerzális jellegével kapcsolatban: „amennyiben az explicitáció univerzális jelenség a fordításban, ezt kizárólag úgy kell érteni, hogy csupán az explicitáció lehetősége univerzális, és nem úgy, hogy szükségszerűen mindig meg is történik” (Dimitrova 2005: 40).²

A fordítókat a műveletek végrehajtása közben számos körülmény és tényező befolyásolja, amelyeknek egyike lehet a fordító szakmai kompetenciája.

1.2 Az explicitáció és az implicitáció tipológiája

Klaudy (1999) az explicitáció fajtáinak meghatározásakor kiterjesztette Vinay és Darbelnet ([1958] 1995) eredeti értelmezését, és nem csupán tudatos döntéseken alapuló fordítói technikaként értelmezte az explicitációt, hanem számolt a fordításban részt vevő nyelvpárok közötti rendszerbeli különbségekkel is, amelyek az explicitációt kötelező és automatikus műveletté teszik. Nyelvspecifikus és nem nyelvspecifikus jelenségeket különböztet meg tehát, és tipológiájában a műveletek alábbi négy fő kategóriáját azonosítja (Klaudy 1999: 9):

- Kötelező: olyan művelet, amelyre a nyelvek morfológiai, szintaktikai és szemantikai rendszerének különbségei miatt van szükség. A fordító a művelet elvégzése nélkül nem kapna helyes célnyelvi szöveget.
- Fakultatív: nyelvhasználati különbségekkel, nyelvi elvárásokkal magyarázható jelenség. A fordítónak ebben az esetben van választási lehetősége, hogy végrehajtja-e a műveletet, amelynek elvégzése nélkül is helyes célnyelvi mondatot kapna, a szöveg egésze azonban nem felelne meg a célnyelv elvárásainak.

¹ Klaudy fordítása (1999: 7).

² Ha másképp nincs megadva, az angol nyelvű idézetek magyar fordítása a szerzők munkája.

- Pragmatikai: a forrásnyelvi és célnyelvi olvasók háttérismerete teszi szükségessé.
- Fordításspecifikus: sem nyelvi, sem nyelven kívüli okokkal nem magyarázható.

Nyelvspecifikus műveletek közé tartoznak a kötelező és fakultatív, azaz nyelvi elvárásokkal magyarázható jelenségek. A pragmatikai és fordításspecifikus műveletek azonban nem nyelvspecifikusak, a fordító azért végzi őket, hogy világossá, egyértelművé, feldolgozhatóbbá tegye a célnyelvi szöveget az olvasó számára. Értelmezésünkben ezért a pragmatikai műveletek valójában a fordításspecifikus műveletek közé tartoznak. A fenti kategóriákat Klaudy (1999) az explicitációs műveletek felosztására alkalmazza, de ugyanezen kategóriákba sorolhatók a fordító által végzett, implicitációval járó műveletek is.

Amikor Klaudy (1997) kidolgozta három indoeurópai (angol, orosz, német) és egy finnugor nyelv (magyar) átváltási műveleteit, az explicitációt és implicitációt nem tüntette fel önálló fordítástechnikai alpműveletként. Klaudy az explicitációt és ellentétét, az implicitációt átfogó „szuperkategóriának” (2004: 72) nevezi, amelyek szinte az összes átváltási műveletet magukban foglalják. Az explicitáció alá tartozó fordítói műveletek közé tartozik a lexikai konkretizálás, felbontás és betoldás, valamint a grammatikai konkretizálás, felbontás és betoldás. (Klaudy 1999). Implicitációval jár együtt azonban a lexikai általánosítás, összevonás és kihagyás, illetve a grammatikai generalizálás, lesüllyesztés és kihagyás. Mindezek besorolhatók az explicitáció és implicitáció négy fő kategóriájának egyikébe.

2 A fordítói kompetencia

Ahhoz, hogy az explicitációt és az implicitációt a fordítói kompetencia függvényében vizsgálhassuk, tisztáznunk kell, hogy mit értünk fordítói kompetencián, és hogy az hogyan viszonyul a fenti műveletekhez.

2.1 A fordítói kompetencia fogalma

Englund Dimitrova szerint „amikor a fordítást a nyelvoktatásban és az idegen nyelv ismeretének tesztelésében használják, akkor abból a ki nem mondott feltételezésből indulnak ki, hogy valójában minden nyelvtanuló rendelkezik fordítási képességgel” (2005: 11). Magyarországon minden bizonnyal ugyanebből a megfontolásból tartalmaz fordítási feladatot is a középszintű nyelvtudást mérő hivatalos állami nyelvvizsga.

Ezzel az általánosan elfogadott nézettel szemben a fordításkutatók másképpen értelmezik a fordító tudását. Neubert (1992) három alkompetenciára bontja a fordítói készséget: ezek a nyelvi, téma- és átviteli kompetencia. A kétnyelvű beszélők és hivatásos fordítók gyakran rendelkeznek azonos szintű nyelvtudással és háttérismeretekkel, ez tehát nem különbözteti meg őket egymástól. Neubert ezért megállapítja, hogy az átviteli kompetencia az, ami kizárólag a hivatásos fordítóra jellemző; véleménye szerint a fordítás folyamatában is ez a domináns alkompetencia a három közül. Az átviteli kompetenciát folyamatkompetenciaként értelmezi, amelynek során állandó keresés, javítás, valamint ellenőrző és értékelő munka zajlik.

Részletesebb felosztást tartalmaz a PACTE csoport (2005) meghatározása, amely szintén folyamatkompetenciának tartja a fordítói kompetenciát. Ennek alapján a fordítói kompetencia a fordításhoz szükséges tudásrendszert foglalja magába, amely négy ismertetőjeggyel rendelkezik:

- a fordító birtokában speciális szakmai tudás van (expert knowledge), amellyel nem rendelkezik minden kétnyelvű személy;
- a fordító tudása alapvetően a folyamatokra, az eljárásra vonatkozik, nem a tényekre (procedural knowledge);
- a fordítói kompetencia több, egymással kölcsönösen összefüggő alkompetenciából adódik össze (kétnyelvű, nyelven kívüli, instrumentális alkompetencia, fordításelmélet és pszicho-fiziológiai jellemzők);
- végezetül fontosságban kiemelkedik a többi alkompetencia közül a stratégiai alkompetencia. Ennek oka, hogy ez a kompetencia az összes többire hatással van, mert a problémamegoldásban kiemelt szerepet játszik (2005: 612).

Ennek a meghatározásnak már a legelső pontja világos különbséget tesz az azonos nyelvtudással és háttérismeretekkel rendelkező személyek, illetve a hivatásos fordítók között, és speciális stratégiai, problémamegoldó készséget tulajdonít a fordítóknak.

2.2 Interferencia

Gideon Toury (2005) nevéhez köthető az interferencia törvényének mint fordítási univerzálának a megfogalmazása. E törvény szerint a forrásnyelvi szöveg felépítésére jellemző sajátosságokat a fordító átviheti a célnyelvi szövegre. Az interferencia lehet pozitív és negatív is. Pozitív transzferről akkor beszélünk, ha a célnyelv gyakori tulajdonságai nagyobb valószínűséggel jelennek meg a fordításban. Negatív a transzfer, ha a fordításban eltérés tapasztalható a célnyelvi rendszerben kodifikált gyakorlattól. Toury megállapítja, hogy az interferencia befolyásának korlátozása különleges erőfeszítést kíván a fordítótól, ezért az átvitel mértéke többek között a fordító tapasztalatától is függ: minél gyakorlottabb a fordító, annál inkább ki tudja kerülni az interferencia hatását.

A lexikai egyszerűsítés jelenségét vizsgálva Blum és Levenston (1978) megállapította, hogy a nyelvtanulók idegen nyelvi kommunikációjának kiindulópontja az anyanyelven való gondolkodás, ami azt eredményezi, hogy a nyelvtanulók szóról szóra fordítanak. Ezzel szemben a fordítók fokozatosan elhagyják ezt a módszert, és képesek az idegen nyelven gondolkodni, ezzel elkerülik, hogy a célnyelvi szöveg fordításízű (translationese) legyen.

2.3 Fordítói kompetencia és explicitáció

A fordítás során felmerülő problémák megoldása és az explicitáció, illetve implicitáció viszonyára hívja fel a figyelmet Pym (2005), amikor azt írja, hogy ezek a műveletek a problémamegoldás során alkalmazott eszközök, amelyek végrehajtásával a fordító csökkenti a fordítással járó kockázatot. Pym tehát a kockázatkezelés keretei közé helyezi az explicitációt és implicitációt, illetve az explicitáció fő céljának a befogadó-

val való együttműködést tartja. Mindebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy speciálisan a fordítói viselkedést, azaz kompetenciát tükrözi, hogy a fordító mennyire tartja szem előtt a befogadót munkája közben, és milyen döntéseket hoz a fordítással járó kockázatok kezelésére.

Vizsgálatunk szempontjából talán a legfontosabb megállapításokat a már fentebb idézett Englund Dimitrova (2005) tette, aki a fordítói kompetencia és az explicitáció viszonyát vizsgálta a fordítás folyamatában. Arra a megállapításra jutott, hogy alapvetően két különböző típusú explicitációs műveletet lehet elkülöníteni: a normavezérelt és a stratégiai explicitációt. Ezek megjelenése a fordításban különböző okokra vezethető vissza. A normavezérelt explicitáció egyes nyelvpárokhoz és szövegtípusokhoz köthető, és akkor valósul meg, amikor bizonyos típusú explicitációs jelenségek olyan gyakorisággal és rendszerességgel fordulnak elő, hogy ezért normaként értelmezhetők. Ilyen típusú explicitáció képzett fordítók és tanulók fordításaiban egyaránt megtalálható, mindkét esetben gyakori, és többnyire problémamentesen valósul meg. A stratégiai explicitáció ugyanakkor a fordítás során felmerülő problémák megoldásának eszköze. A megoldás keresése közben a fordító egy elsődleges szöveget fogalmaz újra a célnyelven, és különféle explicit megoldásokat hoz létre. Természetüknél fogva a stratégiai explicitációk ad hoc jellegűek és sokkal változatosabbak, mint a normavezéreltek, valamint ténylegesen a fordító szövegértelmezéséből fakadnak.

Dimitrova úgy véli, hogy Klaudy (1999) felosztásával nem összeegyeztethetetlenek az ő kategóriái, bár különféle vizsgálati módszerekkel jutottak el eredményeikhez. Véleményünk szerint normavezérelt műveletnek tekinthető a kötelező és fakultatív explicitáció, míg a pragmatikai és fordítás-specifikus műveletek a stratégiai explicitáció csoportjába sorolhatók. A stratégiai explicitációval újfent visszajutottunk azokhoz az eddig idézett tanulmányokhoz, amelyek a fordítás problémamegoldó jellegét hangsúlyozzák, és a fordító erre irányuló speciális készségét emelik ki. Dimitrova azonban nem vizsgálta behatóbban, milyen gyakorisággal végeznek stratégiai explicitációnak minősülő műveleteket a különböző szakmai gyakorlattal rendelkező fordítók, és vizsgálatai során nem vette figyelembe az implicitációval járó műveleteket sem.

3 A kutatás bemutatása

Kutatásunk során arra a kérdésre kerestük a választ, hogy van-e kapcsolat a fordítók tapasztalata és az általuk végrehajtott explicitációs és implicitációs műveletek között a műveletek mennyiségét és típusát tekintve. Feltételeztük, hogy az explicitációs és implicitációs eltolódások előfordulásának gyakorisága összefüggésben áll a fordítók kompetenciájával, azaz minél tapasztaltabb és képzettebb egy fordító, annál szabadabban explicitál, illetve implicitál. Hipotézisként merült fel továbbá az is, hogy a fordítók kompetenciájuktól függően hajtják végre a különböző kategóriákba sorolható explicitációs és implicitációs műveleteket, illetve a műveleteket befolyásoló interferencia csökken a fordítói kompetencia növekedésével.

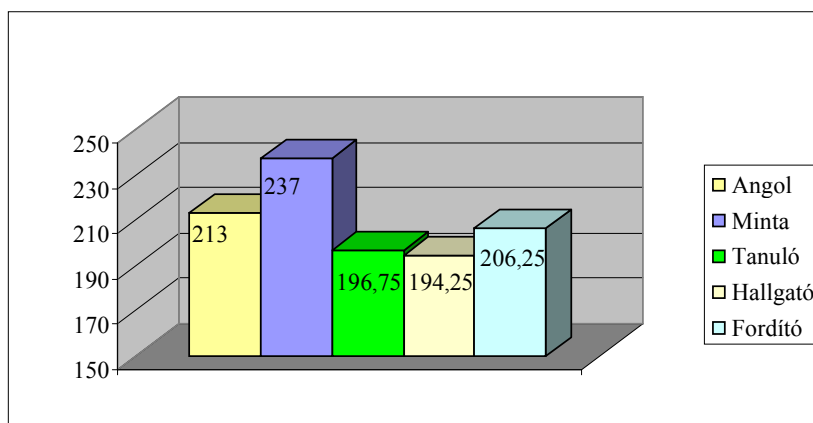
A vizsgálathoz egy középfokú állami nyelvvizsgára előkészítő, fordítási feladatokat tartalmazó tankönyv egyik szövegét használtuk. (Fodorné Sárközi és Sárosdy 2002: 21). Az angol nyelvű, 213 szavas cikket a résztvevőknek magyarra kellett fordítaniuk. Munkájuk nem volt időhöz kötve, és szótárt is használhattak. A tankönyvben szereplő mintafordítást az elemzés során viszonyítási alapként használtuk fel.

A fordítást középfokú nyelvvizsgára készülő vagy azzal már rendelkező nyelvtanulókkal (4 fő), fordító- és tolmácsképzésben tanulmányaikat folytató egyetemi hallgatókkal (4 fő), valamint hivatásos fordítókkal (4 fő) végeztettük. Valamennyien magyar anyanyelvűek voltak. A vizsgálatban részt vevő személyekre jól alkalmazható Neubert (1992) kompetenciameghatározása. A feladat megoldásához elengedhetetlenül szükséges nyelvi kompetenciával mindannyian rendelkeztek, még a nyelvtanulók is. A szöveg témája, és ebből adódóan lexikája sem okozhatott gondot a résztvevők számára, hiszen a megértés nem igényelt speciális ismereteket. A nyelvtanulók életkora és iskolázottsága is garantálta, hogy átlagos általános műveltséggel rendelkezzenek. A vizsgálat résztvevői között a fentebb megnevezett alkompetenciák szempontjából tehát csak egy kompetencia esetében volt lényeges különbség, mégpedig a Neubert (1992) által legfontosabbnak tartott átviteli kompetencia tekintetében.

Az elemzés első lépésében összevetettük az eredeti angol nyelvű szöveg és a fordítások szavainak számát abból a célból, hogy megvizsgáljuk, következtethetünk-e a fordításokban előforduló explicitáció és implicitáció mértékére a szövegek hosszából. Gyakori – ám nem kötelező – megnyilvánulása ugyanis az explicitációnak a fordított szövegek terjedelmének növekedése (Klaudy 1999). Második lépésben a fordításokban az eltolódásokat Klaudy (1999) explicitációra és implicitációra kidolgozott tipológiája alapján elemeztük. Kontrasztív szövegelemzéssel először azonosítottuk a fordítók átváltási műveleteit Klaudy (1997) műveleti felosztását követve, majd az explicitációs és implicitációs jelenségeket a négy fő kategóriába soroltuk: kötelező, fakultatív, pragmatikai és fordításspecifikus explicitáció, illetve implicitáció. Az azonosított műveleteket végül csoportonként összevetettük, hogy megállapíthassuk a kirajzolódó tendenciákat.

4 Eredmények

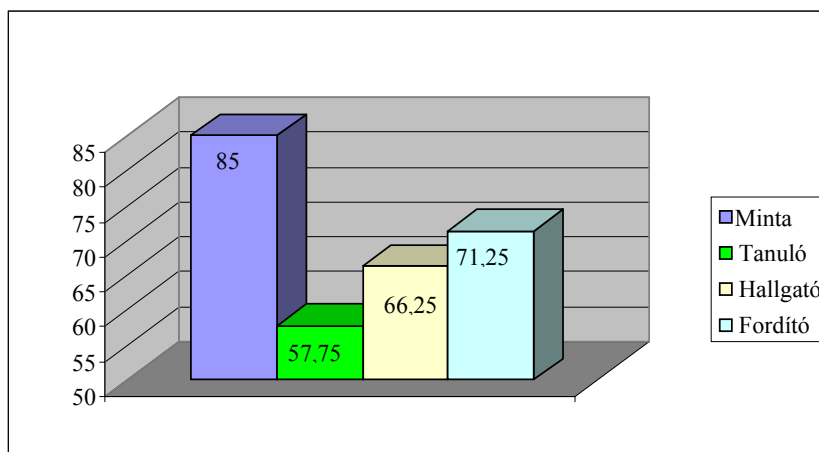
A szakirodalom az explicitáció gyakori jeleként tárgyalja a fordított szöveg terjedelmének növekedését (Klaudy 1999). Az elemzés első lépésében ezért összevetettük az eredeti angol nyelvű szöveg és a fordítások szavainak számát, hogy megvizsgáljuk, következtethetünk-e a fordításokban előforduló explicitáció és implicitáció mértékére a szövegek hosszából. A szövegek szavainak számát, illetve a csoportok közötti eltéréseket az 1. ábra mutatja be.

1. ábra. A vizsgált szövegek szavainak száma

Az eredményeket csoportonként átlagoltuk és ábráztuk. Látható, hogy a vizsgálat résztvevői által készített fordítások szavainak száma elmarad a forrásnyelvi szöveg szavainak számától. Ez alól egyedüli kivételt képez a mintaszöveg, amely a szavak számának tekintetében meghaladja a vizsgaszabályok által meghatározott 10%-os fordítási hibahatárt is. A fordított szövegek rövidebb terjedelméből arra következtethetnénk, hogy a fordítók munkájuk során inkább implicitáltak, mint explicitáltak – ez a következtetés azonban ellentmondana Blum-Kulka (1986) explicitációs hipotézisének. A fordítók által végzett műveletekre tehát csak kontrasztív szövegelemzéssel vethettünk fényt, ezért ezzel folytattuk kutatásunkat.

A fordított szövegeket összevetettük az eredeti, forrásnyelvi szöveggel, és Klaudy (1997) tipológiája alapján azonosítottuk a fordító által végzett átviteli műveleteket. A következő lépésben csoportonként összehasonlítottuk a fordított szövegekben azonosított explicitációs és implicitációs műveletek számát.

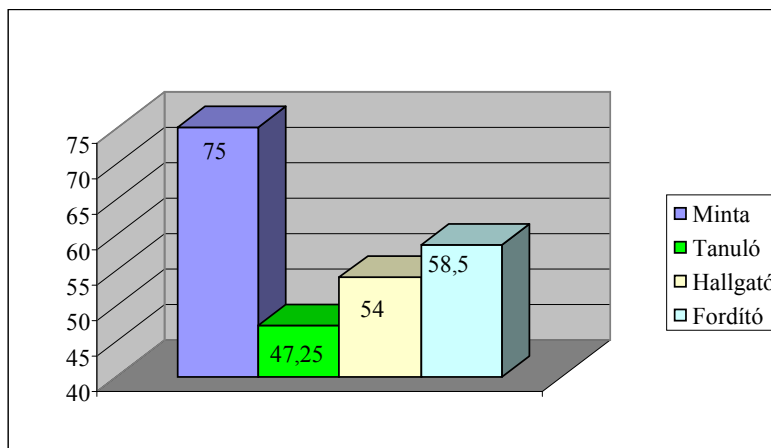

2. ábra. A fordítók által végrehajtott összes művelet

Az összes művelet számadatait a 2. ábra mutatja. Mint látható, az összes célnyelvi szöveg közül messze kiemelkedik a mintaszöveg az elvégzett explicitációs és implicitációs műveletek számát tekintve; ez a fordító 19%-kal több műveletet végzett,

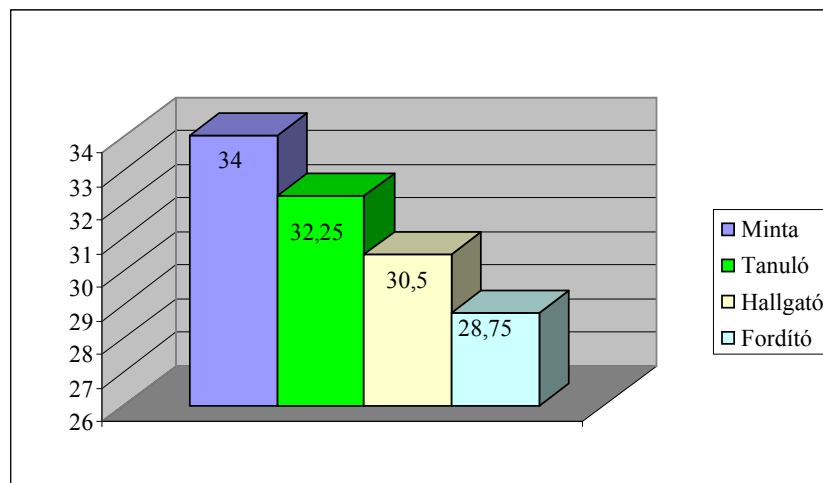
mint a profi fordítók átlagosan. Ugyanakkor jól látható, hogy a tanulók átlagos műveleti elemszáma jelentősen kevesebb a másik két csoportéhoz képest. Azt tehát megállapíthatjuk, hogy a fordítói kompetencia arányában növekszik az elvégzett műveletek száma. Azonban azt is meg kell jegyeznünk, hogy a vizsgálat résztvevői közül a legtöbb műveletet végző személyek műveleti száma 85, majd 75 (hivatásos fordítók) illetve 73 (nyelvtanuló). Tehát volt olyan tanuló, akinek célnyelvi szövegében kimagaslóan magas műveleti számot tudunk azonosítani. Ennek ellenére a csoportok átlageredményei szépen kirajzolják a fordítói kompetenciával egyenes arányban növekedő tendenciát.

Az explicitációval járó műveletek számát csoportonként külön is összevetettük, az eredményeket a 3. ábra adatai mutatják.

3. ábra. A fordítók által végzett összes explicitációs művelet

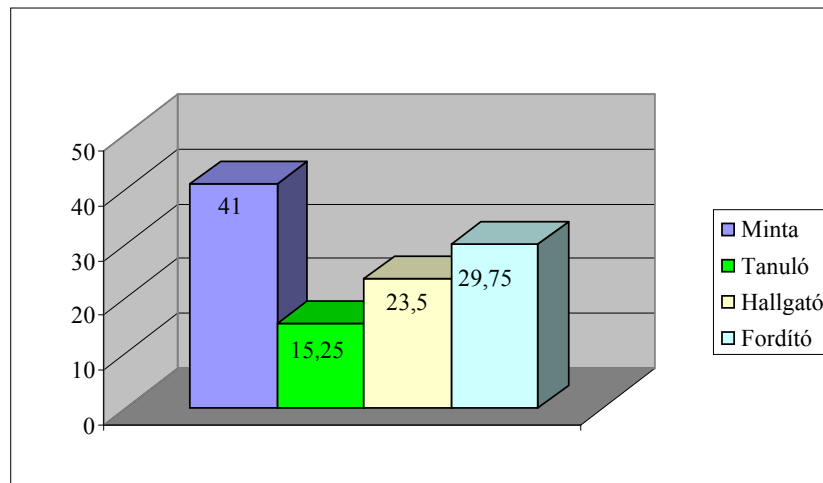
A fenti ábrán még az eddigieknél is nagyobb különbséget látunk az egyes csoportok és a mintaszöveg között. Mindez jogosan veti fel a kérdést, hogy a mintaszöveg valóban betölti-e feladatát, azaz megfelelő referenciaszöveg-e a nyelvvizsgára készülőkhöz számára akkor, amikor a profi fordítók átlagos explicitációs számát is 28%-kal meghaladja. Valószínű, hogy egy ilyen mértékben kifejtett szöveghez hasonló fordítás nem várható el a középszintű nyelvvizsgán.

4. ábra. Kötelező és fakultatív explicitáció a fordításokban

A következő két ábra két csoportra bontva mutatja be az explicitációs műveleteket. Az első csoportba soroltuk a normavezérelt, azaz a kötelező és fakultatív műveleteket (4. ábra), a másodikba a stratégiai, azaz a pragmatikai és fordítás-specifikus műveleteket (5. ábra). Alábbiakban, a vizsgált csoportokat összehasonlítva, a kötelező és fakultatív műveletek átlagszámában az eddigiekkel ellentétes tendenciát látunk kirajzolódni a 4. ábrán.

A fentiek szerint az eredmények csökkenő tendenciát mutatnak a fordítói kompetencia növekedésével egyenes arányban. Ezeket a műveleteket a normavezérelt kategóriába sorolhatjuk, meglepő tehát, hogy a hivatásos fordítók ezekből a műveletekből kevesebbet hajtottak végre, mint a másik két csoport.

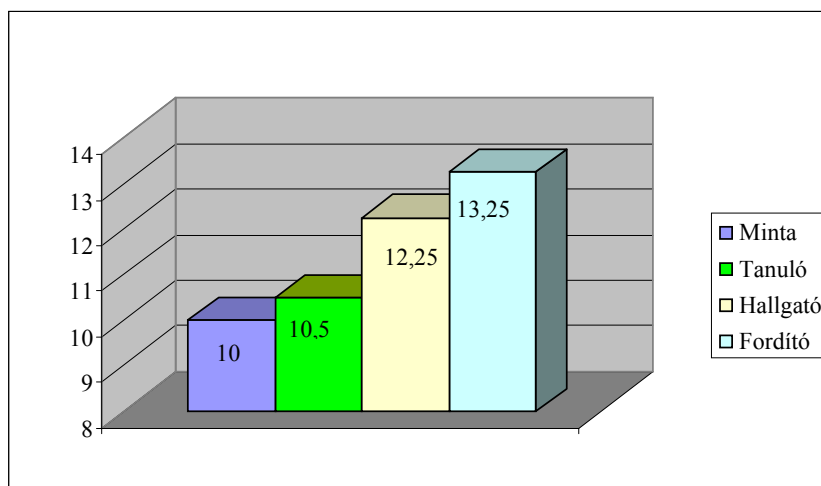

5. ábra. Fordítás-specifikus és pragmatikai explicitáció a fordításokban

Ezzel szemben – ahogyan az 5. ábrán látható – a fordítás-specifikus és pragmatikai, azaz stratégiai explicitáció esetében ismét megfordul a tendencia. A hivatásos fordítók

csaknem kétszer annyi stratégiai explicitációt végeztek, mint a tanulók, míg a hallgatók eredménye középén foglal helyet. A mintaszöveg kiugró számadatait mindkét explicitációs kategóriában most is az igen magas műveleti számmal tudjuk magyarázni, valamint azzal, hogy ebben a fordításban fordult elő a legtöbb fordításspecifikus explicitáció. A hivatásos fordítók célnyelvi szövegeiben körülbelül azonos mértékben lehet tetten érni olyan megoldásokat, amelyek a nyelvi rendszerek különbségeiből adódtak és olyanokat, amelyek túlmutatnak a célnyelvi norma követésén, és a fordítói elveknek felelnek meg. A 4. és 5. ábra adatai alapján megállapíthatjuk, hogy a kompetencia növekedésével csökkent a normavezérelt, és vele párhuzamosan nőtt a stratégiai explicitációval járó műveletek száma. A két ellentétes tendencia jelenségét azzal magyarázhatjuk, hogy a hivatásos fordítók gyakrabban élnek fordításspecifikus, a fordítási elveket követő stratégiai megoldásokkal olyan esetekben is, ahol a tanulók és hallgatók a normavezérelt műveleteket részesítik előnyben.

Az implicitációs műveletek tekintetében ismét emelkedő tendenciát állapítottunk meg a fordítói kompetencia növekedésével egyenes arányban. A 6. ábra az összes implicitációval járó művelet számát mutatja a vizsgált csoportok átlaga szerint.

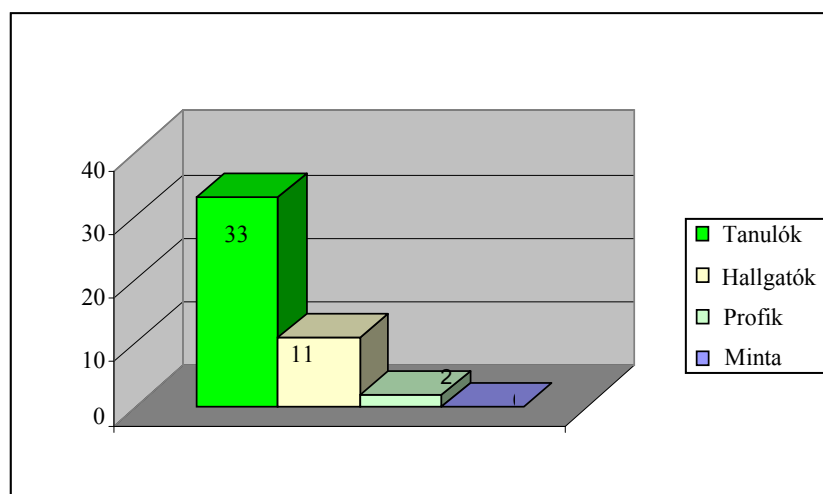
6. ábra. A fordítók által végzett összes implicitációs művelet

A 3. és a 6. ábra adataiból egyértelműen látható, hogy a vizsgálat résztvevői arányosan sokkal kevesebb implicitációs, mint explicitációs műveletet hajtottak végre. Ez fokozottan érvényes a mintafordításra annak kiemelkedően magas explicitációs műveleti száma miatt. Megállapíthatjuk, hogy ugyan csak kis mértékben, de a kompetenciával párhuzamosan itt is növekszik a műveletek száma. Meg kell azonban emléntenünk, hogy nagy egyéni különbségeket tapasztaltunk, kifejezetten a fordításspecifikus műveletek esetében. Ha megnézzük az egyes csoportokon belüli eltéréseket, azt tapasztaljuk, hogy a tanulóknál 1 a minimum és 11 a maximum elemszám, a hallgatóknál ez 5 és 11, míg a profioknál 4 és 13. A különbségek tehát valójában nem a csoportok között jelentősek. Érdekesség még, hogy a vizsgált implicitációs műveletek között nem azonosítottunk kötelező és pragmatikai, csak fakultatív és fordításspecifikus műveleteket.

Az explicitációs és implicitációs műveletek számának elemzése után megvizsgáltuk, hogyan befolyásolta az interferencia a különböző fordítói kompetenciával rendel-

kező csoportokat a fordítás folyamatában. Az eredményeket a 7. ábra adatai mutatják be.

Az ábráról leolvasható számokból világosan kitűnik, hogy az interferencia leginkább a tanulókat befolyásolta munkájuk közben. Míg a négy tanuló célnyelvi szövegében összesen 33 interferenciára visszavezethető, a célnyelvi normától eltérő strukturális vagy lexikai megoldást tudunk azonosítani, addig a négy hallgató fordításában már csak 11 példát találtunk az interferenciára. A hivatásos fordítók közül egyetlen személynél találtuk a 2 példát, a másik három fordító célnyelvi szövegében egyetlen példa sem akadt az interferenciára. Vizsgálataink tehát egyértelműen alátámasztották, hogy a kompetencia növekedésével csökkent az interferenciára visszavezethető jelenségek száma.

7. ábra. Interferencia mértéke a fordított szövegekben

A fordított szövegek elemzése alapján megállapítottuk, hogy az interferencia hatása leggyakrabban abban mutatkozik meg, hogy a fordítók nem végeznek el bizonyos fakultatív átváltási műveleteket. Az ilyen mulasztás eredményeként születik a célnyelvi szabályoknak nem megfelelő, azaz kvázi-helyes szöveg. Az alábbiakban példaként idézett szövegrészeket a tanulók fordításaiból származnak, és a fakultatív műveletek kihagyását szemléltetik.

1. Fakultatív implicitációs művelet elmulasztása (személyes névmás kihagyása)
 Angol eredeti: They simply ignore the fact...
 Tanuló: Ők egyszerűen nem veszik figyelembe...
2. Fakultatív explicitációs művelet elmulasztása (passzív szerkezet átalakítása)
 Angol eredeti: The research is likely to be disputed by many professional women.
 Tanuló: A felfedezés azonban várhatóan vitatott lesz sok szakmabeli nő körében.
 Tanuló: A kutatás valószínűleg kétségbe lesz vonva olyan dolgozó nők által ...

A fenti példákban a tanulók valamennyien nyelvtanilag helyes célnyelvi formákat alkalmaztak, az általuk létrehozott szöveg mégsem felel meg teljes mértékben a célnyelvi szokásoknak, normáknak: a forrásnyelvi szöveg felépítésére jellemző sajátosságokat a tanulók átvitték a célnyelvi szövegre. A hivatásos fordítók szövegében az ilyen jelenség ritka, a profik gyakorlattan alkalmazzák a kötelező műveleteken felül a fakultatív és fordításspecifikus műveleteket is. Igazoltnak találjuk tehát Toury (1995) megállapítását, miszerint az átvitel mértéke a fordító tapasztalatától is függ: minél gyakorlottabb a fordító, annál inkább ki tudja küszöbölni az interferenciát.

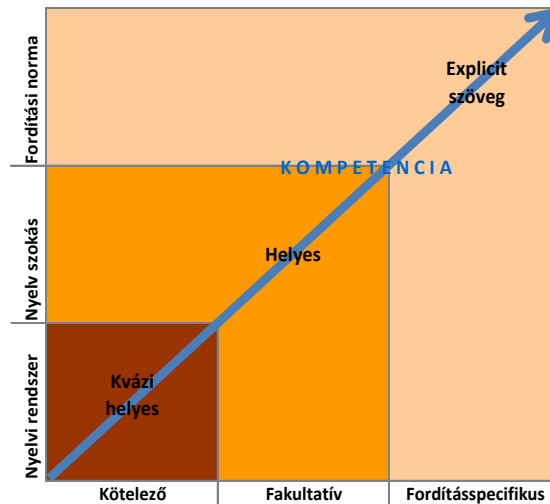
5 Összefoglalás és konklúzió

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a kutatás eredményei igazolták hipotéziseinket. Az elemzés során tett legfontosabb megállapításainkat az alábbi pontokban foglalhatjuk össze:

- Minden fordított szövegben szerepelt explicitáció és implicitáció – kötelező, fakultatív, pragmatikai és fordításspecifikus műveletek egyaránt.
- A fordítók kompetenciájával egyenes arányban nőtt az elvégzett műveletek száma, az explicitáció és implicitáció.
- A vizsgálat résztvevői közül a hivatásos fordítók végezték a legtöbb fordításspecifikus műveletet, amelyek a stratégiai műveletek közé tartoznak.
- A tanulók a kötelező és fakultatív, azaz normavezérelt műveletekre koncentráltak.
- Az interferenciára visszavezethető jelenségek a fordított szövegben a fordítók kompetenciájának növekedésével csökkentek.

A kutatás eredményei megerősítették továbbá Blum-Kulka (1986) hipotézisét: a vizsgálat minden résztvevőjének szövegében több explicitációval járó műveletet azonosítottunk, mint implicitációt. Az eredmény minden esetben explicitebb szöveg volt az eredetihez képest – fordítói kompetenciától függetlenül, ugyanakkor a kompetenciának megfelelő mértékben. A szövegek terjedelmének vizsgálata azonban nem tükrözte az explicitációs műveletek jelenlétét, megállapíthatjuk tehát, hogy a szavak számának vizsgálata nem mindig nyújt megbízható adatokat az explicitációs és implicitációs kutatásokban, hiszen a nyelvek rendszerbeli (magyar – szintetikus, angol – analitikus) eltérései is befolyásolhatják a szövegben szereplő szavak számát.

A tanulmány bevezető részében ismertetett explicitációs elméleteket és kutatásunk eredményét – a műveletek és a fordítói kompetencia kapcsolatát – az alábbi, 8. ábrában igyekeztük összefoglalni, hogy megvilágíthassuk az összefüggéseket.

8. ábra. Explicitációs és implicitációs műveleti együttthatók modellje

A fordítók munkájuk során kötelező, fakultatív és fordításspecifikus műveleteket végeznek. Céljuk egy olyan fordított szöveg előállítása, amely megfelel a célnyelvi befogadó elvárásainak. Kötelező műveleteket hajtanak végre, hogy betartsák a célnyelvi rendszerének szabályait. Ily módon nyelvtanilag helyes szöveget hoznak létre, amely azonban még nem minden esetben felel meg a célnyelvi szokásoknak, nyelvi elvárásoknak. Fakultatív műveleteket végeznek tehát, hogy ezeknek az elvárásoknak is megfeleljenek; hiányuk esetén csak kvázi-helyes szöveg jöhetne létre. A kötelező és fakultatív műveleteken kívül azonban a fordítók fordításspecifikus műveleteket is végrehajtanak, amelyek nem nyelvi okokkal, hanem fordítási elvekkel magyarázhatók. Olyan információkkal gazdagítják a célnyelvi szöveget, amelyeket a kontextusból következtetnek ki. A műveletek révén így olyan szöveg jön létre, amely explicitebb, mint a forrásnyelvi eredeti volt.

A műveletek előfordulási gyakoriságával egyenes arányban megfigyelhető a fordítói kompetencia növekedése. A kötelező műveleteket a fordítók automatikusan hajtják végre, ezek a műveletek szükségesek ahhoz, hogy a forrásnyelvi szöveg jelentését a célnyelven megformálhassák. A fakultatív műveletek elmulasztásáról megállapítottuk, hogy elsősorban az alacsonyabb fordítói kompetenciával rendelkező fordítókra jellemző. A fordításspecifikus, azaz stratégiai explicitáció és implicitáció ugyanakkor a hivatásos fordítók sajátossága. Minél kompetensebb a fordító, annál nagyobb magabiztossággal, annál tudatosabban hajtja végre nemcsak az explicitációval, hanem az implicitációval járó fordítói műveleteket is. A kompetens fordító munkájának eredménye olyan szöveg, amely megfelel a nyelvi rendszer, a nyelv szokás és a fordítói normák elvárásainak.

Végezetül fontosnak tartjuk a fordítói kompetencia és a műveletek összefüggésének további kutatását ellentétes nyelvi irányban, azaz magyarról angolra való fordításban, valamint más nyelvpárok esetében is. Érdemes volna a továbbiakban több résztvevőt és más szövegtípusokat is bevonni a vizsgálatba, hogy a nagyobb mennyiségű adattal statisztikailag jelentősebb eredmények születhessenek, amelyek lehetővé teszik a szélesebb körű általánosítást.

Forrás

Fodorné Sárközi, J., Sárosdy, I. 2002. *Fordítás magyarra és szövegértés. Rigó nyelv- vizsgakönyvek*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Irodalom

- Blum-Kulka, S. 1986. Shifts of Cohesion and Coherence in Translation. In: Venuti, L. (szerk.) 2001. *The Translation Studies Reader*. London, New York: Routledge. 298–313.
- Blum, S., Levenston, E. A. 1978. Universals of Lexical Simplification. *Language Learning*. Vol. 28. 399–415.
- Dimitrova, E. 2005. *Expertise and Explicitation in the Translation Process*. Amsterdam: John Benjamins.
- Klaudy, K. 1997. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy, K. 1999. Az explicitációs hipotézisről. *Fordítástudomány* 2. évf. 1. sz. 5–22.
- Klaudy, K. 2004. Az implicitációról. In: Navracsics, J., Tóth, Sz. (szerk.) *Nyelvészet és interdiszciplinaritás. Köszöntőkönyv Lengyel Zsolt 60. születésnapjára*. Szeged: Generália. 70–75.
- Neubert, A. 1992. Competence in Translation: a complex skill, how to study and how to teach it. In: Snell-Hornby, M., Pöhhacker F., Kaindl K. (szerk.) *Translation Studies: An Interdiscipline. Selected papers from the Translation Studies Congress, Vienna, 1992*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 411–420.
- PACTE group 2005. Investigating Translation Competence: Conceptual and methodological issues. *Meta*. Vol. 50. No. 2. 611–618.
- Pym, A. 2005. Explaining Explicitation. In: Károly, K., Fóris, Á. (szerk.) *New Trends in Translation Studies*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 45–74.
- Toury, G. 1995. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam: Benjamins.
- Vinay, J. P., Darbelnet, J. 1995. *Comparative Stylistics of French and English. A methodology for Translation*. Amsterdam: Benjamins.

Terminológiai kivonatolás francia nyelvű szabadalmak leírásaiból

Nagy Ágoston

SZTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
nagyagoston@lit.u-szeged.hu

Kivonat: A tanulmány egy saját, francia nyelvre kifejlesztett, hibrid módszerrel működő terminológiai kivonatoló alkalmazást mutat be. A program szabály alapon nyeri ki a terminusjelölteket, majd azokat szabály alapon és statisztikai módszerekkel szűri. Célunk annak bemutatása, hogy a francia nyelvű terminusok kinyeréséhez már önmagában a szabályalapú módszerek is nagy fedést és viszonylag magas pontosságot érnek el. A statisztikai módszerrel történő vizsgálat a várt eredményeket hozta: a pontosságot jelentősen növelte, azonban ezáltal a fedés a vártnál jobban csökkent.

1 A terminológiai kivonatolás főbb jellemzői

A terminológiai kivonatolás (a továbbiakban TE) során egy alkalmazás egy adott, írott nyers szakszövegből annak terminusjelöltjeivel tér vissza. A kifejezetten TE-alkalmazások önmagukban ritkán használatosak, legtöbbször csak egy nagyobb alkalmazás része, mint ahogy a helyesírás-ellenőrző programok sem érnek sokat szövegszerkesztő nélkül. A TE mégis a számítógépes nyelvészet egyik igen kutatott területe (Jacquemin és Bourrigault 2003). TE-modulokat használnak például dokumentumok közötti keresést elősegítő szövegindexelés során (pl. Enguehard 2005), gépi fordításhoz (pl. Vasconcellos 2001) vagy csoportban végzett fordítói munka elősegítésére.

Cabré et al. (2001), valamint Sauron (2002) szerint a terminológiai kivonatolás legfőbb szakaszai a terminusok kinyerése, majd azok szűrése. Azaz bármilyen módszert választunk, az első szakaszban kinyert terminusok között biztos vannak olyan jelöltek, amelyek nem terminusok és amelyeket ezáltal szűrni kell. A terminusjelöltek kinyerése és szűrése leggyakrabban szabályalapú és statisztikai módszerek kombinációjával történik (hibrid módszerrel), amihez Cabré et al. (2001) valamint Ha et al. (2008) szerint először a terminusjelöltek kinyerésére a statisztikát alkalmazzuk, majd azok szűrése nyelvi filtereket.

2 A kutatás célja és módszerei

Vizsgálatunk során nem a szokásos eljárást (statisztikai alapon történő terminuskinyerés, majd szabályalapú szűrés) alkalmaztuk, hanem ennek fordítottját: a terminusjelölt-listát szabályalapú módszerekkel nyertük ki, majd ezt különböző szűrőkkel szűrtük. A terminusjelöltek szabályalapú kinyerésének választásával azt kívántuk bizonyítani, hogy az a szakirodalomban elterjedt nézet, miszerint a statisztikai módszerekkel

történi terminuskinyerés hatékonyabb, nem feltétlenül igaz minden esetben. E választást az is igazolja, hogy a francia nyelvben a főnévi terminusok nagyobb arányban rendelkeznek olyan belső szerkezettel, ami a köznyelvi egységekre nem jellemző, így a szabályalapú módszerek nagyobb eredményességgel használhatók.

További célunk az volt, hogy bizonyítsuk, a szabályalapú terminuskinyerés magas fedést ér el alacsony pontossággal. A szabályalapú szűrési módszerek használata annyiban lehet probléma, hogy ezáltal az első körben kinyert terminusok fedését nem tudjuk növelni, csak pontosságát. Előfeltételezésünk az, hogy a statisztikai módszerek esetében ha a határértéket magasnak állítjuk be, akkor a pontosság jelentősen megnő, míg a fedés jelentősen csökken; s ha alacsony küszöbértéket választunk, akkor egyik mértéket sem növeli jelentősen.

3 A vizsgálat során alkalmazott korpusz

A terminológiakivonatolás kizárólag szakszövegekből történhet, mivel a terminusok fő ismertetőjegye az, hogy szaknyelvben fordulnak elő (Cabré 2003, Kocourek 1982). Ebből adódóan korpusznak – a jelen vizsgálatához informatikai témájú – szabadalmakat választottunk, melyekben a szakszövegekre jellemző jegyek (pl. szakszavak, személytelen szerkezetek) mind megtalálhatók. A szabadalmak több részből állnak (kivonat, bibliográfiai adatok, leírás, igénypontok), és ezek közül a leírásokat vontuk be a vizsgálatba. A leírás egy-egy szabadalom leghosszabb része, célja a szabadalom minél pontosabb ismertetése. Ebből adódóan sok ismétlődést, különösen terminusismétlődést tartalmaz, így a gyakoriság alapú terminuskinyerési módszerek is jól alkalmazhatók rájuk.

A terminológiakivonatolót bármennyi szabadalomra le lehet futtatni, de a hatékonyság kiszámításához szükség van olyan korpuszra is, amelyen kézzel be vannak jelölve azok a szókapcsolatok, amelyek terminusok. A vizsgálati korpusz méretének csak ez szab határt: jelenleg öt annotált leírással rendelkezünk. A leírások hossza körülbelül 3500 token darabonként, amelybe az írásjeleket nem számoljuk. A korpuszban összesen 966, terminusnak annotált különböző főnévi csoport található, azaz ez a szám nem tükrözi azok lehetséges többszöri előfordulását.

4 A vizsgálatban elemzett terminológiakivonatoló lépései

E fejezetben ismertetjük a terminológiakivonatolónk működésének lépéseit: szöveg előfeldolgozása (4.1), a terminusok szabályalapú kinyerése (4.2), valamint a terminusok szűrésének szabályalapú és statisztikai moduljai (4.3).

4.1 Előfeldolgozás

Mivel a terminusokat szabályalapú módszerrel, azaz szintaktikai mintákkal (például két egymás után álló főnév keresése) nyerjük ki, szükség van a szövegben szereplő szavak szintaktikai kódjára, valamint a szöveg szegmentálására. A szöveg mondatokra bontásához, majd azok tokenekre darabolásához, illetve a tokenek szófaji címkézéséhez és szótövesítéséhez a Connexor vállalat online elérhető Chinese Phrase

Taggerét (*Connexor*) használtuk, amely angol és francia nyelvre is elvégzi ezen feladatokat. A következő fázis, a terminusok kinyerése már az ezzel a programmal előfeldolgozott korpuszt használta fel.

4.2 Terminusok kinyerése szabályalapú módszerrel

A terminusok kinyerése szabályalapú módszerrel történik, azaz adott szintaktikai minták alapján bejelölünk a szövegben olyan karaktersorozatokat, amelyek megfelelnek annak a mintának. A mintákat szófaji kódok alapján határozzuk meg (néhány az 1. táblázatban látható). A lista elején azok a minták találhatók, amelyek nagy valószínűséggel jelölnek terminust, míg a lista végén szereplő N és N A jelölhet terminust és köznyelvi karaktersorozatot is. A táblázathoz a minták gyakoriságát Nagy (2009) alapján állapítottuk meg.

Minta	Példa	Fordítás
N P N P N	<i>systeme de gestion de base de données</i>	adatbáziskezelő-rendszer
N N N	<i>programmation côté client</i>	kliensoldali programozás
N N A	<i>fonctionnement temps réel</i>	valós idejű működés
N N	<i>port UDP</i>	UDP-port
N P N	<i>stockage de données</i>	adattárolás
N A	<i>donnée biométrique</i>	biometrikus adat
N	<i>algorithme</i>	algoritmus

1. táblázat. Francia nyelvű terminusok néhány mintája

Az 1. táblázat alapján jól láthatók a minták alapján történő terminuskinyerés hátrányai: az egyszavas főnév és a melléknévi bővítménnyel rendelkező főnevek lehetnek köznyelvi szócsoporthoz is. Például a *problème* ‘probléma’ szó egyszavas főnév, de az adott környezetben nem biztos, hogy terminus, valamint az NA mintájú *solution connue* ‘ismert megoldás’ szintén nem valószínű, hogy terminus. Így a második fázisban ezeket a kifejezéseket kell szűrni.

A terminusjelölt-mintákkal történő mintaillesztés véges állapotú automatával oldható meg, ami gyakran használatos mintaillesztésre (pl. Váradí et al. 2010). Az automatában a jelen vizsgálatban az állapotok közötti átmenetek címkéi a szófaji kódok. A véges állapotú automatánál törekedtünk arra, hogy a minta a lehető legtöbb szerkezetet lefedje, és csak terminusok kinyerésére szolgáló mintákat ismerjen fel.

4.3 Terminusok szabályalapú és statisztikai szűrése

A terminusok szűrése érdekében szolgáló szabályalapú módszerek mellett a statisztikai módszerek alapján, hogy mit mérnek, három különböző csoportba sorolhatók. A vizsgálat során e három csoportból összevont értéket hoztunk létre. Az összevont érték mindhárom érték súlyozott átlaga.

4.3.1 Szabályalapú szűrők

A mintaillesztés során kinyert terminusjelölt-lista elemeinek számát legelőször szabályalapú szűrőkkel csökkentettük. Az első ilyen szűrő azokat a kifejezéseket tartalmazza, amelyek a hétköznapi nyelvben is gyakran előfordulnak és nincsen referenciális jelentésük, így nem lehetnek terminusok részei. Ezen szócsoportok a konnektívumok (Riegel et al. 2009), amelyek a szöveg kohézióját és az abban szereplő elemek egymásbaágyazódottságát biztosítják. Ez azért lényeges, mert a terminológiai kivonatolást szövegen végezzük, és a szövegek rendelkeznek ezen elemekkel. A konnektívumok közül elsősorban azokat szűrjük ki, amelyek főnevet is tartalmaznak annak érdekében, hogy a főnévi terminusjelöltek között ne legyen olyan, amelynek a feje konnektívumban szereplő főnév. Az ilyen kifejezések közül a leggyakoribb az *en d'autres termes* 'más szóval' vagy a *par exemple* 'például'.

Azon tulajdonneveket is szűrtük, amelyek személyt vagy vállalatot jelölnek, mert ezek szintén nem lehetnek terminusok részei, de főnevek. A feladat összetettsége miatt ehhez a feladathoz nem saját modult alkalmaztunk, hanem egy szabad felhasználású webes alkalmazást, az *OpenCalais Web Service API*-t. Működésének lényege, hogy az adott dokumentum szövegét fel kell küldeni a szerverre, majd a válaszból kinyerhető, melyek a benne szereplő tulajdonnevek. A terminusjelölt-listából ezeket is kiszűrtük.

4.3.2 Weirddness-érték

Az Ahmad et al. (1999) által kidolgozott *weirdness* egy *termhood*-típusú érték, és azt mutatja meg, hogy egy adott terminusjelölt inkább szakszövegben vagy hétköznapi korpuszban fordul elő. Ehhez nyilvánvalóan szükséges egy köznyelvi korpusz, hogy abban is össze tudjuk hasonlítani a jelölt gyakoriságát. Mivel nem rendelkezünk ilyen korpuszsal, ezért egy internetes keresőmotort alkalmaztunk, az *Exalead*-et. A keresőmotorba beállítottuk, hogy kereséskor egy online is elérhető francia nyelvű újságban, a *Le Figaro* napilapban keressen. A TE során gyakran használják az online elérhető újságokat referenciakorpuszként, hogy megvizsgálják, egy adott terminus szaknyelvben vagy köznyelvben fordul elő gyakrabban (pl. Drouin 2003, Gelboukh et al. 2010).

A *weirdness* egy arányérték, ami azt mutatja meg, milyen arányban áll egy adott terminusjelölt előfordulása szakszövegben, illetve természetes nyelvi korpuszban. Minél nagyobb ez az érték, a jelölt annál gyakrabban fordul elő a szaknyelvben. Természetesen az olyan kifejezéseknél, hogy *programmation côté client* 'kliensoldali programozás' a keresőmotor nagyon alacsony találati értéket fog mutatni, míg a *problème* 'probléma' szónál valószínűleg többet, mert az gyakran szerepel a köznyelvben is, így a módszer helytállóknak tűnik. Azonban a mai nyelvben már nagyon sok terminus átkerült a köznyelvbe, ilyenekkel a korpuszban is találkoztunk. Például a *téléphone mobile* 'mobiltelefon' vagy a *document vidéo* 'videó dokumentum' kifejezéseket gyakran használjuk a köznyelvben is. Ehhez elég a terminusok által jelölt tárgyak gyakori használata vagy valamilyen kiváltó esemény: például a *Le Figaro* oldalán a vizsgálat idején már 18-szor szerepel a *boue rouge* 'vörösiszap', valamint már megtalálható a *bassin de rétention d'eaux usagées* 'zagyártározó' kifejezés is.

Másik probléma, hogy jelentéségyértelműsítést sem végeztünk, így lehetséges, hogy a vizsgálandó terminusjelölt hétköznapi jelentésében gyakran fordul elő egy hétköznapi nyelvezetű korpuszban, de teljesen más jelentésben. A szaknyelvi korpuszban például gyakran előfordult a *serveur* 'szerver' szó, ami az interneten nem terminusként ('felszolgáló') többször is előfordul. A 2. táblázat azt mutatja meg, hogy bizonyos terminusjelölteknél mennyi volt a *weirdness*-érték.

Terminus	Fordítás	Weirdness
<i>donnée biométrique</i>	biometrikus adat	138,30
<i>solution connue</i>	ismert megoldás	77,93
<i>matrice</i>	mátrix	7,59
<i>circuit de commande</i>	vezérlő áramkör	0,88
<i>requête</i>	lekérdezés	0,49
<i>serveur</i>	szerver	0,44
<i>mise en oeuvre</i>	üzembe helyezés	0,11
<i>avantage</i>	előny	0,01

2. táblázat. *Weirdness*-értékek

A 2. táblázatban az aláhúzott szócsoportok nem minősültek a korpuszban terminusnak. Jól látható, hogy nem terminus is kaphat magas értéket, valamint az is, hogy terminus is kaphat alacsony értéket, ezért szükséges ezen elemek további szűrése.

4.3.3 C-érték

A Frantzi és Ananiadou (1997), illetve a Maynard és Ananiadou (2000) nevéhez fűződő C-érték egy *unithood* mérték, ami azt mutatja meg, hogy az adott terminusjelölt inkább magában terminus vagy egy nagyobb terminusegység része. Olyan esetekben alkalmazható, amikor például azt kell eldönteni, hogy a *mémoire vive* 'véletlen elérhető memória', a *mémoire* 'memória', vagy a *mémoire excellente* 'kiváló memória' terminus. Bár mi tudjuk, hogy csak a harmadik nem az, de kell egy olyan számítás, ami ezt a gépnek is – nagy valószínűséggel – egyértelművé teszi. A C-érték abból indul ki, hogy azok a nem terminus szókapcsolatok egy szakszövegben, amelyek ritkán fordulnak elő, így az az előfeltételezés, hogy az első kettő gyakrabban fordul elő, mint a harmadik, így nagyobb C-értéket is kap. A 3. táblázatban mutatjuk be néhány terminusjelölt C-értékét, amelyek közül az aláhúzott elemek nem terminusok.

Terminus	Fordítás	C-érték
<i>module de diagnostic</i>	diagnosztikai modul	-10,3
<i>fonctionnement normal</i>	normális működés	-10
<i>moteur de recherche</i>	keresőmotor	0
<i>contenu multimédia</i>	multimédiás tartalom	2,33
<i>section sélectionnée</i>	kiválasztott szakasz	5
<i>câble USB</i>	USB-kábel	7

3. táblázat. Néhány terminus C-értéke

A táblázatban feltüntetett C-értékek alapján nem minden esetben igaz az, hogy a terminusok nagy C-értékekkel rendelkeznek. Ennek az az oka, hogy a nem terminusoknak is lehet nagy, illetve a terminusoknak is alacsony C-értékük.

4.3.4 NC-érték

Az NC-érték (Frantzi és Ananiadou 1997) azt mutatja meg, hogy az adott terminusjelöltet körülvevő szavak vagy írásjelek milyen valószínűséggel követnek vagy előznek meg terminust. Ennek kiszámításához szükség volt egy tanulókorpuszra, amiben megadtunk száz olyan szókapcsolatot, ami biztosan terminus, majd megvizsgáltuk azok összes előfordulásának környezetét. Az ezek mellett előforduló szavakra megmértük azok súlyát, azaz milyen valószínűséggel állnak terminus mellett és milyen

gyakran nem. Mivel főnévi terminusokat kerestünk, ezért valószínűsíthető, hogy például a leggyakoribb terminust bevezető szó egy determináns, így az a környezet szó valószínűleg nagy értéket kap. A 4. táblázat tartalmazza bizonyos terminusjelöltek NC-értékeit. Az aláhúzott terminusjelöltek nem terminusok.

Terminus	Fordítás	NC-érték
<u>étant</u>	lévén	1
<u>mp4</u>	mp4	1
<u>interface</u>	interfész	1,15
<u>millier</u>	ezernyi	1,17
<u>structure de matrice</u>	mátrixszerkezet	1,4
<u>instant</u>	pillanat	1,34
<u>réseau</u>	hálózat	2,01
<u>forme</u>	alak	2,01

4. táblázat. Néhány terminus NC-értéke

A táblázatból itt is látható, hogy az alacsony értékekhez nem feltétlenül társul nem terminus, és a magas NC-értékekkel rendelkezők sem feltétlenül terminusok.

5 Eredmények

A terminológiai kivonatoló eredményeit szakaszonként adjuk meg, azaz nem csak azt fejtjük ki, hogy összességében milyen hatékonysággal működik a terminológiai kivonatoló, hanem azt is megmutatjuk, a különböző szűrésekkel mennyiben változott az eredmény.

A hatékonyságot a Cabré et al. (2001) által is ismertetett megszokott fedés, pontosság és F-érték segítségével határoztuk meg. A terminológiai kivonatolás esetén a három érték kiszámításának módszere a következő:

$$\text{pontosság} = 1 / \text{kivonatolt terminusok száma} * \text{ebből valós terminusok száma} \quad (1)$$

$$\text{fedés} = \text{kivonatolt helyes terminusok száma} / \text{a valós terminusok száma} \quad (2)$$

$$F - \text{érték} = \frac{2 * \text{pontosság} * \text{fedés}}{\text{pontosság} + \text{fedés}} \quad (3)$$

A magas fedés azt jelenti, hogy az alkalmazás a szövegben szereplő terminusok nagy részét ki is nyerte. A magas pontosság azt jelenti, hogy a kinyert terminusjelöltek nagyobb része valóban terminus. Az 5. táblázat tartalmazza a terminológiai kivonatolás folyamata során kapott értékeket.

A terminológiai kivonatolás eredményei az előfeltételezéseinknek megfelelőek. A csak mintaillesztésen alapuló terminuskinyerés előnye mindenképpen a nagy fedés, de alacsony pontosság. A szabályalapú szűrés a fedést kismértékben, a pontosságot nagymértékben (10%-kal) növelte. Az általunk alkalmazott összevont érték (a táblázatban ÖÉ) esetén, ha a küszöböt magasnak állítottuk be, a fedés jelentősen csökkent, ám a pontosságnál akár 98% körüli értéket is el tudtunk érni. Ha az összevont értéket alacsonynak választottuk, akkor azonban nem sikerült a mintaillesztéssel végrehajtott terminuskinyerés eredményeit jelentősen javítani.

Módszer	Fedés	Pontosság	F-érték
<i>Csak minták</i>	0,783	0,590	0,673
<i>Szabályalapú szűrés</i>	0,826	0,641	0,722
<i>Statisztikai szűrés, ha</i>			
<i>ÖÉ > 0,9061</i>	0,045	0,979	0,085
<i>ÖÉ > 0,03</i>	0,816	0,652	0,725

5. táblázat. Az alkalmazott módszerek eredményei

6 Összegzés

Az általunk kidolgozott terminológiai kivonatolók esetében azt tapasztaltuk, hogy a szabályalapú módszerek segítségével valóban magas a fedés (0,78) alacsony pontosság mellett. A legjobb hatékonyságú szűrésnek a szabályalapú bizonyult, mert mind a fedést (5%-kal), mind a pontosságot növelni tudta (9%-kal). A statisztikai módszerek alkalmazásánál bebizonyosodott, hogy azok a szabadalmi leírásokban az ismétlések miatt a pontosságot jelentős mértékben meg tudják növelni (maximális érték: 97,9%); igaz, ezzel a fedés jelentősen csökken. Ha a terminológiai kivonatolás során a fedés minél magasabb értéke fontos számunkra, akkor a szabályalapú szűréssel megfelelő hatékonyságot tudunk elérni, legalábbis a francia nyelv esetében.

Irodalom

- Ahmad, K., Gillam L., Tostevin L. 1999. University of Surrey Participation in Trec8: Weirdness Indexing for Logical Document Extrapolation and Retrieval (Wilder). In: *The Eighth Text REtrieval Conference (TREC-8)*. Elérhető: http://comminfo.rutgers.edu/~muresan/IR/TREC/Proceedings/t8_proceedings/t8_proceedings.html
- Cabré, M. T., Bagot R. E., Vivaldi Palatresi J. 2001. Automatic term detection. A review of current systems. In: Bourrigault, D., Jacquemin Ch., L'Homme M-C. (szerk.) *Recent advances in Computational Terminology*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Co. 53–87.
- Cabré, M. T., 2003. Theories of terminology. Their description, prescription and explanation. *Terminology*. Vol. 9. No. 2. 163–200.
- Connexor. Elérhető: <http://www.connexor.eu/technology/machinese/>
- Drouin, P. 2003. Term extraction using non-technical corpora as a point of leverage. *Terminology*. Vol. 9 No. 1. 99–115.
- Enguehard, Ch. 2005. Un banc de test pour la reconnaissance de termes en corpus. Williams, G. (szerk.) *La linguistique de corpus*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes. 273–286.
- Exalead – Web Search. Elérhető: <http://www.exalead.com/search/>
- Frantzi, K. T., Ananiadou, S. 1997. Automatic term recognition using contextual clues. In: *European Research Consortium for Informatics and Mathematics - Cross-Language Information Retrieval*. ERCIM-97-W003. 25–32.
- Gelboukh, A., Sidorov G., Lavin-Villa E., Chanona-Hernandez L. 2010. Automatic Term Extraction using Log-likelihood based Comparison with General Reference Corpus. In: Hopfe, J. et al. (szerk.) *Natural Language processing and information systems*. Proceedings of NLDB 2010. Berlin: Springer Verlag. 248–255.

- Ha, L. A., Fernandez G., Mitkov R., Corpas G. 2008. Mutual bilingual terminology extraction. In: *Proceedings of LREC 2008* (CD-ROM), Marrakech. 1818–1824.
- Jacquemin, Ch., Bourrigault, D. 2003. Term extraction and automatic indexing. In: Mitkov, R. (szerk.) *The Oxford handbook of computational linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 599–615.
- Kocourek, R. 1982. *La langue française de la technique et de la science*. Wiesbaden: Brandstetter.
- Maynard, D., Ananiadou, S. 2000. Identifying Terms by their Family and Friends. In: *Proceedings of COLING 2000*. Luxembourg. 530–536.
- Nagy, Á. 2009. Kísérlet szintaktikai és statisztikai módszerekkel történő automatikus terminológiai kivonatolásra francia nyelvű szövegekből. In: Sinkovics, B. (szerk.) *LingDok 8. Nyelvészeti doktoranduszok dolgozatai*. Szeged: JATEPress. 71–86.
- OpenCalais Web Service API*. Elérhető: <http://www.opencalais.com/calaisAPI>
- Riegel, M., Pellat J-Ch., Rioul R. 2009. *Grammaire méthodique du français* (4. kiadás). Paris: PUF.
- Sauron, V. A. 2002. Tearing out the terms: evaluating terms extractors. In *Proceedings of Translating and the Computer 24*. London.
- Váradi, T., Pintér T., Mittelholcz I., Peredy M. 2010. Bibliográfiai hivatkozások automatikus kinyerése. In: Tanács, A, Vincze, V. (szerk.) *VII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Tanszékcsoport. 56–65.
- Vasconcellos, M. 2001. Terminology and Machine translation. In: Wright, S-E., Budin, G., (szerk.) *Handbook of terminology management 2*. 697–723.

Ami konvencionális, az könnyű? – Sematizációs folyamatok afáziában –

Svindt Veronika

ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
veronika.svindt@gmail.com

Kivonat: Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy az elmében jelen lévő sémák, ezen belül is a tudáskeretek, a forгатókönyvek és bizonyos idiómák hogyan realizálódnak afáziás betegeknél. E probléma vizsgálata azért különösen érdekes, mert a páciensek eredményei ebből a szempontból látszólag nem következetesek. Dolgozatomban 2 fluens, 2 nonfluens és 2 orvosilag gyógyultnak nyilvánított, de meglepő hibákat produkáló beteg beszédét elemzem irányított beszélgetések, fejlesztő feladatok segítségével. A nyelvi és nem nyelvi sémák hibáinak működési mintázatából következtethetünk a kognitív rendszerben és a nyelvi tevékenységben való szerepükre. A betegek produkcióját és percepcióját a sematizációs folyamat szociális kódolása és a konvencionalizáltság mértéke szempontjából elemzem.

1 Bevezetés

Gyakran még a globális afáziában szenvedő betegek is képesek az olyan konvencionális és begyakorlott nyelvi sémák produkciójára, mint az „igen”, „nem”, „nem tudom”. Ezzel párhuzamosan azonban sokszor még a jó állapotú betegeknél is sérültek olyan alapvető és szintén konvencionális forгатókönyvek és tudáskeretek, mint például a reggeli rutincselekvések vagy a bizonyos tárgyak használatára vonatkozó tudás. A nyelvi és a nem nyelvi sémák rendszerint nem egyszerre és nem egyforma mértékben sérülnek, mely jelenségnek az érintett – és annak közvetlen környezetében található – agyterületekhez tartozó funkciókon túl oka lehet a páciens általános mentális állapota és a betegséget megelőző tudása. Dolgozatomban az ép és a sérült verbális és nem verbális sémák egy szűk körének jellegét és funkcióját vizsgálom.

2 A vizsgálat

2.1 Hipotézis

Hipotézisem szerint a sémák zavarát nem pusztán a munkamemória sérülésében kell keresnünk, hanem a hozzáférési út zavart működésében, valamint a célzott előhívás zavarában is. Ezen jelenségek együtt okozzák a sémák előhívásának, produkciójának és percepciójának sérülését. Előfeltevésem szerint az afáziát létrehozó tényezők sokfélesége a hibamintázatokban is megmutatkozik. Az előzetes várakozás szerint az intonációs egységként, részben – intonációs frázis voltukat tekintve – jobbféltéken tárolt közmondások produkciója nem megterhelő a betegek számára. Hasonló ered-

ményt várok a mélyen rögzült tudáskeretek működésében, a forgatókönyvek működését azonban ennél rosszabbnak tételezem azok komplex szerveződése miatt.

2.2 A kísérleti személyek, korpusz és módszer

Tanulmányomban videóra rögzített irányított és spontán beszélgetéseket és szóbeli feladatmegoldásokat elemzek. A felvételek hanganyagát lejegyeztem. A feladatok és a beszélgetés két logopédus terapeuta (T1, T2) irányításával történt. A fejlesztésen 7 afáziás vett részt, közülük 6 páciens (Zs1; Zs2; R.; L., V. és K.) produkcióját elemzem. T.L. szóbeli produkciója nem elemezhető, és bár beszédmegértése kiváló, és írásban jól kommunikál, az írásbeli közlés nem vizsgálható együtt a verbális közlésekkel.

	Nem	Afázia típus	Megjegyzés
Zs1	férfi	nonfluens, Broca-afázia	
Zs2	nő	gyógyult	mind beszédprodukciója, mind beszédpercepciója ép, írásban esetenként bizonytalan
R	nő	fluens, anomikus afázia	
L	férfi	fluens, transzkortikális-szenzoros afázia	
V	nő	fluens, Wernicke-afázia	
K	nő	gyógyult	mind beszédprodukciója, mind beszédpercepciója ép
TL	férfi	nem meghatározható	súlyos apraxiája miatt nem beszél, de beszédértése ép, írásban kommunikál

1. táblázat. A vizsgálati személyek

Az elemzéshez két irányított feladat teljes lejegyzett szövegét, valamint a terápiás irányított beszélgetések szövegét használom. A tudáskeretek vizsgálatához az irányított spontán beszéd mellett egy földrajzi ismereteket megkívánó feladatot elemzek. A pácienseknek egy-egy magyar várost kellett megnevezni (saját kútfőből, vagy a táblára írt városok közül válogatva), amit a sorban következő személy megismételt, majd hozzátett egy újabb városnevet. Így tehát minden beteg két településnevet mondott. A konvencionális közmondások produkciójára való képességet szintén egy irányított feladat segítségével vizsgálom. A logopédus egy papíron félbehagyott közmondásokat adott egy-egy betegeknek (pl. *Aki korán kel, ...*), a cél ezek befejezése volt. Összesen 7 közmondás került sorra, mindegyiket más beteg kapta, de a feladat megoldása során társalgás alakult ki, így minden beteg legalább 3 közmondás „megoldásához” érdemben is hozzászólt. A betegek séma megértéséről tett általános megállapításokat pedig a velük folytatott személyes beszélgetésekre, és spontán társalgásokból nyert információkra alapozom. Az eredmények értékelése során három jelölést alkalmazok. Negatív (–) jellel jelöltem azokat a részfolyamatokat, amelyekben a beteg nem produkált jó megoldást, (–/+) jellel jelöltem azokat az eseteket, ahol a beteg segítség után sikeresen megoldotta a feladatot, és pozitív (+) jelölést kaptak a csak jó eredménnyel zajló folyamatok.

3 A memóriakapacitás afáziában

A memória agyi elhelyezkedéséről, felosztásáról, működéséről és szerveződéséről számos elmélet látott napvilágot, ám e tanulmánynak nem célja ezek összefoglalása. Funkcionális szempontból – túllépve a memóriatípusok kategorizációján – az emlékezet az emberi kognitív rendszer egészének és a mindenkori környezet/kontextus dinamikus interakciójának következménye (Nillson és Shaps 1980: 40).

3.1 A hosszú távú memória afáziában

A sikeres nyelvi tevékenység során a hosszú távú memóriában tárolt megfelelő információk előhívása zajlik. Ez két úton történhet: spontán és öntudatlanul (pl. arc- vagy tárgyfelismerés) vagy tudatosan (pl. visszaemlékezés egy adott eseményre) (Snyder 2001: 5). Általános megfigyelés, hogy az afáziások számára az automatikus mentális műveletek lényegesen könnyebbek, mint a tervezett, nagyobb fokú tudatosságot igénylő nyelvi és nem nyelvi tevékenységformák. Mindez azt mutatja, hogy a betegség előtt a hosszú távú memóriában tárolt információk nem vesztek el, csupán az előhívásuk vált korlátozottá.

A betegek betegség előtti állapota, mentális lexikonuk nagysága, memóriakapacitásuk és a világról való tudásuk részletessége nagy szerepet játszik a sikeres rehabilitációban.

3.2 A munkamemória szerepe a nyelvi megértésben és produkcióban

Abban minden kutató egyetért, hogy az afáziás betegek produkcióját és megértését befolyásoló egyik legfontosabb tényező a munkamemória hibás működése. Reinvang meghatározása szerint a munkamemória egy olyan memóriafolyamat, amely a különböző memóriatípusokból az éppen szükséges információkat tartalmazza, emellett rendelkezik egy hozzáadott információval is az aktuális nyelvi és szociális kontextusról (Reinvang 1985: 72).

A legtöbb beteg produkcióját a munkamemória korlátozottsága rontja, holott a beteg jóval többet ért, és – nonverbális közléseiből következtetve – jóval többet tud és tervez meg, mint amit végül produkálni képes. Ez mutatja, hogy a rövid távú memória korlátozottsága független a nyelvi korlátozottságoktól (Reinvang 1985: 74). A szituációs és nyelvi kontextus ismeretében többnyire meg lehet határozni, hogy a nyelvi vagy az emlékezeti rendszer hibájában kell keresni a probléma forrását.

A munkamemória szerepét nem célszerű pusztán az általánosan elfogadott mennyiségi kritériumok alapján meghatározni, hiszen szerepe sokkal összetettebb a beszédprodukciónak a folyamatában. A vizsgált betegek munkamemóriájának működéséről az alábbi táblázat tájékoztat. Az elemzett feladatokból egy-egy rövid példát idézek, mely a munkamemória korlátozottságára utal.

		Munkamemória	Példa
Zs1	nonfluens	korlátozott	L: Budapest. Zs1: Heee. Ne he. ! Nőöö. ! R: Mondd ő meg az utolsó szót. Zs1: Pécs. Nem Pécs, nem Pécs. [<i>Budapest előtt Pécs neve hangzott el</i>] Nem Pécs, hanem... R: Itt vagyunk itt a városba. Hol élünk? Zs1: Sze... ööö [<i>Pécs előtt Szeged neve hangzott el</i>] R: Szegeden? Zs1: Nem. Hol élünk? Ööö. R: Hol élünk? Zs1: Budapest.
Zs2	gyógyult	rendszerint megfelelően működik, néha egy-egy tévesztéssel, amit azonnal javít	–
R	fluens	ld. Zs2 esetét	–
L	fluens	korlátozott	L: Kicsi a bors, de erős. T1: L., ez mit jelent? Mikor mondjuk? L: Kicsi a bors, de erős. Ide vele, többi részét is. T1: Mit? L: Kicsi a bors, de erős. Baromi erős. Kicsi a bors, de erős. V: Pécs. Pécs? R: Nem. V: Nem jó. (...) T1: Sz sz sz V: Ssssszzz. T1: Sz sz Sze V: Pécs? Az nem jó. (...) T2: Milyen betűvel kezdődik, annyit segített? V: Pécs! Nem jó. T1: Sz sz sz. V: Szö szö. Szö. V: Várjá. E e.. Pécs! Pécs? T2: Sz betűvel kezdődik annak a helynek a neve. V: Pö.
V	fluens	korlátozott	
K	gyógyult	megfelelően működik	–

2. táblázat. A vizsgált betegek munkamemóriája

4 Sematizációs folyamatok és működésük afáziás betegeknél

Az emberi gondolkodást meghatározó sémák rendszerének vizsgálata a kognitív nyelvészeti kutatások egyik kiemelten fontos területe, amelyben Langacker és Lakoff részben különböző elméletei a leginkább meghatározóak. Dolgozatomban a langacker-i séma-felfogást követem (a lakoffi felfogást ld. bővebben Lakoff és Dodge

2005). Langacker megállapítása szerint az általa konstrukciós sémáknak nevezett egységek alkalmazása a nyelvi tevékenység folyamatában az egyik legáltalánosabb emberi képesség, amely számos variációs lehetőséget és nagyfokú rugalmasságot biztosít a nyelvhasználó számára (Langacker 2008: 161). Egy-egy séma mindig absztraktabb – csak az adott entitás lényegi információit tartalmazza –, mint aktuális instanciációja, amely a nyelvi tevékenység természetéből adódóan mindig konkrét (Tuggy 2007: 83). Langacker a sémák absztrakt tartalmát a jelentésteremtés folyamatában vázként határozza meg, amelyre az adott kommunikációs szituációban a konkrét kifejezési tartalmak épülnek (Langacker 2008: 168). A sémák hálózatokba rendeződnek, meghatározottságuk kognitív és szocikulturális alapú, így tehát szükségszerűen konvencionális (Langacker 2008: 216). Működésük alapvető eleme, hogy egy adott szituációban mindig más-más szinten jelennek meg függően a mindenkori tágan értett kontextus kifejtettségétől (Tuggy 2007: 83).

A sémák két legalapvetőbb megnyilvánulási formája a tudáskeret és a foratókönyv. Míg az előbbi statikus és egy entitásról vagy személyről való tanult és tapasztalati tudásunkat rendszerezi, addig az utóbbi dinamikus, időben és térben egyaránt meghatározott: egy-egy cselekvés vagy folyamat absztrakt szerkezetét tartalmazza. A sémák működéséről természetesen azok megvalósulása által tudunk képet kapni. Minél begyakorlottabb egy-egy dinamikus foratókönyv, egy statikus tudáskeret vagy egy konvencionális nyelvi fordulat, annál kevesebb erőfeszítést igényel az előhívásuk. Kutatások bizonyítják, hogy a hétköznapi társalgások megértéséhez szükséges statikus kontextusok, vagyis a tudáskeretek információtartalma jobb félteke sérülteknél elszegényedik (Joanette et al. 2007:286). Lukács és Pléh megállapítása szerint a foratókönyvi és foratókönyvszerű tudások a mindkét oldali prefrontális területek sajátjai (Lukács – Pléh 2003: 549, Pléh 2000: 22). Ha tehát a gondolkodásunk sematikus – és a konkrét nyelvi formától független – szerveződésében a jobb félteke bizonyos területeinek, valamint a mindkét oldali prefrontális kérgi területek aktív részvételével számolunk – amelyek, akkor valószínűsíthetjük, hogy a “csak” frontális vagy temporális lebenyeik egy részében sérült afáziasoknál a sémák többé-kevésbé épen maradnak.

A képkötő eljárások segítségével végzett kutatások eredményei a sémák agyi elhelyezkedéséről is tájékoztatnak. Fortescue *kontextuális szimmetria hipotézise* szerint az egyes szavak és megnyilatkozások szemantikai profiljának létrehozásához szükséges sematikus kontextusok (tudáskeret és foratókönyv) részben az agykéreg anterior (prefrontális) területein tárolódnak (Fortescue 2009: 153). A sémák létrehozása és tárolása során a bal félteke frontális lebenyének asszociációs kérgé a mikrofunkcionális (grammatikai), míg a jobb félteke szimmetrikus területei a makrofunkcionális (szemantikai/pragmatikai) elemeket szintetizálják egységgé (Fortescue 2009: 153). Ezt erősíti az a vizsgálat is, amelyben jobbfélteke-sérült kommunikációs képességeit megfigyelve megállapították, hogy a lézió a szemantikai hálózat aktivációjában okoz zavart, amelynek következtében a begyakorlott kifejezések helyett olyan szavak kerülnek a beteg beszédébe, amelyek ugyan a várt kategóriába tartoznak, de kategóriájuknak kevésbé prototipikus elemei (Joanette et al 2007: 285).

4.1 Tudáskeretek

A tudáskeretek a világról való tanult és tapasztalati tudást, a szociális viselkedés normáit, a tárgyak és entitások funkciójának és fizikai tulajdonságainak ismeretét tartalmazzák. A tudáskeretek jellegük szerint statikusak. Huber és munkatársainak megállapítása szerint az afáziások betegségüktől függetlenül megőrzik tanult ismereteiket, emlékeiket, valamint a szociális viselkedésre vonatkozó tudásukat (Huber et al. 2006: 19). Ez szoros összefüggésben van a hosszú távú memória és a mentális lexikon viszonylagos épen maradásával. További segítség az afáziások számára, hogy a szociális interakcióhoz szükséges kontextusok és várható tartalmak bizonyos elemeit az afáziában is épen maradt jobb félteke tárolja. Joannette és munkatársainak vizsgálata kimutatta, hogy jobb félteke sérült betegeknél az elbeszélő diskurzus információtartalma jelentősen elszegényedik, a betegek emellett gyakran nem képesek a mindennapi szociális kihívásokkal megbirkózni, reflexióik pedig gyakran inkohereusak (Joannette et al. 2007: 286).

A vizsgált korpusz elemzése során láthatóvá vált, hogy az agyi történet után közvetlenül az afázia típusától függetlenül a nyelvi funkciókkal együtt az addig jól ismert és minden nap használt tudáskereteik is sérültek (pl. Mire jó a szemüveg? Hogy néz ki a rántott hús? A levest villával vagy kanállal kell enni?). Az alábbi példa ezt a jelenséget illusztrálja.

- [1] **Zs2:** „Álltunk a tojással, tojás van, de az mire való? És néztük, hogy mi legyen. A K. mondta, hogy szétveri. Föl... Mit akartál csinálni?“
K: „Igen, mert nem tudtam, hogy mi ez, de olyan olyan annyi arra emlékeztem, hogy valahogy olyan kis lány és olyan lötyilötyi, és gondoltam, hogy odacsapom, és hátha abból jobban lejön, hogy mi ez.“
Zs2: „És én is emlékszem rá, hogy mindig néztem, hogy de mi lehet ez és mit kellene ezzel csinálni?“
K: „Két hónap után és akkor palacsinta [heuréka hangsúllyal], ettünk mindig palacsintát. Palacsinta! Csináljunk! Igen. Addig semmi.“

Abban a betegek többsége egyetértett, hogy a világról való tudásuk ezen területei voltak azok, amelyek még a nyelv és nyelvtan részleges vagy teljes gyógyulása előtt újra megjelentek. Az alább elemzett feladat ennek a tudásnak csupán egy kis szegmensét mutatja be, azonban számos megfigyelést tehetünk általa. A térképpel végzett feladat a megfelelő tudáskeretek és kontextusok mozgósításán túl a téri tájékozódás és a mentális forgatás vagy helyhez kötés működésének mérésére is szolgál.

A beszédértési nehézséggel, és az összerendezett beszédprodukcióna való képesség hiányával küzdő V. számára a feladat tartalmilag nem, csupán a kivitelezésben okozott nehézséget. Félkövérrrel emeltem ki a tudáskeret épségére utaló megnyilatkozásokat.

- [2] **T1:** „A nyugati határ felé, még nem mondtunk.“
V: „Igen, igen a ez jó, jó. Ami, várja, értem. **Bal oldalon, fönt**, [ti. Magyarország térképén] **utána külföldre mennünk át.**”¹
T1: „Igen.“
V: „Pö.“

¹ Kiemelés tőlem.

T1: „De nem azzal kezdődik.“
 V: „Pos.“
 T1: „Sss“
 V: „Pös“
 T1: „Az közében van benne. Az elején van egy s. (...)”
 V: „Csak kimondanom nekem a szót. Pos, várja. Mos-kolc. Nem tudom. Vá[r]já.”
 T1: „So-pro...“
 V: „Ja sza. Miskolc, nem.”
 T2: „Nézzen ide, V., So“
 V: „So. Sokloc. Sopronc. Soproc. pr.”

A következő példában is látható, hogy a beteg (V.) tisztában van a feladatban szereplő város (Szeged), és a munkamemóriájába „beszorult” másik város (Pécs) jellemzőivel:

- [3] V: „Jaa, várjál. Az is jó, az országnak a [mutatja a kezével a Tisza vonalát] legvégén mennek. Ee régen használják úgy. (...) I-Ide ezt ő értem, nem tudom a szót kimondanom.“
 T1: „Ott is finom a halászlé. (...)”
 V: „Pécs. Pécs?”
 R: „Nem.”
 V: „Nem jó.”
 T1: „A másik oldalon van. Szép domb van ott.”
 V: „**Tudom, a közepe van a helyén.**”
 T1: „A közepén.”
 V: „**Ott mondják az embert évek óta.** [sokat nyaraltak ott] (...)“
 T1: „Sz sz sz.”
 V: „Ssssszzz.”
 T1: „Sz sz Sze.”
 V: „Pécs? Az nem jó.”
 T1: „Pécs? Az is jó, de az nem.”
 V: „**De az más, az nem erre.**“

A gyakran csak repetitív válaszokat produkáló L megoldása során is kiderül, hogy az adott földrajzi hely elhelyezkedésével tisztában van.

- [4] Zs2: „Vannak rokonaid valamelyik városban? Na mondj egyet.”
 L: „Füreden. Füred.”
 Zs2: „Füled. Füred, Füled?”
 L: „Fülek. (...)“
 Zs2: „Fülek. Nem is tudom, hol van.”
 R: „Északi hegy hegységben van a határon.”
 T1: „Ez merre van, elmondod nekünk?”
 L: „Északon van [észak felé mutat]”
 T1: „És mi van a közelében?”
 L: „Semmi.”
 T1: „Semmi? A legdiplomatikusabb válasz.”
 R: „A szlovák határ.”

L: [bólogat] „Szlovák határ mentén. “

Az összesített eredményeket táblázatban mutatom be.

		Megoldás	Munkamemória	Tudáskeret
Zs1	nonfluens	-/+	-	-/+
Zs2	gyógyult	+	-/+	+
R	fluens	+	-/+	+
L	fluens	+	-	+
V	fluens	-/+	-	+
K	gyógyult	+	+	+

3. táblázat. A tudáskeretek működése a vizsgált betegekénél

Az eredmények alátámasztják a hipotézist, mely szerint a tanult és empirikus ismereteket tartalmazó tudáskeretek aktiválása során az afáziás betegek többnyire jól teljesítenek. A munkamemória deficitje két páciens esetében (V., G.Zs.) okoz a feladatmegoldásban is nehézséget, ám ez elsősorban produkciós nehézség, mivel a végrehajtás során egyértelműen kiderül, hogy a beteg tudja, melyik városról van szó, és birtokában van a településsel kapcsolatos tanult vagy saját tapasztalatból származó ismereteknek. A legjobban teljesítő személy (K.) számára e feladat megoldása nem okozott gondot.

4.2 Forгатókönyvek

Fortescue a forгатókönyveket és azok működését magas szintű konceptuális szerveződésként írja le (Fortescue 2009: 11). A dinamikus, és ezért összetettebb mentális tevékenységet igénylő forгатókönyvek kisebb-nagyobb zavara a legtöbb betegnél még hosszú idővel az agysérülést okozó esemény után is fennáll. A szintén begyakorlott, mindennapos tevékenységek újratanulása nagy erőfeszítést igényel. A napi rutinnal összefüggő cselekvések forгатókönyvei (pl. elalvás/felkelés előtti/utáni rutincselekvések, főzés, vásárlás és fizetés a boltban), teljesen „szétestek” az elméjükben, és bár bizonyos foszlányokat fel tudtak idézni az adott forгатókönyv jeleneteivel vagy eszközeivel kapcsolatban, nem tudták azt egységgé szintetizálni. E jelenség a vizsgált személyeket afáziafajtától függetlenül érinti, bár más súlypontokkal. A szenzoros afáziákban szenvedő betegek arról számolnak be, hogy vagy egyáltalán nem tudnak mit kezdeni egy-egy begyakorlott forгатókönyv alapján zajló rutincselekvéssel, vagy ha érzékelik is annak elemeit, nem tudják az elvégzéshez szükséges helyes sorrendbe állítani azokat. A motoros afáziások pedig a cselekvés kivitelezésének nehézségéről számoltak be. Az alábbiakban ezt a különbséget igyekszem bemutatni egy-egy példán keresztül.

- [5] **V:** „Benneteket és akkor kezdtem volna segítenem. És azt az zavart ugyan értettem de közben hát lassan lassan kell mer a nagyakja itt a tetején vannak ilyen a (...) A... a... t..tojás. most tanultam tojás.”
Zs2: „Valaminek a tetején volt?”
V: „A tojás... nem egy kis...”
Zs2: „Zsír? Zsír vagy olaj.”
V: „Olaj, olaj. Egy kis hagyma, és ut a akkor leggye”
Zs2: „Bundás kenyér?”

V: „Igen igen. (...) és utána akkor volt hogy ezeket próbáltam pëndem este amikor ezt csináltam és utána akkor láttam hogy hát nem nem mostan hagynam hulon és majd én csinálom utána folytatom az ülen ez nekem olyan tasz szám érted hogy segíten segítenem most majd megsegítenem ott voltam már.”

Zs2: „Annyira szeretnéd te csinálni.”

V: „Hát egy lánynak is meg az hogy már négy éve ott vagyok, soha nem csináltam még ilyeket bár nagyon kellne nekem me mos nagyon lassú kellne lenni. Nekem sajnos hosszabbat kell gondolkodnom és szerettem volna segíteni ezem Péteremnek illetve nem Lajosomnak és hogyha ezt nem csináltam nekem ezt segíteni.”

A beteg (V) a példában arról mesél, hogy nem tud/tudott főzni, mert nem tudja alkalmazni a főzés forgatókönyvét, mert csak egyes részletekre emlékszik, nem tudja összerendezni. A következő példában pedig a napi rutin újratanulásának módszerére olvashatunk egy példát:

- [6] **K:** „Megyek lefeküdni, és mindenkinek azt mondom, hogy jó éjszakát kívánok. És mindenkire oda kell menni, hogy jó éjszakát kívánok. Reggel kezdjük, hogy jó reggelt kívánok. Milyen az idő? És és így kellett magammal beszélgetni. Ezt csinálom, fölkeltem, jó reggelt kívánok, milyen az idő, és a gyerekek így néztek. [nevet] Huhú. De nagyon hasznos, i nagyon hasznos volt.”

A forgatókönyvek újratanulásának nehézsége azért is különösen érdekes probléma, a fentebb is idézett kutatások eredményei szerint az ezek működéséhez szükséges szociális kontextust a jobb félteke tárolja (Fortescue 2009: 153), ami az afáziasoknál általában ép marad. A zavar magyarázatát minden bizonnyal abban kell keresnünk, hogy a forgatókönyvek aktiválásához szükséges bizonyos funkciók sérültek, így a séma valamely alkotóeleme sérül.

4.3 Idiómák, közmondások, szólások

Az idiómák, közmondások és szólások meglehetősen kétarcú jelenségnek tűnnek. Begyakorlottságuk miatt könnyűek lehetnek, ám konvencionális természetük meg is nehezítheti a befogadásukat. Mivel ezeket a nyelvi formulákat konvencionálisan asszociáljuk, a befogadó személynek tisztában kell lennie a megértéshez szükséges konvenciókkal (Papagno et al. 2004: 226). Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a közmondás intonációs frázisként tárolt volta hogyan járul hozzá a sikeres produkcióhoz.

Bár a feladatot vezető logopédus egy közmondást csak egy betegnek adott, a feladat megoldása során mindegyikről társalgás alakult ki, így minden beteg átlagosan 3-4 közmondáshoz szólt hozzá úgy, hogy válaszai elemezhetőek az alábbi szempontok alapján.

Az alábbi példában megfigyelhető a közmondás egységként való működése: ahol a beteg átveszi a szót a segítségére siető betegtársától, láthatóan működésbe lépnek az egységet összetartó intonációs, ritmikai és fonológiai erők, miközben a beteg nem tud

szabadulni a *reggel* kifejezéshez kapcsolódó tudáskerettől, amely a munkamemóriáját erősebb hatásként veszi igénybe, mint a közmondás egység volta.

- [7] **R:** „Aki“
V: „Ha-ki k ke ... kóó ááz“
R: „korán“
V: „kel. Reggel korán kel, és őő és ő hogy mondják kimondani? A szavakat kimondani a szavakat megérteni. Na. Aki kimer kime kive kimá“
R: „korán“
V: „ke kent“
R: „kel“
V: „kel, kel“
R: „á“
V: „nya, regge reggel, ke ked korán kel. “
R: „aranyat lel. “
V: „De... megtanulom a beszédet vásá mindent csinállok. Karan kel, karán kel“
R: „aki korán“
V: „kel kel“
R: „Ki korán kel A“
V: „reggel korábban (...)“
R: „Aranyat lel. “
V: „korán kel, cs korán kel hal. Értettek. me’ ilyenkor reggel tornázni, illetve mozogni ez ezt i t ag eg nagyon gondolom ezt megérteni beszélgetni korábban kel mint későbbben korán hogy mondják ezt érte értem hogy mit kell beszélni. Kel, sokat tanul a sokat tanulni vagy tanítani vagy olvasni ő például. Vagy. Aki korán kel, reggel tornászhat. “

A közmondások produkciója során kiderül, hogy K. az egyetlen, aki ezek értelmét is biztonsággal meg tudja határozni. Azok a betegek (Zs1, L), akik hibátlanul befejezik az egyes közmondásokat, nem tudják meghatározni azok jelentését. Esetükben az intonációs és ritmikai egység nyomja el a munkamemóriába kerülve a jelentésre, illetve a közmondáshoz kapcsolódó konnotációkra vonatkozó kifejezéseket.

- [8] **L:** „Kicsi a bors, de erős.”
T1: „Igen! L., ez mit jelent? Mikor mondjuk? ”
L: „Kicsi a bors, de erős. Ide velem, többi részét is. ”
T1: „Mit? ”
L: „Kicsi a bors, de erős. Baromi erős. Kicsi a bors, de erős. ”

A két gyógyult betegről származó, csak többszöri próbálkozásra sikerült megoldások rendkívül meglepőek, hiszen a hipotézis alapján azt vártuk, hogy e feladat megoldásában a fent kifejtett okok miatt tőlük biztosan jó teljesítmény várható.

- [9] **Zs2:** „Ma amit megehetsz, ne halaszd...”
T1: „Még egyszer. ”
Zs2: „Amit ma megehetsz, ne halaszd...”
T1: „Halaszd”
Zs2: „Ne halaszd”

T1: „Hol”

Zs2: „Holnapra? ”

[10] **K:** „Ki mint veti ágycát, úgy ... mint az ágy... ja igen. Ki mint veti **ágyát**, úgy alussza álmát. (...)”

Zs2: „Jó, mi, még egyszer mondjad! Nekem, énnekem. ”

K: „Ki mint veti ágycát, úgy... mit mondtam? ”

Zs2: „Úgy alussza álmát. ”

K: [bólogat] „Úgy. ”

Ezt a jelenséget egészíti ki a nagy általános műveltséggel és széleskörű ismeretekkel rendelkező fluens páciens, R. kudarcba fulladt megoldása:

[11] **R:** „Az ígélet szép szó, ha meg ha ...“

Zs2: „Ha?”

R: „Az ígélet szép szó, ha ...“

L: „megtartják, úgy jó.“

R: „Igen.“

A feladatmegoldások során azonban megfigyelhető, hogy R. csak abban az egy esetben nem tudta produkálni a közmondást, amikor rá került a sor, azaz célzott feladatmegoldással került szembe. A többi esetben hibátlanul befejezte a közmondásokat, és kreatívan segítette társait. E jelenség (Zs, K és R megoldása) arra utal, hogy esetükben a célzott előhívás zavara súlyosabb, mint munkamemóriájuk korlátozottsága.

Az összesített eredményeket a következő táblázat foglalja össze. A munkamemória mellett a feladat megoldásának helyességét és a közmondás jelentésének megadását vizsgáltam.

		Megoldás	Munkamemória	Jelentés
Zs1	nonfluens	–	–	–/+
Zs2	gyógyult	–/+	+	–/+
R	fluens	–/+	+	+
L	fluens	+	–	–/+
V	fluens	–/+	–	–
K	gyógyult	–/+	+	+

4. táblázat A közmondásokkal végzett feladat eredményei

A feladat elemzése során feltűnő az elkezdett közmondás befejezésének meglepően rossz eredményei. A hibátlan befejezéseket produkáló egyetlen beteg, L. 4 közmondást „oldott meg”, miközben a jelentésüket nem tudta megadni, a „mit jelent?” kérdésre válaszként repetitíven az adott közmondást ismételte. A jelentések meghatározásának képtelensége összefüggésben lehet az afáziások viszonylag rossz teljesítményével, amit a nem szó szerinti jelentést tartalmazó megnyilatkozások megértésében nyújtanak.

5 Eredmények, következtetések

A kapott eredmények alapján – noha a vizsgálat korántsem tekinthető reprezentatívnak – úgy tűnik, hogy felül kell vizsgálni azt az elképzelést, mely szerint a konvencionális, jól begyakorlott vagy idiomatikus kifejezések egységként tárolt volta egyértelműen megkönnyítené az előhívást. Az eredmények azt látszanak alátámasztani, hogy a nem pusztán verbális úton bevéselt tudáskeretek és forgatókönyvek produkciója bármilyen típusú afáziával rendelkező beteg számára könnyebb és gyorsabban előhívható, mint a verbálisan kódolt idiómák és közmondások. Úgy tűnik, a konvencionalizáltság önmagában nem segíti a páciens.

A kulturálisan meghatározott és erősen konvencionális idiómák és közmondások sérültnek mutatkoznak még jól funkcionáló afáziás betegeknél is. Ezek produkciója és megértése során csak a verbális emlékezetre és bizonyos nyelvi konvenciókra hagyatkozhatunk. Az a jelenség, hogy a vizsgált afáziások végül ritmikai és intonációs egységként képesek voltak produkálni a feladatban szereplő közmondásokat, miközben jelentésüket nem tudták meghatározni vagy körülírni, a jobb és a bal félteke eltérő nyelvi feldolgozási mechanizmusaira utal. Az afáziában rendszerint épen maradt jobb félteke teszi lehetővé, hogy a beteg intonációs egységként mégis produkálni tudja a közmondást, miközben a verbális feldolgozásért és a nyelvi jelentésért felelős, és az afáziában sérült bal félteke nem tudja elősegíteni a közmondás jelentésének előhívását. Noha a sémák szerveződése alapvetően absztrakt, az idiómák és közmondások tárolása konkrét, hiszen 1:1 megfelelés van a tárolt és a kimondott forma között, függetlenül az idiómaprodukciótól vagy az idióma akár szó szerinti, akár nem szó szerinti jelentésének megértésétől. Úgy tűnik, az afáziások számára az elmében általános tulajdonságokkal rendelkező tudáskeretek és forgatókönyvek produkciója és megértése könnyebb. A tág kategóriák a belőlük fakadó rugalmasság által támogatják az automatizmusok aktiválódását, mind a beszédben, mind az egyes tevékenységek végrehajtása során. A szigorú kategóriákba rendezett, csak egy meghatározott formában előforduló idiómák és közmondások előhívása az afáziások számára nehezebb, mint minden, akaratlagosan végrehajtható vagy megvalósítandó cselekvés, mozdulat vagy megnyilatkozás.

A közmondások befejezését kérő feladatban K., Zs. és R. produkciója arra utal, hogy a munkamemória korlátozottságánál sokkal mélyebben rejlő és ezért tovább fennálló probléma a célzott cselekvések, nyelvi tevékenységek kivitelezése. Az ekkor keletkező gátlás a munkamemória zavart működéséhez hasonlóan egy időre megbénítja a beteget, aki akkor tudja az adott tevékenységet hibátlanul elvégezni, ha megszűnik e gátlás, és a feladatot spontán hajthatja végre.

6 Összefoglalás

Dolgozatomban a sematizációs folyamatok működését, illetve sérüléseit vizsgáltam afáziás betegek beszédében. Elemzésemből úgy tűnik, hogy a társadalmi konvencionalizáltság és az általánosan vett gyakoriság önmagában nem elégséges feltétele a könnyű percepciónak és produkciónak. Számos más tényező, mint az egyéni sémák, azok begyakorlottsága, a szociális és kulturális meghatározottság is meghatározza egy-egy kifejezés vagy megnyilatkozás könnyű kivitelezhetőségének mértékét.

Irodalom

- Fortescue, M. 2009. *A neural network model of lexical organization*. London: Continuum.
- Hampe, B., Grady, J. (szerk.) 2005. *From perception to meaning: image schemas in cognitive linguistics*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Huber, W., Springer L., Poeck, K. 2006. *Klinik und Rehabilitation der Aphasie*. Stuttgart: Georg Thieme Verlag.
- Joanette, Y., Champagne–Lavau M., Khalaoui K., Ska B. 2007. The future of our knowledge about communication impairments following a right-hemisphere lesion. In: Ball, M., Damico, J. (szerk.) *Clinical Aphasiology*. New York: Psychology Press. 284–298.
- Lakoff, G., Dodge, E. 2005. Image schemas: From linguistic analysis to neural grounding. In: Hampe, B., Grady, J. (szerk.) 57–92.
- Langacker, R. W. 2008. *Cognitive Grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lukács, Á., Pléh, Cs. 2003. A nyelv idegrendszeri reprezentációja. In: Pléh Cs., Gulyás B., Kovács Gy. (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Budapest: Osiris. 528–560.
- Nillson, L. G., Shaps, L. P. 1980. A functional view of memory. In: Klix, F., Hoffmann, J. A. (szerk.) 1980. *Cognition and Memory*. Amsterdam: Elsevier. 40–46.
- Pléh, Cs. 2000. A modularitás és a pragmatika. *Erdélyi Pszichológiai Szemle* 2000. 1 évf., 4. szám. 9–30.
- Papagno, C., Tabossi P, Colombo M.R., Zampetti P. 2004. Idiom comprehension in aphasic patients. *Brain and Language* Vol. 89. 226–234.
- Reinvang, I. 1985. *Aphasia and brain organization*. New York, London: Plenum Press.
- Snyder, B. 2001. *Music and memory. An introduction*. Cambridge (Mass.), London: The MIT Press.
- Tuggy, D. 2007. Schematicity. In: Geeraerts, D., Cuyckens, H. (szerk.) 2010. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 82–116.

Küljavítások a tanórán

Szabó Tamás Péter

MTA Nyelvtudományi Intézet
ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
sztp@nytud.hu

Kivonat: A dolgozat egy komplex anyanyelv-pedagógiai vizsgálat anyagán, a diskurzív szociálpszichológia elméleti keretében, a konverzációelemzés módszertanát követve elemzi általános és középiskolás diákok és magyartanáraiak küljavításait. Az elemzések egy 61 tanórát rögzítő órajegyzőkönyv-korpuszra támaszkodnak. A dolgozat a nyelvi ideológiák és a kommunikáció interakciós mintázatainak együttes kutatását célzó irányzatokhoz illeszkedik. A tanórai kommunikáció során megfigyelhető implicit és explicit ideológiákkal egyaránt foglalkozik. A cél elsősorban az ideológiák társas konstrukciójának – nem pedig azok tartalmi elemeinek – feltárása.

1 A kutatás elméleti és módszertani háttere

1.1 A javítás mint a sztenderd kultúrát fenntartó gyakorlat

A magyar **sztenderd nyelvi kultúra** (vö. Milroy 2001; Kontra 2006): az eszményi nyelvváltozat – a sztenderd – kultusza jellemzi. Mivel a küljavítás – a beszédpartner beszédének átfogalmazása, illetve minősítése – a sztenderd nyelvi kultúra fenntartásában elsődleges szerepet játszik, és mivel az iskolai explicit szabálytanítás elsősorban a sztenderd tanítását célozza meg, a dolgozat a küljavítás kérdéskörét járja körül részletesebben.

A dolgozatban ismertetett kutatás elsődleges feladata a **nyelvi szabálytanulást egyes nyelvi ideológiák tanulásaként bemutatni**. A kutatás ideológiaértelmezése a következő. Az attitűd- és az ideológiakutatások létének egyik legitimációs bázisa az a feltételezés, hogy az attitűdök, illetve az ideológiák módszeres megismerése segítségével jobban megérthetők az emberek döntései, cselekedetei, illetve a vizsgálatok olyan programok kidolgozásához vezethetnek, amelyek visszaszoríthatnak egyes károsnak minősített viselkedéseket.

Az a feltételezés, hogy az ideológiák – mint önmagukban is létező, megismerhető, jellemezhető képződmények – hatással vannak a cselekedetekre, a kognitív pszichológia eredményeinek leegyszerűsített értelmezésén alapul. Ebben az értelmezésben a valóság a kogníció bemenete, a cselekvés pedig a kimenete. Az egyén tehát valamit észlel a világból, mentálisan feldolgozza, majd ez alapján tervezi meg és hajtja végre a cselekedeteit. A kognitív pszichológia jelenlegi főárama ezt a reprezentációt karteziánus hagyományokon nyugvó laikus vélekedésnek minősíti, mivel ezen a területen belül is tematizálódott a tudatosság vizsgálatát övező alapvető bizonytalanság (Györi 2008).

Míg a kognitivist elmélet agyi aktivitás – cselekvés – tudatosság sorrendet feltételez és ambicionálja az agyi aktivitás feltérképezését, addig a **diskurzív szociálpszichológia** elemzései a cselekvéstől indulnak, s a tudatosságot ehhez viszonyítva magyarázzák (Potter és Edwards 2001, 2003). Ezen irányzat egyik központi tétele szerint az egyén megtanul valamit valahogyan csinálni, majd ideológiákat: elméleteket, magyarázatokat tanul, amelyek alátámasztják, mintegy legitimálják az általa megtanult és gyakorolt cselekvéseket – értelmet adnak azoknak. Az ideológiák sosem tételezhetők „késznek”: az egyes diskurzusokban újra- és újraépülnek – amennyiben a kommunikáló felek fenntartják őket. Az ideológiák ugyanis dekonstruálhatók is. **A diskurzív szemléletű ideológiakutatás az ideológiákat mint a cselekedeteket magyarázó, rendszerint legitimizáló, racionalizáló konstrukciókat vizsgálja.** Az elemzések rendszerint a konverzációelemzés eszköztárát használják: így kimutathatóvá válik az ideológiaalkotás folyamata. A kommunikáló felek státusza – pl. dominanciája – is társasan, adott szituációkban alkotódik újra, illetve dekonstruálódik.

1.2 Adatgyűjtés

A dolgozat adatai egy 2009. január és május közötti adatfelvételtől származnak. A vizsgálat kérdőívek (N = 1195 fő), óralátogatások (N = 61 tanóra) és interjúk (N = 133 fő) segítségével zajlott. 1–4. és 7. évfolyamon általános iskolákba, hat- és nyolcosztályos gimnáziumokba, 11. évfolyamon pedig szakközépiskolába és gimnáziumba (valamint, kérdőíves útján, egy szakképző iskolába) járó diákok és tanáraik adtak válaszokat. Kérdőíves gyűjtés Budapesten és 10 megyében, valamint Szlovákiában és Szerbiában folyt. Kérdőíven kívüli módszertani elemek (interjú és óramegfigyelés) alkalmazására Budapesten és Baranya, Csongrád, valamint Pest megyében került sor.

A mintavétel nem a demográfiai reprezentativitás, hanem a kvalitatív vizsgálatoknál bevett belső reprezentativitás követelményének felel meg (Sántha 2006). Ennek lényege, hogy az adatbázis készítésekor kellően heterogén anyag gyűljön össze, amelyben a tipikus eseteken kívül az eltérések, illetve az esetleges extrémítások vizsgálatára is lehetőség nyílik.

Az óramegfigyelések célja a tanóra szerveződésének, illetve a tanári kommunikáció – különösen a tanárok kezdeményezte küljavítások, illetve instrukciók – megfigyelése volt. Az adatgyűjtést én végeztem, a lejegyzés a helyszínen, hallás után készült. Ez az online módszer a pszicholingvisztikában is ismeretes (vö. Gósy 2004). A korpusz mintegy 29 000 szavas, XML-formátuma korpusznyelvészeti eszközökkel is elemezhetővé teszi. A vizsgálat során használt elemző eszköz a CLaRK szoftver volt (Simov et al. 2001). A DTD saját fejlesztésű.

Az órajegyzőkönyvek az anyagot szó vagy értelem szerinti leírásban tartalmazzák (a szó szerinti lejegyzések idézőjelben szerepelnek). Az órákat sorszámuk jelöli, az évfolyamot, a képzési rendszert és a tanár nemét a következő rövidítések azonosítják: á = általános iskola, szki = szakközépiskola, g = gimnázium, f = férfitanár, n = tanárnő. Pl. az *á7-n* rövidítés feloldása: általános iskola 7. osztály, a tanár nő.

1.3 A küljavításokról

A dolgozat fogalomhasználata Schegloff et al. (1977) rendszerét követi. A következőkben az **önjavítás, küljavítás, külkezdeményezett** és **önkezdeményezett javítás**

kifejezéseket Iványi (2001) javaslata alapján alkalmazza a dolgozat. Ezek tükörfordítások:

Magyar	Német (Iványi 2001)	Angol (Schegloff et al. 1977)
önjavítás	Selbstreparatur	self-repair
küljavítás	Fremdreparatur	other-repair
önkezdeményezett	selbstinitiiert	self-initiated
külkezdeményezett	fremdinitiiert	other-initiated

1. táblázat. Terminológiai áttekintés

Az **önkezdeményezett** javítással szemben a **külkezdeményezett** javítást nem maga a beszélő, hanem a beszédpartnere kezdeményezi.

Bár a jelenség megnevezésére a **javítás** terminus használatos, ez nem jelenti azt, hogy mindig hiba vagy a kommunikáció bármilyen átmeneti megakadása (pl. agrammatikus közlés, szókeresés, nyelvbotlás stb.) lenne az adott szövegben (Schegloff et al. 1977), ugyanakkor számos ún. megakadásjelenség javítatlan, reflektálatlan marad. Spontán beszédrel lévén szó, egyébként is problémás **hibáról** beszélni, hiszen kérdés, mihez viszonyítva lehet hibának tekinteni egy-egy megnyilatkozást.

A pszicholingvisztikában is problematizálódott ez a kérdés. A magyar „Nyelvbotlás”-korpuszban például a magyar „köznyelv elfogadott normáinak” ellentmondó jelenségeket gyűjtötték a kutatók (Gósy 2004: 10). Lanstyák (2009: 167–168) ezzel szemben a nyelvelsajátítás folyamatában lévő beszélők nem elégséges nyelvtudásából eredő normasértéseket tekinti hibának. Mindkét álláspont a maga rendszerében logikus és használható, a jelen vizsgálat szempontjából azonban igen problematikusak, mert feltételezik, hogy „a norma” körébe tartozó jelenségek mindig egyértelműen listázhatók, és így összehasonlítások végezhetőek. Éppen ezért a dolgozat a továbbiakban nem használja a *hiba* terminust.

A javítások mechanizmusa a következőképpen formulázható:

Kezdő mozzanat	Eredmény
Önkezdeményezett	önjavítás
Külkezdeményezett	önjavítás
Önkezdeményezett	küljavítás
Külkezdeményezett	küljavítás
Önkezdeményezés	sikertelen javítás
Külkezdeményezés	sikertelen javítás

2. táblázat. Ön- és küljavítások Schegloff et al. (1977: 364–365) rendszere szerint

Az önkezdeményezett javítás a javított jelenséggel egy fordulóban, a következő, vagy a harmadik fordulóban is szerepelhet; esetleg átmeneti pozícióban. A külkezdeményezett javítás rendszerint a következő fordulóban szerepel. A beszédpartnerek időt hagynak az önkezdeményezésre, s ha ez nem következik be, csak akkor javítanak. A javítási tér – Schegloff et al. (1977) szerint – a problémaforrástól számított három fordulónyi. Ennél nagyobb távolságban ritkán fordul elő javítás.

A jelen dolgozatban a javítások az adott diskurzusban szereplő szavakra, illetve többszavas megnyilatkozásokra vonatkozó reflexív cselekedetként, rendszerint mellékszékvenciában megjelenő nyelvi minősítéseként értelmeződnek. Bár a téves szótalálások, változtatások és újakezdések (vö. Gósy 2005: 73–79) is a javítás körébe tartoznak (a konverzációelemzés szempontjából legalábbis; vö. Boronkai [2009: 102–

104]), a jelen dolgozat ezeket elkülönülten kezeli. Önmagában egy szó újakezdése, a toldalék megváltoztatása is lehet minősítés, de elemzéskor kiemelt figyelmet kapnak azok a javítások – illetve az olyan javításokról szóló narratívák, ideológiák –, amelyekben befejezett közlések újrafogalmazása történik, illetve amelyek explicit értékelő mozzanatot is tartalmaznak. **Az explicit értékelés ugyanis – terjedelmétől függetlenül – ideológia**, amely legitimálja a javítás tényét: magyarázza, indokolja azt. Ezek a magyarázatok gyakrabban is válnak – akár több fordulónyi terjedelemben is – mellékszekvenciák témájává, ezért is érdekesebbek az ideológiakutatás szempontjából.

Schegloff et al. (1977) korpuszában döntően az önjavítások domináltak. Az önkezdemenyezett önjavítások elsöprő dominanciáját három tényező is okozhatja: (1) az önjavítás rendszerint azelőtt következik be, hogy a beszédpartner javítani tudna; (2) gyakoriak a problémaforrással egy fordulóban szereplő javítások; (3) az önkezdemenyezés rendszerint eredményes önjavítást eredményez. A külkezdemenyezések is rendszerint önjavítást eredményeznek. A kezdeményezéstől függetlenül tehát az önjavítások a gyakoribbak.

A küljavítások csekélyebb száma jelöltebbé teszi azokat a diskurzus folyamán, ezért is érdemelnek különös figyelmet. **A küljavítások rendszerint a szocializáció eszközeiként értelmeződnek:** az újonc–szakértő, illetve a nem sztenderd beszélő–sztenderd beszélő opozíció újrakonstruálásának, illetve a beszédpartner (produkcója) minősítésének eszközei (vö. Egbert 2004; Jacoby és Gonzales 1991; Laihonen 2008; Schegloff et al. 1977; Vickers 2010). Kurhila (2001) idegennyelv-tanulókkal kapcsolatban vizsgálta a javításokat, nem oktatási környezetben. Arra jutott, hogy a külkezdemenyezés gyakorisága összefügg a dominanciaviszonyokkal: a dominánsabbként pozicionált beszédpartner gyakrabban javít, mint a szubdomináns. Egbert (2004) interkulturális kommunikációt elemezve foglalkozott küljavításokkal. Azt találta, hogy az „anyanyelvi” kontra „nem anyanyelvi” identitás építése, illetve a lokális identitás megjelenítése a kommunikációs partnerek közös tevékenysége, s a javításoknak szerepe volt ebben. Laihonen (2008, 2009) azt találta, hogy amikor a kutató a kutatási interjúban kijavítja, illetve értékeli az interjúalany beszédét, a sztenderd beszélő pozíciójába helyezi magát, szemben a nemsztenderd interjúalannal. A küljavítás emellett a beszédjog szabályozásának (elosztásának) egyik eszköze is lehet (vö. Ferencsik 2005): a javító a diskurzusban betöltött domináns szerepét is konstruálhatja ezzel. A küljavítás azonban együttműködés – pl. közös szókeresés – is lehet (Schegloff et al. 1977).

Történt kísérlet az ön- és a küljavítás egységes tárgyalására is (Ginzburg et al. 2007). Ez a szemlélet azt emeli ki, hogy mindkét esetben egy adott diskurzus elemeinek a **megcímzése** (tkp. hibának minősítése) zajlik, közös tevékenység keretében. Ebből a szempontból a javítás konkrét mechanizmusa, kivitelezése kevésbé fontos.

1.4 A tanórai kommunikáció sajátos jellege

A tanár-diák kommunikációban észrevehető néhány jellegzetes, gyakran visszatérő mintázat. Mehan (1979) szerint az órai kommunikáció a következőképpen szerveződik: a tanár kezdeményez, a diák válaszol, majd a tanár értékeli (ez a mozzanat el is maradhat, illetve nem okvetlenül nyelvileg fejeződik ki).¹ Az óra menetében – az

¹ Az egyes fordulók különböző magyar megnevezései: *tanári kezdeményezés, tanulói válasz, továbblendítés a tanár részéről* (Antalné 2006); *tanári kezdeményezés, tanulói reagálás,*

adott rész didaktikai céljától (órakezdés, ismeretközvetítés, összefoglalás, feladatmegoldás stb.) függetlenül – a fenti szerveződést találta Mehan (1979). A visszacsatolás, bár közvetlenül rendszerint egy diák válaszára reagál, az egész osztálynak szól (Herbszt 2010). A visszacsatolás segítségével számos esetben elemző és interpretáló tevékenységet végez a tanár (Lee 2007).

A tanár rendszerint a tudás birtokosaként („primary knower”) és a megbeszélések irányítójaként („manager of the discussion”) pozicionálja magát (Lee 2007: 183): ő szabályozza a beszédjog átadását és átvételét, akár kijelöléssel, akár úgy, hogy hagyja valamelyik diákot, hogy önkiválasztással átvegye a szót (Albertné 1999). A tanár bármikor megvonhatja a beszédjogot – félbeszakíthatja a diákot –, ennek ellenkezője ugyanakkor normasértésnek minősül; az átfedő beszéd hasonlóan aszimmetrikus szerveződésű (vö. Albertné 1999; Balatoni 1999; Antalné 2006).

Az identitásképzés és a dominanciaviszonyok (re)konstrukciója azért releváns a jelen dolgozatban, mert a fegyvelmezés és a nyelvi javítás a legitim tanári tekintély gyakorlásaként értelmezhető (Dornai 2001).

2 Az órajegyzőkönyv-korpusz adatainak bemutatása

Az adatok bemutatásának célja, hogy tanórai küljavításokon keresztül példákat mutasson a küljavítást legitimáló ideológiákra és a javításokra jellemző interakciós mintázatokra. Ezekre a vizsgálat során készült interjúkban is hivatkoznak a diákok és a tanárok.

Mivel a javításokban gyakran elhangzik a diákok neve, és mivel a név megformálása is fontos lehet az önpozicionálásban, az alábbi példákban félidézőjelek (‘’) között az eredetit (vezetéknév, keresztnév, becenév stb.) tükröző módon megformált, ám annak hangalakjára nem hasonlító nevek szerepelnek. Kivétel ez alól az az eset, amikor az órajegyzőkönyvben nincsen utalás a diák nemére: ekkor a [TÖRLÉS] jelzés szerepel.

Az adatok bemutatásának rendje a következő: (1) egyes nyelvi elemekről alkotott implicit ideológiák (csak a javítás ténye regisztrálható); (2) egyes nyelvi elemekről alkotott explicit ideológiák (a javítás legalább egyszavas magyarázattal együtt szerepel, ezáltal a javítás másodlagos – tehát nem csupán a tanár tekintélyi pozíciójából eredő – legitimációt is kap). A szekvenciák a küljavítás végéig szerepelnek a példaanyagban, kivéve, ha maga a javítás is tematizálódik, minősítést kap.

2.1 Küljavítás explicit magyarázat nélkül (implicit ideológiák)

Az alábbi példákban az alsós tanítónő a szavakat átfogalmazással javítja (19/1. óra; á3-n):

- [1] **Diák** (*arról beszél, mire kell figyelnie*): „Hogy tudjam magam uralni.”
Tanár: „Hogy tudjál magadon uralkodni.”

Ugyanez a tanítónő más diákhöz (19/1. óra; á3-n):

tanári visszacsatolás (Herbszt 2010); összefoglalóan: *triadikus dialógus* (Herbszt 2010). A jelen dolgozat Herbszt (2010) terminológiáját követi.

- [2] **Diák** (*kistestvéréről*): „Most már kezd *dumálni*.”
Tanár: „*Beszélni*.”

A tanítónő a megfigyelt foglalkozáson gyakran javította hasonló módon a diákokat. Ez a megoldás a kompetensebb beszélő szerepében történő önpozicionálás legegyszerűbb módja. Más tanárok is éltek az átfogalmazás módszerével, rendszerint akkor, ha bővebb kifejtettséget jeleztek elvárásként (21. óra; á7-n):

- [3] **Tanár:** „Ki támogatta Petőfit?”
Diák: „*Vörösmarty*.”
Tanár: „*Vörösmarty* [nyomatékosan *Mihály*]. Igen.”

A javítás értékelhető úgy is, hogy a *Vörösmarty* mint válasz nem volt elég explicit az óra követelményeihez képest (tehát stiláris vétségként értékelte a tanár, vö. [7]), illetve úgy is, hogy a választ tartalmilag hibásnak értékelte, mivel nem tartalmazott elég információt (elméletileg más *Vörösmarty* vezetéknevű emberre is gondolhatott volna a diák). **A tanárnak az órai nyelvhasználatot és a tananyag (a szaktárgyi ideológia) újraalkotását irányító szerepe egyszerre konstruálódik újra.** Ez a jelenség a küljavítások egész jelenségét áthatja:

[N]em találtunk igazolást arra, hogy külön kezeljük az interakciós jártasságot a tananyag tudásától, sem pedig arra, hogy az előbbit az utóbbinak alárendeltként fogjuk fel. Úgy tűnik, az iskolázás tanítási és interakciós oldalai olyannyira összefonódnak, hogy lehetetlen őket szétválasztani; mint egyetlen mechanizmus egymást kiegészítő folyamatai legfeljebb heurisztikus célokból választhatók szét egymástól. (Griffin és Mehan 1995: 214)

A következőkben ezért a dolgozat nem választja szét – mivel nem tudja szétválasztani – a „tartalmi” és a „formai” jegyek javítását. A diák verbális megnyilatkozásainak bármilyen indokú javítása a küljavítás körébe kerül. Különösen igaz ez a következőhöz hasonló példákra, amelyek főleg természettudományos tárgyak esetében fordulnak elő. A tanár egyes esetekben csak a kifogásolt elemet fogalmazza újra (57. óra, g7-f):

- [4] **Tanár:** „Mennyi áramerősség lesz itt?”
Diák: „Nulla egész *kilenc*.”
Tanár: „*Kilenc tized*, igen.”

Más esetben a diák teljes megnyilatkozását (76. óra; á7-n):

- [5] **Diák:** „És megszorozom *három egész tizennégy*.”
Tanár: „És megszorozom *megközelítőleg három egész tizennégy század*.”

A javítás nemcsak a tanár, hanem – ritkán – a diákok részéről is érkezik (77. óra; á7-n):

- [6] **Diák1:** „*Elhunyt* állatok törmeléke.”

Diák2: „*Elhunyt?*”

Tanár: „*Elhalt, elhullott* állatok, élőlények.”

Ebben az esetben a diákok és a tanárno együttesen konstruálták újra kompetensebb beszélői pozíciójukat. A 2. diák kezdeményezte a javítást, amit végül a tanárno hajtott végre.

2.2 Küljavítás explicit magyarázattal (ideológiával)

Az előzőknél jelöltebbek az explicit magyarázattal kísért javítások, mivel a javított nyelvi elemet, annak tematizálása révén, kiemelik az órai diskurzusból és mellékszekvencia tárgyává teszik.

A tanári visszacsatolás nemcsak egyes nyelvi elemek értékelésére vonatkozhat, hanem általánosságban a diák produkciójának értékelésére is (42. óra; g7-n):

[7] **Tanár:** „Ki írta a Himnuszt?”

Diák: „*Kölcsey.*”

Tanár: „Egész mondatokban próbáljunk meg fogalmazni. Ilyen mintás [!] mondatokban.”

Diák: „[elnyújtva *A Himnuszt Kölcsey Ferenc írta.*]”

Tanár: „Nem kell ennyire túlkarikírozni.”

A tanár expliciten kifejti, hogy a tanórán milyen normának kell megfelelnie a diák megnyilatkozásának. Az „egész mondatok” elvárása a példa alapján azt jelenti, hogy a válaszban ne csak a kért információ szerepeljen, hanem az tartalmazza a tanár kérdésének szerkezeti elemeit is: *Ki* → *Kölcsey Ferenc*, *írta* → *írta*, *Himnuszt* → *Himnuszt*. A diáknak tehát a tanár megnyilatkozását kell megismételnie úgy, hogy a kérdő névmás helyére behelyettesíti a személynevet. Ez az elvárás jelzi a diák alárendelt helyzetét a tanórai kommunikációban, illetve a tanórai kommunikáció elvárt redundanciáját is. A diák formailag eleget tesz a tanár kérdésének és „mintás” (‘mintaszerű’) megnyilatkozást alkot, ám stilárisan jelöltté teszi a saját produkcióját (elnyújtva, vontatottan mondja). A tanár ezt is minősíti. A minősítés ez esetben azt tematizálja, hogy a diák stilárisan jelölte (a tanár interpretációjában: karikírozta) az órai elvárást. Ezzel a tanár a tanórai beszéd minősítésének jogát is a sajátjaként jeleníti meg.

Bár az előző példában a diák minősített, a stiláris minősítés jellemzően a tanár részéről jelenik meg (58. óra; á7-n):

[8] **Diák:** (*Arany János A fülemile című költeményének cselekményét ismerteti.*) „Aztán kiröhögte őket.”

Tanár: „Fogalmazzunk finomabban. Nem kiröhögte, hanem [*váragozik*]”

Diák: „*Kifigurázta.*”

Tanár: „*Kifigurázta.* Látható, mennyivel szebb és tartalmasabb ez a szó.”

A tanár a *kifigurázta* szóhoz magasabb értéket társít: a „szebb”, illetve korábban a „finomabb” esztétikai, a „tartalmasabb” funkcionális-expresszív szempontból minősíti pozitívan a tanár által végül helyesnek ítélt szót. A tanár – az előző esethez hasonlóan – úgy szervezi a társalgást, hogy ugyanaz a diák mondja ki a tanár szempontjából normatív alakot, mint aki a normasértőt. Ezáltal a diák előbb kevésbé kompetens

beszélőként pozicionálódik, majd – abban az esetben, ha a tanár által javasolt módon nyilatkozik meg – jobb beszélőként, mint előbb. A diák (újra)pozicionálása az egész osztály előtt történik, ezért a tanár javítása, bár egy diák produkciójára vonatkozik, mindenkinek szól. Erre utal a többes szám első személyű megfogalmazás is („Egész mondatokban próbáljunk meg fogalmazni”, illetve „Fogalmazzunk finomabban”). A javítást mint mellékszekvenciát személytelenül megfogalmazott összefoglalás zárja le („Nem kell ennyire túlkarikírozni”, illetve „Látható, mennyivel szebb és tartalmasabb ez a szó”). Ez a megformálás elvonatkoztat a konkrét szituációtól és nyelvhasználati tanácsként, instrukcióként értelmezhető.

A diákok beszédprodukciójának minősítésekor gyakori, hogy a tanár szemantikai-pragmatikai érvet alkalmaz: arra hivatkozik, hogy a diák közlése nem érthető vagy félreérthető (50. óra; g7-n):

- [9] **Tanár:** „Hogyan kapjuk meg a körgyűrű területét?”
Diák1: „A területeket kivonjuk egymásból.”
Tanár: „Mi az, hogy a területeket kivonjuk? Melyiket melyikből vonjam?”
Diák2: „Kiszámoljuk a nagyobb és a kisebb kör területét és kivonjuk a kisebbet a nagyobból.”
Tanár: „Nagyon szépen mondtad, ismételd meg!”
Diák2: „Kiszámoljuk a nagyobb és a kisebb kör területét és kivonjuk a kisebbet a nagyobból.”
Tanár: „(Diák1-hez) Én értelek téged, 'Péter', de úgy mondd, hogy más is megértse!”

A tanár a fenti példában oppozíciót képez a helyes és a helytelen válasz között. Az 1. diákot kevésbé kompetens, a 2.-at pedig mintaszerű beszélőként pozicionálja. Ezzel nemcsak a nyelvi elemekkel kapcsolatban, hanem a diákok egymáshoz viszonyításával kapcsolatban meglévő értékelő, ellenőrző szerepét is újraalkotja. A „Nagyon szépen mondtad, ismételd meg!” közléssel nemcsak a 2. diák beszédét értékeli normatívnak, hanem az 1. diákét is nem normatívnak. Ezt az 1. diákhoz a szekvencia végén intézett szavai explicikálják: 'az 1. diák válasza csak a tanár számára érthető, ezért nem megfelelő, a 2. diáké mások számára is érthető, ezért megfelelő'. Ez az érvelés a nyelvi egzaktizmus diskurzusába illeszkedik (vö. Lanstyák 2010: 142). Eszerint a nyelvileg pontosabb, félreérthetlenebb (explicitebb, esetleg redundánsabb) közlés helyesebb az elnagyoltnál. A tanórai szaknyelvi kommunikációval kapcsolatban viszonylag gyakran megtalálható ez az érvelés a korpuszban.

A diák válaszában tartalmi és formai jegyeit olykor expliciten szétválasztja és külön-külön értékeli a tanár, mint a következő példában (10. óra; g11-n):

- [10] **Diák:** (Felel.) „A múltból derül fény”
Tanár: „A múlt [megnyomva ból] derül fény?”
Diák: (Folytatja, de nehezen alkotja meg a mondatokat.)
Tanár: „Látom, hogy jóra gondolsz, de nagyon rosszul fogalmazol. Próbáld újrafogalmazni!”
Diák: „A múltból derül fény” [várakozik]
Tanár: „A múlt eseményeinek van hatása a jelenre. Akkor a jelen eseményeiből derül fény a *múltra*.”
 [...]

Tanár: „Bonyolultan fogalmazol, túlságosan összetett mondatokban, amit több egyszerű mondattal is el lehetne mondani. Meggyőztél, hogy elolvastad a művet, legközelebb te állítod össze a kérdéssort.” (*A feleletre ötöst ad*)

A felelet során a diák „Múltból derül fény” közlését azonnal javította a tanárnő. A mellékszekvencia ezt – tkp. a toldaléknak a tanár által hibásnak minősített használatát – tematizálja. A tanár először a diáktól kéri az újrafogalmazást („Próbáld újrafogalmazni!”), majd – ennek sikertelenségét követően – ő maga javít, miközben ismerteti azt a szemantikai érvet, ami legitimálja a javítást. A felelet közben, majd a végén is expliciten negatívan értékeli a diák fogalmazásmódját: először általánosságban („nagyon rosszul fogalmazol”), majd konkrétan („bonyolultan fogalmazol, túlságosan összetett mondatokban”). Ezzel a tanár a nyelvi szimplicizmus diskurzusába illeszkedik (vö. Lanstyák 2010: 144): azzal érvel, hogy a szerkezetileg egyszerűbb forma jobb.

A diák produkciójának általános minősítése metapragmatikai jellegű is lehet. Az egyértelmű válaszadás hiánya, illetve – a tanár elvárásaihoz képest – túlságosan differenciálatlan válaszadás egyaránt negatív minősítést kaphat ([11]: 51. óra; g7-n, [12]: 16. óra; 11g-n):

[11] **Tanár:** (*Arról kérdez, hogy az Antigoné egyik szereplőjét szereti, kedveli-e a diák.*)

Diák: „Nem tudom.”

Tanár: „[nevet] Ez rossz válasz. Ez az egyetlen rossz válasz.”

[12] **Tanár:** „Kellenek a giccek az életünkben?”

Diák1: „Igen.”

Diák2: „Nem.”

Tanár: „Ne mondd, hogy *igen* vagy *nem*. A *talán* már jobb.”

Ezekben a példákban a kérdve kifejtésnek a tanár által megnevezett szabályait sértették meg a diákok – a tanár interpretációja szerint.

A metapragmatikai minősítés nemcsak általános megfogalmazású lehet („Ez rossz válasz”) és nemcsak több diákhoz vagy a teljes osztályhoz címezhető („Ne mondd, hogy”), hanem személyre szabott is lehet. [13] előzménye: a diákot többször is felszólítja a tanár, de ő mindannyiszor azt mondja, hogy nem tudja a választ (64. óra; á7-n):

[13] **Tanár:** „’Luca’, te egy jó képességű kislány vagy, és egyre többet hallom tőled, hogy nem tudod a választ, és halálosan unlak, mert ez nem igaz. Lusta vagy.”

A diák válaszadás-elhárító ideológiáját (ti. azt, hogy azért nem válaszol, mert nincs elegendő ismerete) illegitimnek minősíti a tanár egy konkurens ideológia (’a lustaság az ok’) felépítésével, ezzel nemcsak tudáselosztó, hanem igazságszolgáltató szerepét is erősítve (ti. ítéletet mond: „ez nem igaz”). A nyelvi viselkedéssel összekapcsolva a diák személyéről is ítéletet mond („Lusta vagy”). Az efféle értékelés ritka a korpuszban.

A többé-kevésbé tipikus példák inventáriumát két extrém esettel érdemes kiegészíteni. Az extremitás az egyöntetű, mindenre kiterjedő tanári dominanciához és kontrollhoz képest állapítható meg. Az első példában diákok minősítik a tanár nyelvhasz-

nálatát (47. óra; szki11-n), ezzel megbontva az órán megszokott dominancia-viszonyokat:

- [14] **Tanár:** „Általában fel szoktam olvasni Az én menyasszonyom című verset, és általában szokott tetszeni a gyerekeknek, mert lázadó, a világ arcába vágja, hogy csakazértis egy *kurvát* fog elvenni feleségül.”
Diák1: „Tanárnő!”
Diák2, fiú: „Az micsoda?”
Diák3, lány: „Akinék szoktál fizetni.”
Diák2, fiú: „Ja!”
Diák4: „Céda!”
Tanár: (*Elofvassa az említett verset, majd:*) „Emlékszem már, hogy elolvastam már ezt nektek és akkor megkérdeztem, tudjátok-e, mi az a *céda*, és ki is kérték többen maguknak, hogy hogyan tudná, ez a *kurva* színonimája.”
Diák5: „Ez gázos.”
Tanár: „Mi az, ami gázos?”
Diák5: „Semmi.”
Tanár: „Nyugodtan mondd.”
Diák5: [*hallgat*]

Ezen az órán 5 perccel korábban ugyanez a tanárnő így javította ki egy diák *Kussoljál már!* megnyilatkozását: „Egyrészt magyaróra van, másrészt van egymás iránti tisztelet”. A magyarórára mint kontextusra hivatkozó normatív értékelés és az ugyanabban a kontextusban elhangzó, a diákok által normasértőnek értékelt kifejezés elhangzása különösen profilálhatta a *kurvát*. Elképzelhető, bár a korpuszból egyértelműen nem igazolható, hogy ez is szerepet játszott a küljavítás létrejöttében.

A példa első felében a „Tanárnő!” felkiáltás mellett az 5. diák „Ez gázos” minősítése is direkt küljavításnak tekinthető. Tematizálódott tehát az a jelenség, hogy a tanárnő egy normasértőként is értékelhető szót használt. Ezt az értelmezést erősíti az a jelenség, hogy amikor a tanárnő a megjegyzés explikálására szólítja fel a diákat, az nem él a beszédjogával. Megjegyzendő, hogy ez utóbbi javítás a másodjára elhangzó *kurvához* van közel, létrejöttében tehát szerepet játszhatott az, hogy a tanárnő néhány perccel belül – a korábbi küljavítás után – már másodjára használta a kifejezést.

A diák minősítése nemcsak a tanár beszédére, hanem annak küljavítói tevékenységére is vonatkozhat (60. óra; á7-n):

- [15] **Tanár:** „Kik azok a zeneszerzők, akikből dolgozatot írunk?”
Diák: „Bach, Vivaldi, *Kuperin* [= Couperin]”
Tanár: „*Kupren* [= Couperin]. Valóban úgy írjuk, de *Kupren* [= Couperin] nek ejtjük.”
Diák: „Tök mindegy.”

Ebben a példában a diák felülbírálja a tanár beszédellenőrző és -javító szerepét, a javítást feleslegesnek, jelentéktelennek értékelve („Tök mindegy”).

3 Összefoglalás

A küljavítások variációinak elemzése – a tanári és a diákkezdeményezések esetén egyaránt – a javítás önpozicionáló szerepét emelte ki. Ezáltal a beszédjog-elosztó, a tudáselosztó, illetve a kompetensebb beszélő pozícióját konstruálják meg a beszélők az egyes interakciókban. A küljavításhoz explicit ideológia is kapcsolódhat, ez esetben a javítás ténye, illetve a javított nyelvi elem jelöltté válik, kiemelkedik a diskurzusból. A javításokkal egy fordulóban, vagy azokhoz közel konstruált nyelvi ideológiák a személyközi viszonyok mellett a közösségi normákat is újraalkotják, miközben a javítás gyakorlatának másodlagos legitimitását is kezdeményezik.

Az elemzések azt mutatták, hogy a megnyilatkozások minősítésének elemzésekor nem húzható határ a „nyelvi” és a „nem nyelvi” (tartalmi) javítások közé, mint ahogy a javítás és a nyelvi minősítés is egybefonódik, mert a javítás maga is minősítés. (Ettől függetlenül van arra példa, hogy a tanár különválasztja a nyelvi és a tartalmi értékelést, ez azonban javítási ideológiaként értelmezhető, miszerint a kommunikáció formai és tartalmi oldala elválasztható.) A javítások szavakra, szerkezetekre, egész megnyilatkozásokra vonatkoznak, olykor metapragmatikai természetűek. A minősítések gyakran explicitek, de – elvértve előforduló extremitások kivételével – nem a beszélő személy, hanem a beszédviselkedés jellemzőit tematizálják.

Az adatok áttekintése – a korpuszok példaanyagának rendszerezésén túl – azért is lényeges volt, mert a küljavítások metanyelvidiskurzus-mintaként szolgálnak nemcsak a diákok, hanem – ezen diskurzusok moderátoraként – a tanárok számára is. A metanyelvi diskurzus szerveződésének további kérdéseivel Szabó (2011) foglalkozik részletesebben.

Irodalom

- Albertné, Herbszt M. 1999. A tanítási óra mint a társalgás speciális típusa. In: V. Raisz, R., H. Varga, Gy. (szerk.) 195–202.
- Antalné, Szabó Á. 2006. *A tanári beszéd empirikus kutatások tükrében*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Balatoni, T. 1999. A megszólalás esélyei az iskolában. In: V. Raisz, R., H. Varga, Gy. (szerk.) 157–181.
- Boronkai, D. 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Budapest: Ad Librum.
- Dornai, E. 2001. A tanári hatalomgyakorlás kommunikációs mintázatai és összefüggései az elégedettséggel. *Pszichológia* 21. évf. 1. sz. 63–81.
- Egbert, M. 2004. Other-initiated repair and membership categorization – some controversial events that trigger linguistic and regional membership categorization. *Journal of Pragmatics* Vol. 36. No. 8. 1467–1498.
- Ferenčík, M. 2005. Organization of Repair in Talk-in-Interaction and Politeness. In: Chovanec, J. (szerk.) *Theory and Practice in English Studies* 3. Brno: Masarykova Univerzita. 69–78.
- Ginzburg, J., Fernandez R., Schlangen D. 2007. Unifying Self- and Other-Repair. In: *Proceedings of Decalog 2007*. Rovereto. Elérhető: <http://www.dcs.kcl.ac.uk/staff/ginzburg/decalog.pdf>
- Gósy, M. 2004. A spontán magyar beszéd megakadásainak hallás alapú gyűjteménye. *Beszéd-kutatás 2004*. 6–18.
- Gósy, M. 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris.

- Griffin, P., Mehan, H. 1995. Értelem és rítus a tantermi beszélgetésekben. In: Pléh, Cs., Siklaki I., Terestyéni T. (szerk.) *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 187–214.
- Győri, M. 2008. Tudatosság és megismerés. In: Csépe, V., Győri M., Ragó A. (szerk.) *Általános pszichológia 3*. Budapest: Osiris. 267–297.
- Herbszt, M. 2010. A tanári kérdés a tantermi kommunikáció folyamatában. In: Geccsó, T., Kiss Z., Tóth Sz. (szerk.) *TI és MI. Alkalmazott nyelvészet és interdiszciplinaritás*. Budapest: Tinta. 34–44.
- Iványi, Zs. 2001. A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr* 125. évf. 1. sz. 74–93.
- Jacoby, S., Gonzales, P. 1991. The Constitution of Expert–Novice in Scientific Discourse. *Issues in Applied Linguistics* Vol. 2., No. 2. 149–181.
- Kontra, M. 2006. A magyar lingvicizmus és ami körülveszi. In: Sipőcz, K., Szeverényi, S. (szerk.) *Elmélkedések népekről, nyelvekről és a profán medvékről. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére*. Szeged: SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék. 83–106.
- Kurhila, S. 2001. Correction in talk between native and non-native speaker. *Journal of Pragmatics* Vol. 33., No. 7. 1083–1110.
- Laihonen, P. 2008. Language ideologies in interviews: A conversation analysis approach. *Journal of Sociolinguistics* Vol. 12., No. 5. 668–693.
- Laihonen, P. 2009. A magyar nyelvi standardhoz kapcsolódó nyelvi ideológiák a romániai Bánságban. In: Lanstyák, I., Szabó Mihály, G. (szerk.) *Tanulmányok a kétnyelvűségről IV*. Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda. 47–77.
- Lanstyák, I. 2009. *A magyar beszélt nyelv sajátosságai*. Pozsony: Stimul.
- Lanstyák, I. 2010. Nyelvhelyesség és nyelvi ideológia. In: Beke, Zs., Lanstyák I., Misad K. (szerk.) *Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában*. Pozsony: Stimul. 117–133. [Toldalék: 137–145.]
- Lee, Y. A. 2007. Third turn position in teacher talk: Contingency and the work of teaching. *Journal of Pragmatics* Vol. 39., No. 6. 180–206.
- Mehan, H. 1979. *Learning lessons. Social organization in the classroom*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Milroy, J. 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* Vol. 5. No. 4. 530–555.
- Potter, J., Edwards, D. 2001. Discursive Social Psychology. In: Robinson, W. P., Giles, H. (szerk.) *The New Handbook of Language and Social Psychology*. Chichester–New York: Wiley and Sons. 103–118.
- Potter, J., Edwards, D. 2003. Sociolinguistics, Cognitivism, and Discursive Psychology. *International Journal of English Studies* Vol. 3., No. 1. 93–109.
- V. Raisz, R., H. Varga, Gy. (szerk.) 1999. *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Sántha, K. 2006. *Mintavétel a kvalitatív pedagógiai kutatásban*. Budapest: Gondolat.
- Schegloff, E. A., Jefferson G., Sacks H. 1977. The preference for self-correction in the organization of repair in conversation. *Language* Vol. 53., No. 2. 361–382.
- Simov, K., Simov A., Kouylekov M., Ivanova K. 2001. CLaRK – an XML-based System for Corpora Development. In: Rayson, P., Wilson A., McEnery T., Hardie A., Khoja Sh. (szerk.) *Proceedings of the Corpus Linguistics 2001 Conference*. Lancaster: Lancaster University. 553–560.
- Szabó, T. P. 2011. *A nyelvi szabálytanulás, szabálykövetés és szabálykövetítés kérdése iskolások és tanáraik metanyelvi tudásában*. Doktori PhD disszertáció. Budapest: ELTE BTK.
- Vickers, C. H. 2010. Language competence and the construction of expert–novice in NS–NNS interaction. *Journal of Pragmatics* Vol. 42., No. 1. 116–138.

Az irónia megértésének vizsgálata gyermekek körében

Szücs Márta

SZTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
szucsmarta@nytud.hu

Kivonat: A tanulmány célja annak bemutatása, hogy milyen mértékben értik meg a verbális iróniát, valamint az irónia humorfunkcióját 7–10 éves gyermekek, s hogy van-e különbség az írott irónia olvasás útján történő megértése és a hallott, ironikus intonációjú irónia megértése között az egyes életkorokban. A vizsgálati személyek (221 fő, 7, 8, 9 és 10 éves gyermekek) egy olyan vizsgálatban vettek részt, melynek során először egy-egy képhez tartozó állításról (15 ironikus, 15 nem ironikus) kellett igen/nem döntést hozniuk, másodszer az irónia kommunikatív funkcióját kellett kiválasztaniuk a megadott válaszlehetőségek közül. A korcsoportokon belül két alcsoport volt, az egyik hallotta az állításokat, a másik pedig olvasta. Az eredmények szerint az életkornak szignifikáns a szerepe az irónia megértésében, a 7 évesek teljesítménye jelentősen alacsonyabb az idősebb gyermekekénél. A várttól eltérően nincs különbség a hallott és az olvasott irónia megértése között az egyes évfolyamokban. Az irónia humorfunkciójának felismerésében szintén a 7 évesek mutatnak jelentősen alacsonyabb teljesítményt.

1 Bevezetés

1.1 Az irónia meghatározása

Az irónia természetének leírása már az ókortól kezdődően foglalkoztatta a beszéd tudományával foglalkozó szakembereket. A klasszikus retorika az alakzatok közé sorolta az iróniát, mellyel a körülmények és a szövegösszefüggés alapján az ellenkezőjét fejezzük ki annak, amit kimondunk. Quintilianus (94–95/2008) pontosítva a korábbi meghatározást, olyan gondolatalakzatként határozta meg, amely lehetővé teszi a beszélő számára, hogy indirekt módon fejezze ki az ellenkezőjét az adott megnyilatkozásnak.

A modern nyelvészetben többféle megközelítésből próbálták meghatározni az irónia fogalmát az utóbbi évtizedekben. Grice (1975, 1978) az iróniát társalgási implikaturaként írja le, ami a minőség maximájának szándékos megsértésén alapul. Ez azt jelenti, hogy a kommunikáció során a beszélő olyasmit mond, amiben nem hisz, vagyis az általa közölt dologgal valami mást akar közölni, egész pontosan a mondott dolog ellentétét. A beszélő azt feltételezi, hogy a hallgató is tudatában van az ő valódi közlési szándékának. Grice iróniaértelmezése megmarad a jelentésmegfordításból kiinduló magyarázat keretein belül, ahol az implikált jelentés a mondott jelentés ellentéte.

Leech (1983) személyközi retorikaelméletében az alakzatok kommunikációs célja felől közelít, s úgy véli, hogy a Grice-i együttműködési elv mellett a kommunikáció

során fontos szerepe van az udvariassági alapelv (Politeness Principle) működésének: Minimalizáld az udvariatlan gondolatok kifejezését (negatív udvariasság), illetve maximalizáld az udvariasság gondolatok kifejezését (pozitív udvariasság)!

Az iróniát az alapelvekből levezethető másodrendű elvként kezeli, amelyet az udvariasság látszatának a fenntartása és az együttműködés megőrzése vezérel. Úgy véli, hogy az udvariatlan gondolatok kedvezőtlenek a hallgatóra nézve, ezért a társalgás során a társalgás résztvevői ezek mérséklésére törekcsenek. Ha azonban nem lehet kikerülni a hallgató számára kellemetlen vagy negatív vélemény kinyilvánítását, rendelkezésre áll az irónia, amely implikátúra lévén tompítani tudja a kritika élet. Az iróniaelv (Irony Principle) szerint a beszélőnek nem kell szembetűnő konfliktusba keverednie az udvariasság elvével, mivel az irónia segítségével indirekt módon megértetheti a hallgatóval a valódi szándékát. E felfogás szerint tehát az irónia a nyelvi önvédelem és támadás kifinomult eszköze.

Wilson és Sperber (1992) relevanciaelméleti keretben tárgyalják az iróniát, s úgy vélik, hogy funkciója egy bizonyos attitűd közvetítése és a kritikai távolságtartás. Az ironikus interpretáció során egy megnyilatkozást (vagy megnyilatkozás-részletet), ami valamilyen reprezentáció visszhangszerű említése, az adott kommunikációs feltételek között nem érezzük helyénvalónak, s felismerjük, hogy ellentmondás (diszkrepancia) van az adott reprezentáció és a megjeleníteni (reprezentálni) kívánt tényállás között. Ennélfogva a sikeres értelmezés érdekében olyan következtetéseket hajtunk végre, olyan kontextust hozunk létre, amely lehetővé teszi, hogy az adott nyelvi reprezentáció értelmezése megfeleljen a résztvevők kommunikációs igényeinek, azaz relevánssá váljon. A kiindulópont az, hogy minden megnyilatkozás saját relevanciájának igényét váltja ki a befogadóból. E modell így egyfelől elveti az irónia feldolgozásának kétlépcsős magyarázatát, hiszen csak annak felismerését feltételezi, hogy az ironikusan értendő egység egy reprezentáció visszhangszerű újraemléltése. Másrészt azt is magyarázni tudja, hogy adott esetekben miért kézenfekvőbb valamit ironikusan értelmezni, mint komolyan venni.

Attardo (2000) némiképp módosítva Grice álláspontját úgy véli, hogy az irónia bármelyik maxima megsértésén alapulhat, s a legkisebb felfüggesztés elvével és az elfogadhatóság fogalmával próbálja megragadni az ironikus interpretáció mechanizmusait. Megmarad az irónia kétlépcsős feldolgozásánál, mely szerint első lépésként a hallgató megérti a megnyilatkozás elsődleges értelmét, és felismeri, hogy az kontextuálisan nem megfelelő, második lépésként a hallottak másodlagos értelmét keresi, és így következtetés útján eljut az ironikus jelentéshez.

Giora (1995) ötvözi az indirekt negációt (Indirect Negation) és a többlépcsős vezérjelentés-hipotézis (Graded Salience Hypothesis) elméletét. Az indirekt negációs nézet szerint az irónia magában hordozza mind a szó szerinti, mind pedig az implikált jelentést, és a közöttük lévő kapcsolat az indirekt negáció, ami szemben a direkt negációval, a negációs skálán több köztes értékű interpretációt is megenged.

Az iróniát Nemesi (2009: 99) a korábbi elméleteket figyelembe véve olyan attitűdimplikátúraként definiálja, amely a megnyilatkozás konvencionális jelentése által kifejezett attitűdöt megkérdőjelezi, azzal részben vagy egészben ellenkező attitűdöt, vagy személyekre vonatkoztatva arculatfenyegetést implikál.

Látható, hogy az irónia pontos meghatározása, működésének leírása nem egyszerű feladat, egyrészt azért nem, mert a verbális irónia nyelvi működését tekintve nem kötődik valamilyen meghatározott nyelvi struktúrához, interpretálása „kontextustól” függ (Tátrai 2008: 311–5), másrészt mert a bemutatott elméletek nagyfokú eltéréseket mutatnak e tekintetben. Indokoltnak látszik egy átfogó, integrált elméleti keret, amely

képes lenne az irónia elméleti és empirikus vonatkozásainak kezelésére, s amelynek lehetséges irányvonalát vázolja fel Komlósi (2007–2008) pragmatikaelméleti tanulmányában.

1.2 Az irónia megértésével kapcsolatos nyelvfejlődési vizsgálatok (vö. Creusere 2007)

Az irónia megértését vizsgáló nyelvfejlődési vizsgálatok egy része arra irányul, hogy a nem szó szerinti nyelv egyes formáinak megértése (metafora, irónia, hiperbola stb.) szemben a szó szerinti beszédaktusok megértésével, hogyan s mikor kezd kialakulni. A korábbi tanulmányok eltérő eredményeket mutatnak fel azzal kapcsolatban, hogy a gyermekek mikor kezdik megérteni az iróniát, a szerzők 6 (Winner, Leekam 1991) és 12 éves kor (Capelli et al. 1990) közé helyezik el az irónia megértésének kezdetét.

A kutatások másik része a nem szó szerinti nyelv megértésével kapcsolatosan a kontextuális információk és a memória szerepét vizsgálja (Ackerman 1982, Winner et al. 1987).

A harmadik csoportba azok a kutatások tartoznak, amelyek az irónia és a szarkazmus megértése és a másodrendű tudatelméleti képességek (Theory of Mind) összefüggéseit vizsgálja (Sullivan et al. 1995, Győri et al. 2002).

A vizsgálatok további csoportját azok a vizsgálatok képezik, amelyek az irónia megértése során az intonáció és arckifejezés szerepének vizsgálatára helyezi a hangsúlyt. Egyes szerzők szerint az intonáció nem szükséges kulcsa az irónia megértésének (Ackerman 1986, Winner et al. 1987, Winner és Leekam 1991), míg más tanulmányok eredményei szerint az intonáció facilitálja a megértést, legalábbis az ironikus beszédaktus bizonyos komponenseinek megértését (Capelli et al. 1990, Creusere 1997, Dews et al. 1996).

A nyelvfejlődési vizsgálatok ötödik csoportját azok a kutatások képezik, amelyek az irónia szociális és kommunikatív funkcióihoz kapcsolódnak (Andrews et al. 1986, Winner és Leekam 1991). Az irónia kommunikatív funkciója egy szituáció vagy egy személy irányába mutatott beszélői szándékot jelenti. A lehetséges beszélői attitűdök közül a „gonoszkodó” beszélői attitűd felismerését vizsgálták szemben a „kedves” beszélői attitűddel, s úgy találták, hogy az intonáció és a beszélő arckifejezése segít ezek (nice vs. mean) megkülönböztetésében (Creusere 1997). Az irónia és a szarkazmus kommunikatív funkciója lehet még a beszélői szándék elhallgatása és a humor.

1.3 Kutatási kérdések, hipotézisek

A nemzetközi vizsgálatok kutatási irányait, s eredményeit figyelembe véve a kutatási kérdéseim a következők:

- a) Milyen mértékben értik meg a 7–10 éves gyermekek a verbális iróniát?
- b) Van-e különbség a hallott, ironikus intonációjú és az olvasott irónia megértése között?
- c) Milyen mértékben detektálják a gyermekek az irónia humorfunkcióját?

Hipotéziseim szerint az irónia megértésében jelentős különbség lesz az egyes évfolyamok között, s a kisebb (7–8 éves) gyermekeknél nagy egyéni különbségek lesznek.

Az ironikus intonáció szerepe jelentős lesz mindegyik életkorban, vagyis azokban a csoportokban jobb lesz a gyermekek teljesítménye, amelyekben az ironikus állításokat hallják, mint azokban a csoportokban, ahol olvassák az ironikus állításokat.

A kisebb gyermekek kevésbé fogják detektálni az irónia humorfunkcióját, s válszaikban nagyobb arányban fog megjelenni a színlelés és a becsapás. A nagyobb (9–10) éves gyermekek szignifikánsan nagyobb arányban fogják felismerni az irónia humorfunkcióját.

2 A vizsgálat leírása

A vizsgálatban 221 általános iskolás gyerek, 56 fő 7,0–7,11 éves, 55 fő 7,11–8,11 éves, 55 fő 8,11–9,11 és 55 fő 10,0–11,0 éves vett részt, mindannyian a szegedi Juhász Gyula Gyakorló Általános Iskola tanulói.

A vizsgálatban 30 kép szerepelt, melyek mindegyikéhez egy nem ironikus vagy egy ironikus állítás tartozott (15–15), amik random sorrendben követték egymást. Mindegyik állítás egy mondatból állt, melyek valamilyen érzelmi színezetet hordoztak (ld. Melléklet). Abban a csoportban, ahol hallották az állításokat, az intonáció jelezte az érzelmi többletet (irónia, viccelődés, tetszés kinyilvánítása felkiáltással stb.), abban a csoportban, ahol olvasták, a mondatvégi felkiáltójel jelezte ezt az érzelmi többletet. A képek témája vicces volt, s közel állt a gyermekekhez, az állítások rövidiek (2 és 7 szó közöttiek), s a gyermekek számára könnyen érthetőek voltak.

A 30 kép kivetítőn került a gyermekek elé. Mindegyik évfolyamban két alcsoport volt, az egyik csoport hallotta, a másik olvasta az állításokat. A döntési feladat során az instrukció az volt, hogy „Komolyan gondolja-e a beszélő, amit mond vagy sem? Nézd meg a képet, s dönts el!” A gyermekek a megoldásaikat (I/N) egyéni válaszlapon jelölték.

Az ironikus beszélői attitűd vizsgálatát feleletválasztós kérdéssel végeztem, melynek során a kérdést és a válaszlehetőségeket hangosan felolvastam: Amikor nem azt mondja a beszélő, amit igazából gondol, akkor miért mondhatja azt, amit mond? A válaszlehetőségek a következők voltak, melyek közül kellett választani a gyermekeknek:

- a) nem látja jól, hogy mi van a képen
- b) be akar csapni
- c) viccelődve mondja az ellenkezőjét annak, amit gondol
- d) szeret nagyokat mondani
- e) nem tudom

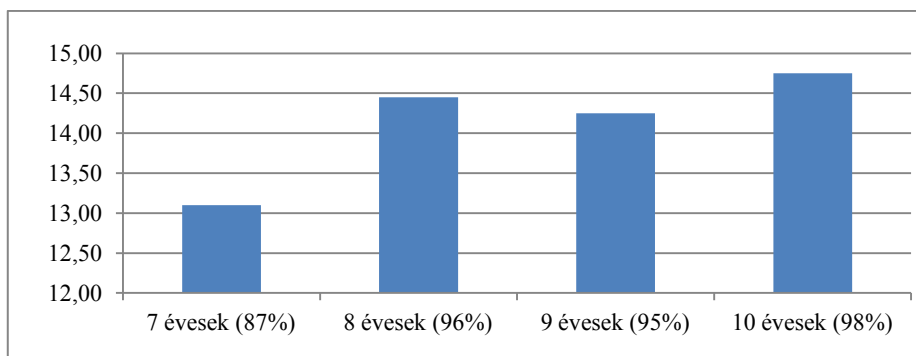
Az adatok feldolgozása, és az eredmények összehasonlítása az SPSS 15.0 statisztikai programmal 95%-os szignifikanciaszinten történt.

3 Eredmények

3.1 Az életkor szerepe

Az életkor szerepét illetően a kérdésem egyrészt arra irányult, hogy milyen mértékben értik meg az eltérő életkorú gyermekek a verbális iróniát, másrészt arra, hogy mely

életkori szakaszok között történik jelentős változás a megértésben. Feltételezéseim szerint a kisebb (7–8 éves), valamint a nagyobb (9–10 éves) gyermekek teljesítménye között lesz majd jelentős az eltérés.

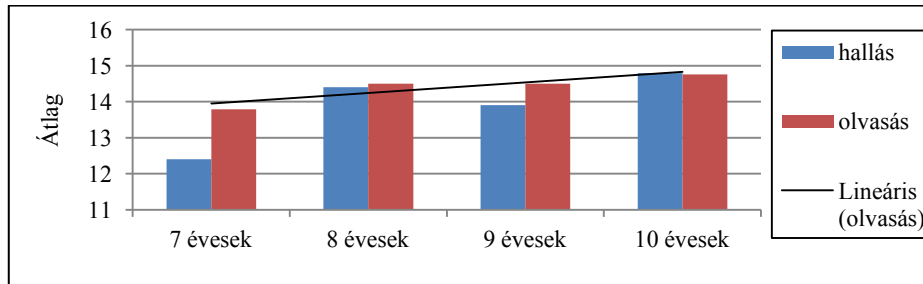
1. ábra. Az egyes korosztályok teljesítményének átlagai

Az 1. ábrán látható értékek alapján látható az, hogy a kisiskolás gyermekek igen nagy százalékban felismerik a fennálló tényállás (kép) és a beszélő ironikus megnyilatkozásának össze nem illését. A 7 éves gyermekek átlagosan 87%-ban, a 8-9 évesek 96% ill. 95%-ban, a 10 évesek 98%-ban értik meg az ellentétben alapuló iróniát. A hipotéziseim között szerepelt, hogy a 7–8 éves korosztályban lesznek a legnagyobb egyéni eltérések. Ennek igazolására a gyakorisági és szórási értékeket vettem alapabban szemügyre. Az eredmények szerint a hipotézisem csak részben igazolódott, ugyanis csak a 7 éveseknél találhatunk nagy egyéni eltéréseket. Közülük több gyermeknél is előfordult, hogy 20% és 40% között teljesített. Továbbá a gyermekeknek csupán a 32%-a nyújtott hibátlan teljesítményt. Ellenben a 8 és 9 éveseknél csupán egy-egy gyermeknél fordul elő alacsonyabb teljesítmény (40% a legalacsonyabb), s több mint 60%-uk hibátlanul teljesítette a feladatokat. A 10 évesek nyújtották a legmagasabb és legkiegyenlítettebb teljesítményt, a gyermekek 82%-a hibátlanul teljesített, s a legalacsonyabb teljesítmény is 87% volt. A százalékos eredmények alapján úgy tűnik, hogy a 7 évesek teljesítménye lényegesen eltér a nagyobb gyermekek teljesítményétől, amit a statisztikai elemzés is megerősített. Az egyszempontú varianciaanalízis eredménye szerint az életkornak szignifikáns hatása van a teljesítményre ($F(3)=10,402$; $p<0,001$), s a 7 évesek teljesítménye jelentősen alacsonyabb a többi évfolyaménál. Az irónia megértésében tehát a 7 és 8 éves kor között találunk valamilyen választóvonalat. Míg a 7 éveseknél vannak gyengén és jól teljesítők egyaránt, a 8 éveseknél már sokkal kisebbek az egyéni eltérések, és magas az átlagos teljesítés. A 8–9–10 éves gyermekek teljesítménye között bár van némi különbség, statisztikailag nem szignifikáns.

3.2 A hallott és olvasott irónia megértése közti különbségek

Az irónia hallás és olvasás utáni megértésével kapcsolatosan az volt a hipotézisem, hogy az ironikus intonáció segít a gyermekeknek az ironikus beszélői szándék felismerésében, s hogy a kisebb (7–8) éves gyermekek az olvasási és szövegértési készségeiket tekintve kevesebb tapasztalattal rendelkeznek a nem szó szerinti nyelvi formák

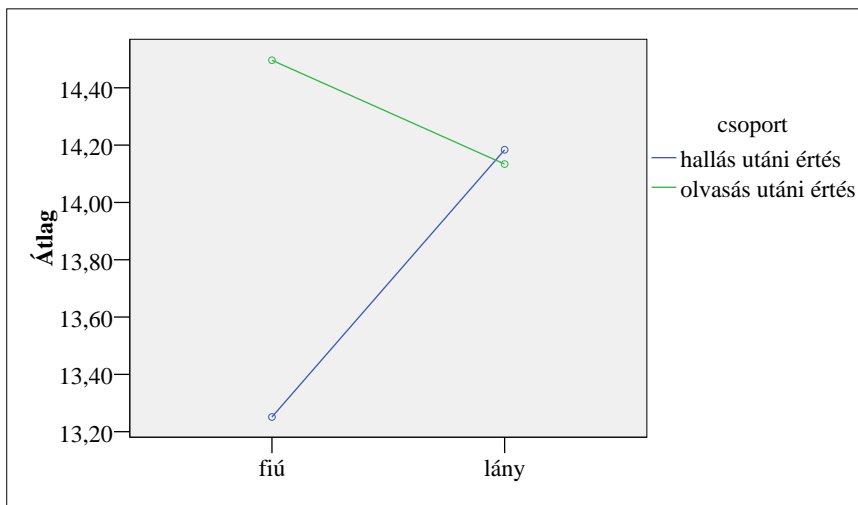
interpretációjában, a szándékolt pragmatikai implikációk értelmezésében. Így azt feltételeztem, hogy azokban a csoportokban jobb lesz a gyermekek teljesítménye, amelyekben az ironikus állításokat hallják, mint azokban a csoportokban, ahol olvassák.

2. ábra. Az ironia hallás és olvasás utáni megértésének átlagai évfolyamonként

Az egyes évfolyamokban kapott eredményeket a 2. ábra mutatja. Jól látszik, hogy az elvárttól eltérő eredmények születtek, ugyanis mindegyik évfolyamban az ironia olvasás utáni megértésében nyújtottak magasabb teljesítményt a gyermekek. A statisztikai elemzés (független mintás t-teszt) azt mutatta, hogy a 7 éveseknél tendenciaszintű eltérés van, s a többi évfolyam esetében nincs szignifikáns különbség az egyes alcsoportok átlagai között (a 7 éveseknél: $t(54)=-1,962$; $p=0,057$, a 8 éveseknél: $t(53)=-0,370$; $p=0,713$, a 9 éveseknél: $t(53)=-1,480$; $p=0,148$, a 10 éveseknél: $t(53)=0,176$; $p=0,861$), vagyis statisztikailag nem lehet különbséget kimutatni a gyermekek teljesítményében aszerint, hogy hallották vagy olvasták az ironikus megnyilatkozásokat.

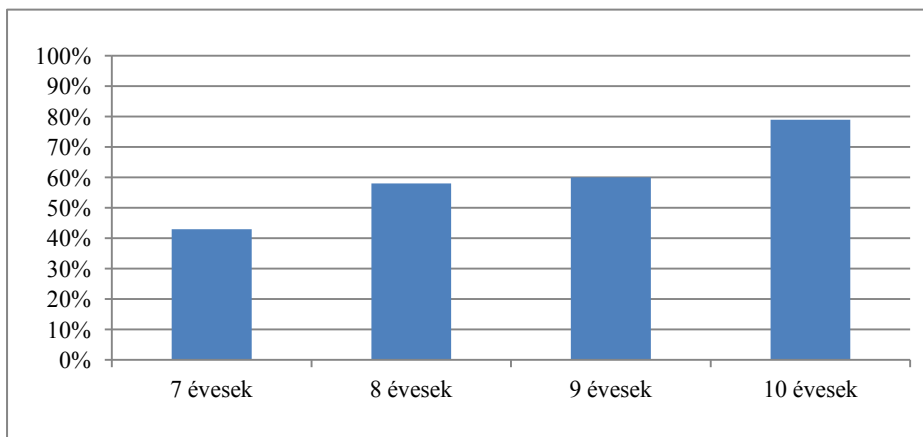
A vizsgálatok során eredetileg nem szerepelt a kérdéseim között, hogy a nemek között találhatunk-e különbséget az ironia megértésében. A statisztikai elemzések során azonban találtam néhány érdekes észrevételt a nemek és az alcsoportok (hallás és olvasás utáni megértés) összefüggéseire vonatkozóan. A többszemponú varianciaanalízis eredményei azt mutatták, hogy a nemnek önmagában nincs szignifikáns hatása a teljesítményre ($F(1)=1,250$; $p=0,265$), ugyanakkor a „nem” és „alcsoport” interakciója szignifikáns ($F(1)=4,696$; $p=0,031$). Ez a jelen vizsgálatban azt jelenti, hogy míg a fiúknál jelentős különbség van a hallás és olvasás utáni értés eredményei között, a lányoknál megfordul a tendencia, és a hallás utáni megértésben mutatnak jobb teljesítményt, de csak kis eltéréssel (ld. 3. ábra).

3. ábra. A nemek és alcsoportok interakciója

3.3 Az irónia humorfunkciójának felismerése

Az iróniához kapcsolódó viccelődő beszélői attitűd, az irónia humorfunkciójának a felismerését illetően úgy véltem, hogy a kisebb (7–8 éves) és nagyobb (9–10 éves) gyermekek között lesz számottevő különbség. Feltételezéseim szerint, a kisebb gyermekek között jóval nagyobb lesz azok száma, akik nem tudják, vagy félreértelmezik a beszélő szándékát (pl. úgy gondolják, hogy be akarja őket csapni a beszélő), míg a nagyobb gyermekeknek nem fog gondot okozni a beszélő szándékának a felismerése, egyaránt jól teljesítenek.

4. ábra. Az irónia humorfunkciójának százalékos arányai évfolyamonként

Az irónia humorfunkcióját jelölő válaszok évfolyamonkénti részesedési arányait a 4. ábrán láthatjuk. A százalékos eredmények alapján is látható, hogy a feltételezések

csak részben igazolódtak. A 7 éves gyermekek 40%-a detektálja az irónia humorfunkcióját, a többiek nem tudják, hogy miért mondja a beszélő azt, amit mond (16%), vagy azt gondolják, hogy a beszélő be akarja csapni őket (41%). Ugyanakkor már a 8 éveseknél megfordul a tendencia, s a gyermekek többsége detektálja az irónia humorfunkcióját (58%), bár sokan közülük úgy gondolják, hogy a beszélő be akarja csapni őket (27%). Ugyanakkor jóval kevesebb azok száma, akik egyáltalán nem adnak választ (5,5%). A 9 évesek hasonlóan teljesítenek, mint a 8 évesek, vagyis 60%-uk detektálja az irónia humorfunkcióját. A 10 éves gyermekeknél ugrásszerűen megnövekszik az irónia humorfunkcióját jelző válaszok aránya, s csak néhány gyermek ad egyéb választ. A kapott értékek alapján úgy tűnik, hogy a fejlődés fokozatos, de nem egyenletes. A százalékos adatok alapján a 7–8, valamint a 9–10 évesek között ugrásszerű a fejlődés, míg a 8 és 9 évesek hasonló képet mutatnak. Az egyutas varianciaanalízis eredményei szerint szignifikáns eltérés azonban csak a 7 és a 10 évesek teljesítménye között van ($F(3)=5,068$; $p=0,002$) e tekintetben.

4 Összefoglalás, következtetések

Az irónia megértésének kezdetével kapcsolatosan a korábbi tanulmányok eltérő eredményeket mutatnak, a szerzők átlagosan 6 (Winner & Leekam 1991) és 12 éves kor (Capelli, Nakagawa, & Madden 1990) között helyezik el az irónia megértésének kezdetét. Újabb vizsgálatok (Creusere 1997, Dews et al. 1996) szerint azonban a gyermekek már 5–6 éves korukban képesek az irónia egyes komponenseinek felismerésére. Az általam végzett vizsgálatok tanulságai ez utóbbi vizsgálatok eredményeivel állnak összhangban. Kisiskolás korban az életkornak jelentős szerepe van az ellentétben alapuló irónia megértésében. A 7 évesek és az idősebb gyermekek teljesítménye jelentősen eltér az irónia megértésében. A 7 éveseknél nagy egyéni eltérések vannak, s átlagosan kisebb arányban értik meg az iróniát. 7 és 8 év között ugrásszerű a fejlődés, s 8 éves kortól a gyermekek egyenletesen jó teljesítményt nyújtanak az irónia megértésében, vagyis megértik az iróniát. A 7 éves kor egyfajta átmeneti korszak, a gyermekek kisebb arányban s nagy egyéni különbségekkel (20 és 100% közötti értékek) ismerik fel az iróniát, mint idősebb társaik, de az átlagos teljesítményük így is magas, s a gyermekek 80%-a már megérti az ironikus állítások 80%-t, vagyis az irónia megértésének kezdete korábbi korszakra, 5–6 éves korra tehető. Ennek igazolását vizsgálataim következő állomásának tekintem. Annak hátterében, hogy a 7 éveseknél (szemben a 8 évesekkel) nagyfokú egyéni különbségek voltak tapasztalhatók, az egyéni érési folyamatok különbségén túl állhat a gyermekek otthoni szocializációja közötti különbség is, ami az idősebb gyermekeknél jelentősen csökken az iskolában, kortárs csoportban töltött idő folyamán.

Az irónia hallás és olvasás utáni megértésével kapcsolatosan eredetileg azt feltételeztem, hogy az ironikus intonáció segít a gyermekeknek az ironikus beszélői szándék felismerésében, s hogy azokban a csoportokban, amelyekben az ironikus állításokat hallják, jobb lesz a gyermekek teljesítménye, mint azokban a csoportokban, ahol olvassák. Főként a kisebb (7–8) éves gyermekek esetében, akik olvasási és szövegértési készségeiket tekintve kevesebb tapasztalattal rendelkeznek a nem szó szerinti nyelvi formák interpretációjában, a szándékolt pragmatikai implikációk értelmezésében. A kapott eredmények azonban nem támasztják alá a feltételezéseimet, ugyanis mindegyik évfolyamban az olvasott irónia megértésében mutatkozott jobb eredmény, bár a különbség statisztikailag egyik évfolyamban sem szignifikáns. Ez az eredmény

összefüggésben állhat azzal, hogy azokban a csoportokban, ahol olvasták az állításokat, több időt fordíthattak az interpretálásra (többször elolvashatták, átgondolhatták), ami javíthatta a teljesítményüket. Igaz ugyan, hogy a másik csoport számára is volt lehetőség a visszajátszásra, összességében kevesebb időt fordítottak a feladat elvégzésére. Jóllehet nincs szignifikáns különbség a két alcsoport teljesítményében, s a nemek önmagában sincs főhatása, az alcsoportok és a nemek interakciója szignifikáns hatást mutat, pontosabban a fiúk a hallás utáni értésben lényegesen gyengébb teljesítményt nyújtottak, mint az olvasás utáni értésben, míg a lányoknál, kisebb különbséggel ugyan, ellentétes tendencia mutatkozott. A nemek és az auditív/vizuális feldolgozás közötti összefüggések feltárását a jelen kutatás nem tekintette céljának, így ez további vizsgálatokat igényel.

A korábban bemutatott elméletek és nyelvfejlődési vizsgálatok alapján látható, hogy az iróniával kapcsolatos kutatások fő iránya az irónia feldolgozásához, interpretációs mechanizmusaihoz kapcsolódik, s kevesebbet tudunk az irónia kommunikatív funkciójáról, vagyis arról, hogy miért és mire is használjuk az iróniát. Az irónia egyik lehetséges kommunikatív funkciója a humor (Dews et al. 1995). Gyakran kelt vicces hatást a hallgatóban, amikor a mondott és a szándékolt jelentés, vagy a tényállás (szituáció, személy, tárgy, stb.) és a rá vonatkozó mondott jelentés közötti különbség meglepetésszerű. Az irónia humorfunkciójának felismerésében hasonlóak az eredmények, mint az irónia megértésénél, a 7 évesek teljesítménye mutatkozik lényegesen eltérőnek az idősebb gyermekekétől. Ez azt jelenti, hogy míg a 7 éves gyermekeknek csupán a 40%-a, addig a 8 és 9 évesek többsége (60%), a 10 éveseknél pedig már 80%-uk detektálja az irónia humorfunkcióját. Továbbá a 7 évesek gyakran nem tudják, hogy miért mondhatja a beszélő azt, amit mond (16%), vagy azt gondolják, hogy a beszélő be akarja csapni őket (41%). A kapott értékek alapján úgy tűnik, hogy a fejlődés fokozatos, de nem egyenletes, vagyis a 7 és 8 év között ugrásszerű a fejlődés, amit egy enyhébb mértékű fejlődési korszak követ.

Jelen tanulmány az irónia, és a hozzá kapcsolódó kommunikatív funkció megértésének vizsgálatát tűzte ki célul, melyben a bemutatott eredmények mellett további kérdések, kutatási irányok is megfogalmazódtak (az irónia megértésének vizsgálata óvodás korú gyermekek körében, az irónia és bizonyos alakzatok (túlzás, kicsinyítés) összefüggéseinek vizsgálata, az irónia további kommunikatív funkcióinak vizsgálata), amelyek azonban már egy következő tanulmány tárgyát képezik.

Irodalom

- Ackerman, B. P. 1982. Contextual integration and utterance interpretation: The ability of children and adults to interpret sarcastic utterances. *Child Development* Vol. 53. 1075–1083.
- Ackerman, B. P. 1986. Children's sensitivity to comprehension failure in interpreting a nonliteral use of an utterance. *Child Development* Vol. 57. 485–497.
- Andrews, J., Rosenblatt E., Malkus U., Gardner H., Winner E. 1986. Children's abilities to distinguish metaphoric and ironic utterances from mistakes and lies. *Communication & Cognition* Vol. 19. 281–298.
- Attardo, S. 2000. Irony as relevant inappropriateness. *Journal of Pragmatics* Vol. 32. 793–826.
- Capelli, C.A., Nakagawa N., Madden C. M. 1990. How children understand sarcasm: The role of context and intonation. *Child Development* Vol. 61. 1824–1841.
- Creusere, M. A. 1997. The conceptual underpinnings of children's understanding of ironic speech acts. Elhangzott: Biennial Meeting of the Society for Research in Child Development, Washington, DC. 1997. április.

- Creusere, M. A. 2007. A Developmental Test of Theoretical Perspectives on the Understanding of Verbal Irony: Children's Recognition of Allusion and Pragmatic Insincerity. In: Gibbs, R.W., Colston, H.L. (szerk.) *Irony in Language and Thought*. New York, London: Lawrence Erlbaum Associates, Taylor & Francis Group. 409–424.
- Dews, S., Kaplan J., Winner E. 1995. Why not say it directly? The social functions of irony. *Discourse Processes* Vol. 19. 347–367.
- Dews, S., Winner E., Kaplan J., Rosenblatt E., Hunt M., Lim K., McGovern A., Qualter A., Smarsh B. 1996. Children's understanding of the meaning and functions of verbal irony. *Child Development* Vol. 67. 3071–3085.
- Giora, R.. 1995. On irony and negation. *Discourse Processes* Vol. 19. 239–264.
- Grice, H. P. 1975. Logic and conversation. In: Cole, P., Morgan, J. L. (szerk.) *Syntax and semantics* Vol. 3: *Speech acts*. New York: Academic Press. 41–58.
- Grice, H. P. 1978. Further notes on logic and conversation. In: Cole, P. (szerk.) *Syntax and semantics* Vol. 9: *Pragmatics*. New York: Academic Press. 113–128.
- Győri, M., Gy. Stefánik K., Kanizsai-Nagy I., Balázs A. 2002. Naiv tudatelmélet és nyelvi pragmatika magasan funkcionáló autizmusban: reprezentációs zavar, performanciakorlát vagy kompenzáció? In: Racsomány, M., Kéri Sz., Pléh Cs. (szerk.) *Architektúra és patológia a megismerésben*. Budapest: Osiris. 11–39.
- Komlósi, B. 2007–2008. Az iróniakutatás elméleti dilemmái a pragmatikában. *Nyelvtudomány* Vol. III–IV. 95–128.
- Leech, N. G. 1983. *Principles of pragmatics*. London, New York: Longman.
- Nemesi, A. L. 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Budapest: Loisir.
- Quintilianus, M. F. 94-95./2008. *Szónoklattan (Institutio Oratoria)*. Pozsony: Kalligram.
- Sullivan, K., Winner E., Hopfield N. 1995. How children tell a lie from a joke: The role of second-order mental state attributions. *British Journal of Developmental Psychology* Vol. 13. 191–204.
- Tátrai, Sz. 2008. Irónia. In: Szathmári, I. (szerk.) *Alakzatlexikon*. Budapest: Tinta.
- Wilson, D., Sperber, D. 1992. On verbal irony. *Lingua* Vol. 87. 53–76.
- Winner, E., Leekam, S. 1991. Distinguishing irony from deception: Understanding the speaker's second-order intention. *British Journal of Developmental Psychology* Vol. 9. 257–270.
- Winner, E., Windmueller G., Rosenblatt E., Bosco L., Best E., Gardner H. 1987. Making sense of literal and nonliteral falsehood. *Metaphor and Symbolic Activity* Vol. 2. 13–32.

Melléklet

1. példa. Ironikus megnyilatkozás: Ez aztán a szupersebesség!

2. példa. Nem ironikus megnyilatkozás: Ez aztán igazán lassú!

V. Alknyelvdok Konferencia kötet. Szerk.: Váradi Tamás
MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2011.
ISBN 978-963-9074-57-6